मीमांसासूत्रदीपिका: षष्ठाध्यायादिनवमाध्यायान्तः

४२८५

4285

F - 1.1 - 23

2. 66 = 128

अपूर्ण

43

86

ग्न्युपर्यक्रमाभ्यां वा तत्क्रमो मा बाधि इति प्रदर्श्यते सोमे रौद्रे वापवादि गृह्ये षाग्निनग्रहस्तु तोयस्य निपतितस्तस्य वाग्निनोद्दश्यो गस्तत इति द्रष्टा
मत्संश्रौतं तत्र मानत्वाविशेषात् श्रौत पाठिकयोः क्रमयोस्तस्मादि छ्वानिपातिकोसुत्सूत्रं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं क्रमको पोर्यशब्दाभ्यां श्रुति विधे
बादर्थयरत्वाद् इति श्रौतार्थसह क्रमाभ्यां क्रमकोपस्थात क्रमस्य पाठिकस्य कोपः पीडा बाध इति यावत् कुतस्तत्राह श्रुतीत्यादिना श्रुत्यर्थे श्रु
तिविरोधात् श्रुति हि फायाग्रादिः प्रतसक्तनइनुष्ठे निक्रमविशिष्टतथार्थः प्रधानमभिनिर्वर्तयामीति तस्माद् उत्सस्मात् पाठिकस्य वेदेरस्क्राणं
प्रवर्णमालाः तस्य सामर्थ्यमपेक्ष्य नइति दुर्बलत्वार्थ प्रवर्णमिस्तः तत्र सामाप्य धर्मा वित्सापाकरणं होहनादपः पूर्वश्रुताः पश्चात्पुरोडाशाधु
र्मो निर्वापावघातादय इति तत्र श्रुतिसूत्रं अवदानाभिघारणासादिने षानुपूर्व्य प्रवृत्तो स्यादिति । विषुक एव दानं प्रयजि श्रो षिणाभिघा
रणं वहिरिहविवासादनमेतेषु प्रवसाप्रवृत्तिकक्रमेणात्पूर्वमनुष्ठानं स्यात्तेनेत्यर्थः पूर्वमवदयमिसर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह । यथा प्र
दानं वा तदर्थत्वादिति । प स्य सूत्रं प्रदानं तदनतिक्रमेणावदानमपि कार्यं तत्से वकुतस्तत्तदर्थत्वादवदानानां तस्य प्रदानार्थत्वादित्यर्थः श्राव
णे क क्रमान्मुख्य क्रमप्रवृत्तत्वादाग्नेयप्रदानं पूर्वमिति तद्वदवदानमपि तथैवाह । लिंगदर्शनाच्चेति । सर्वैर्ध्रुवामेवाग्रे ऽभिघारयति
तेनो हि प्रथममाज्यभागौ पक्षनूभवती सत्र प्रथममेवाग्नेयोपस्तस्याज्यमागयोरितो षांथम्मपितिहि मुख्यक्रमे लिंगमित्यर्थः दर्शपू
र्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति श्रुतं तत्र वैषि पूर्वत्वं सोमस्यात सोमपूर्वत्वमिष्टेरिति अग्निपनो वेसाक्ष्य सूत्रं दवताद्दिष्टिपूर्वत्वमि
ति द्वि: पूर्वपक्षः सोमस्य सद्भिः पूर्वत्वस्य भावे हि पूर्वत्वमिष्टेरनन्तरं सोमः स्यात कुतः दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजे
तेति वचनात् काश्रुते रित्यर्थ: एवं प्राप्ते एक इत्याह सोमश्चैके षामग्न्याधानस्यानुनर्धूमाति क्रमवचनात दर्शनानर्थकं हि स्यादिति च
त्वार्थ पूर्वपक्षनुत एको षामनुष्ठा हृत्वां दर्शपूर्णमासाभ्यामपि पूर्वं सोमः स्यादिति निच्छति कुतः सोमेन पक्ष्यमाणो ऽग्नीनाद
धीतेसाम्याधेयानन्तर्यमाम्नवणान्तत स्पन्तथानं तस्स … क्रमवचनात स्मधानुरीहसर्पो तेन सोमयाः

मी० ४३

गार्हपत्यमादधानो दध्यमानत्वादिनप्रतीक्षेत इत्यर्थः ननु इन्धनेष्वेप्यानंतर्यं स्यादेवत आह तद्दिसादित्ति तदर्थेनानंतर्यप्रयोजनेन ऋतुनक्षत्रादिक्रमणावचनं हि
यतोऽन्यतः करणे स्वनर्थकं स्यादित्यर्थः इन्धसोमाधानयोरानंतर्यमेसाह तदर्थवचनाद्वचनाविशेषात्तदर्थत्वमिति आधानानंतरं सोमः कुतः तदर्थ
वचनात् सोमेनापक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीतेत्यस्याधानस्य तदर्थतावगते नन्वेतावता किं तत्राह नविशेषादिति सर्वे इग्निहोत्रादिभिः निस्पेर्यक्ष्यमा
णो ऽग्नीनाधत्ते समोपि निस इति नामति विशेषे घटते सोमेन्येसादितस्मात्तदर्थत्वमानंतर्यापेक्षमस्य वाक्यस्यार्थ इत्यर्थः इते आनंतर्यापेक्षमि
साह अश्वपक्ष्यमाणस्य च पवमानहविषां कालनिर्देशाद्दानंतर्यशंकास्यादिति क्रियतो पक्ष्यमाणस्य पः सोपेनापक्ष्यमाणोऽग्नीनादधी
त स पुरा संवत्सरादृवींषि निर्वपेदेतिमध्यहविषां कालनिर्देशाद्यक्ष्यमाणस्यातंतत्वं विगमादित्यर्थः न च यक्ष्यमाणो इसानंतर्यजातर्थकं
तत्र हि शंकास्यादिति नस्याधानकृदयक्ष्यमाणस्यास्यती सा शंका स्यात् सर्वेषांतादृशी सोमाग्निहोत्रादिष्वित्वेन विहितत्वात्तस्माद् नंत
रमयक्ष्यमाणस्य प्राप्यश्चितार्थ इति निर्वापणमित्यर्थः तेवा समेन यक्ष्यमाण इस साधारणपानंतर्य इष्टापेक्षापापूर्वत्वार्थं न तु पवमा
नेष्टिव्रातस्य पश्चाद्यपेक्षापातयोः पुमग्निसंस्कारकत्वेनापेक्षणीयत्वादिति भावः इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वेलसोनरं प्रयोजनसूत्रे इष्टिरयक्ष्य
माणस्य तादर्थ्ये सोमपूर्वत्वमिति सोमस्येष्टेः पूर्वापरकालद्वयं तत्र निरभिसंधिके आधाने इष्टिं कृत्वा सोमः कार्यः कुतः सोमेनायक्ष्यमा
णस्य सोमाङ्गदेश्यत्वादितीष्टेरूर्ध्वं सोमः तादर्थ्यं तु सोमोद्देश्यत्वेनाधानस्य सोमपूर्वत्वं सोमः पूर्वं पस्याद् इष्टेस्तथात्वं तेन दर्शपौर्णमा
साभ्यां पूर्वं सोम इत्यर्थः साम्यवस्थितिस्त्वयारण्यमुतकाश्चिद्विशेषो विप्रस्येति संदेहे विप्रस्यास्ति विशेष इत्याह इम सूत्रं उत्कर्षाद्ब्राह्म
णस्य सोमः स्यादिति सोमपूर्वत्वं ब्राह्मणस्य तेनादौ ब्राह्मणेन सोमः कार्यः कुतः अग्रे पर्वे ब्राह्मणो देवः तयोः ससोमं तपूर्वाग्नीषोमीयो
भवतीति वचनात् कृत्स्नयोर्दर्शपूर्णमासयोर्ब्राह्मणस्योत्कर्षश्रवणादित्यर्थः उत्कर्षमेतन्नि एह पौर्णमासी वा आकृतिसंयोगादिति वा एम:

सर्वपक्षस्तु तत्र पौर्णमासीतन्त्रे मंत्रोत्कर्षः कुतः पौर्णहविरिति श्रुसातन्मात्रसंयोगावगमादित्यर्थः। पद्गुक्तं पौर्णमासीमंत्रोत्कर्षस्तत्रैसाह॥ सर्वस्य वै
ककर्मान्दिति सर्वस्य दर्शपौर्णमासकर्मणः उत्कर्षेण लेकदेशस्य कुतः दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यसेक स्वर्गफलसाधनत्वावच्छे
दनतयोरेकैकमतादित्यर्थः। अन्यथैकदेशस्याकलत्वदकर्तव्यत्वप्रसंगस्तस्मात् कृत्स्नोत्कर्ष इति वार्थः शंकते सद्यो विधिस्तदर्थं नेति वानार्थे
न समुदायोत्कर्षः कुतः प्रमाणाभावादिति शेषः कथं तदर्थं न सोमोत्तरकालकुकर्तव्यतार्थिलेनेत्यर्थः अतो ब्राह्मणस्यैव पक्षद्वयं एवं प्रा
प्ते नैराह प्रकरणानुकूलः स्यादिति तुः कर्मान्तरमिति पक्षस्तु तत् कुतः कर्मान्तरत्वे हि फलं प्रयेतनतु कल्पतां फलमिति तत्राह प्रकरणा
त् प्रकरणेन दर्शादिफलेनैव फलवद्वचनास्तिद्भूतः कालमुपदिश्यप्रकृततार्थं याक्यामिस्साह कलःस्यादिति तस्मात् पौर्णसंहविरितिफल्वे
नोपलक्षणेोक्तस्य ब्राह्मणे दर्शपौर्णमासावुत्कृष्येते इत्यर्थः एवं पूर्वपक्षान्तेस्थिते विकल्पेन विचारान्तरे सूत्रमाह अकाले स्यादिविप्रतिषे
धादिति। पः सोमेन यक्ष्यमाणो अग्नीनादधीत तन्तु सूक्ष्मेणेन कृत्ममिति कालविशेषबाधः सन्नाधानस्यागस्यमापः सोमस्य स्वकालए
व स्यात् कुतः अविप्रतिषेधात् अंगगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति न्यायाद्दंगकालबाधोस्यप्रतिषिद्ध इत्यर्थः एवं प्राप्ते आह अपनयो वाधनस्य
सर्वकालत्वादिति वा पूर्वपक्षं तु त्वाधावान् सोमकालस्यापनयो बाधः कुतः आधानस्य पहरेनं अग्न्युपनपेनत आह धीतेस्य नियमेन सर्व
कालात्र्यस्याधानस्येति सर्वकालस्तत्वादित्यर्थः प्रकृतमनुसरति। पौर्णमासं दर्शसोमात् ब्राह्मणवचनादिति। समुदायकूष्मस्य रति न किं तु
सोमदिक्षु केवला पौर्णमास्युत्कृष्यते कुतः पदेवादः पौर्णमासं हविस्तद्धिन्निर्वपेदिति वचनादित्यर्थः इतश्च ब्राह्मणस्य सोमोत्कर्षस्यार्थविधाहा ए
कं वा शब्दसामर्थ्यात् प्राकृतवत्कृत्स्नविधानादिति। एकवाहविरुत्कृष्येत नकृत्स्नापौर्णमासीकुतः शब्दसामर्थ्यात् पदेवादः पौर्णमासं ह

विरितिश्रुतेरेकमुख्यं शमत्वात् प्राकृतसोमात् कृत्स्नस्य दर्शपौर्णमासस्य विधानादित्यर्थः तस्मात्त्रयाणामिष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं वा स्थित
मिति तत्र ब्राह्मणो विशेषः कश्चिदिति एकस्य हविषः प्रथमोपस्थितत्वादुत्कर्ष इति स्थितं कस्येकस्येत्याशंकायां सूत्रं प्रयोजनत्वनिर्देशेन घु-
क्ते देवताभावादिति अनिर्देशो विशेष्यनिर्देशो पुरोडाश एवोत्कृष्यते कुतः स सोमोनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भवतीति यद्देवः पौर्णमासं हवि
रिति श्रुतेस्तच्च युक्तं हविषु उक्तेषु पुंसि देवताभावात् हविर्द्वारा सामस्य देवतेति जग्धुरपि देवत्वासंबंधावगमादग्नीषोमीयो भवतीति तद्धागार्हो
भवतीत्यर्थः विप्राग्न्योः कमुत्सर्जनेनाग्नेयो विप्रः पर्वं पश्चात्सोमं कृत्वा तद्गीयोपीति भावः शंकते आसमपीति चेदिति अग्नीषोमावा
ज्यस्येत्यासमपितरीयत्वादुत्कृष्यमिति चेज्ञानीयेत चाह न मिथ्यं देवतत्वादैन्द्राग्नवदिति आसंनोत्कर्षं कुतः विकृहणं अपप्य
अग्रसादिश्रुत्यासंभवे विप्रार्हैन्द्राग्नवारुणां वैकल्पिकत्वेन मिश्रदेवतात्वात् पयाग्रे पंचतुर्थ्या करोतीत्यैन्द्राग्ने पंसानचतुर्धाकरणे हेतुः केव-
ले अग्नौ विद्यमाने मिश्रग्रहणस्य गौरवप्रहतत्वादित्यर्थः तस्माद्द्विप्रस्याग्नीषोमीयपुरोडाशे सोमपूर्वत्वनियमस्तत्र पौर्णमासेष्टिपूर्व
त्वसोमपूर्वत्वे विकल्पेते ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः सोमं वैन्द्रं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादयो विकृतयो ब्रह्मका
ला इत्याशंक्य पेसिद्धांतसूत्रं विकृतेः प्रकृतिकत्वात् सद्यः कालोनाः विकृतयः प्रसक्तशिष्टत्वादिति विकृतेः प्रकृतेरनन्तरस्मिन्का
ले विधिः श्रुताकृतिः कर्तव्यं यस्मात् सा विकृतिः कृतद्विकालापि सद्यः काला स्यात् कुतः तयोः प्रकृतिविकृत्योः प्रसक्तशिष्टत्वात् प्रसक्तमेवो
पदिष्टत्वाद्यमतद्दर्शकाले सकलाग्न्याधानमात्रिको विकृतौ प्राप्तः पौर्णमासीकालस्य सम्पते कुतः प्रकृतिकालत्वात् पौर्णमासीं वामुतोम रम्भः

वत्ति पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति श्रुत्या दर्शपूर्णमासाकालस्य प्रकृतिकालतावगमादित्यर्थः शंकते देसहकान्येनुपयाम्नायमिति तु सिद्धांतनुत्तरप
याम्नायमिति तु सिद्धांतनुत्पथाम्नायं प्रकृतिवत् विकृतिः कार्येति मायमनतिकाम्यरता सहकान्येद्दिनद्वयेसु पूर्वेद्युरग्निं गृह्णातिउत्तर
महः देवतां यजतीति प्रकृते सहसाध्यत्वे विकृतेपि तथातावगमादित्सर्थः एतत्किरणहारे ककस्य सादिति तु तुः पूर्णपूर्वपक्षस्तुत्तरए
केकस्मिन्काले कृतिर्यासां ता एककालाः तासां भावस्त्वैककाल्यं विकृतानां स्यात् कुतो वचनात् परः ष्टपीः पश्चनासो मेनाग्रयः असाधकं
तु मादर्थ्यादिति तु पूर्वपक्षस्तुत्तप्रीतिरिव स्वर्गः सर्वो देष्यसाभ्यभिचारिताभ्यां द्रव्यस्य तद्वेपरीत्यात् प्रीतेः प्रधान्यान्नकामोपि प्रयाननंकृत
तादर्थ्यात् प्रीसर्च्छात पुंप्रपलतात् द्विषपतपोरतः साधनत्वात् कर्मगुणाभतं यद्दिकर्माप्रीसर्पनाभुविष्यत् कोपिनतउः स्वमसाधमिष्या
दिससाधकं कर्मस्यादित्सर्थः इसपिपागस्य गुणते साह प्रसर्थ्यचाभिसंयोगात् कर्मतो अभिसंवंधः तस्मात्कर्मोपदेशः स्यादिति वस्तावे
नकेवलमानर्थकमयाघागस्य गुणता किंतर्हि स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन यजेतेति वाक्यादपि अर्पितः इत्सर्थः स्वर्गः पश्वाद्यर्थः तं प्रतिकरण
तेन पागादेरभिसंयोगाद्धिसंवंधादतः स्वर्गसाधनां कर्मतः कर्मत्वपीईप्सिततमत्वेन भाव्यात्वेनेतियावत् पागादिना संवंधो हि यत्तत्सस्मा
र स्वर्गादिफलसाधनत्वेन कर्मणां यागादीनामुपदेशः तदुक्तं भावनेव हि भाव्येन फलेनान्वपद्यति धात्वर्थः करणं तस्मात्साघवात्सन्निकर्षा
दितिनत्रवागार्थत्वं स्वर्गादीनामित्सर्थः तस्मात्कर्मणां फलवत्त्वेन लक्षणारंभः सिद्धः दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्याहो यागादि
प्रवृत्तेः फलार्थितामात्रप्रयोजकमित्याक्षेपसत्त्वं फलार्थिताकर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यादिति ज्योतिष्टोमादिकर्मणो हितत्साध
ननपाशासनात् ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादिशास्त्रं सर्वचेतनमात्रमधिकरोतीति सर्वाधिकारा सर्वोपरि स्वधिकारणमित्यस्य पर्याभावः त

मी०
४५

यास्मदिति कुतः फलमर्थयितुं साधयितुं शीलमस्य प्रयानमात्रस्य कर्मणस्तत्फलार्थित्वात् कर्मतो नांगशक्तिसहितस्यातः पुनश्च तुर्दश्या
मुपवसतः पश्याम इति चेत् नांगशक्त्यपेक्षेत्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कार्त्स्न्येन गम्यत इति ।। वानार्थेन
सर्वाधिकारं शास्त्रं किं तु कार्त्स्न्येनांगानां सामर्थ्यस्य न कर्मणः कर्तुर्विधिर्भवति शेषमादिष्टं शास्त्रेण गम्यते कुतः श्रुतिसंयोगात्सांगस्य कर्मणः प्र
लोदेशेन श्रुतिप्रकरणप्रयोगविधिभिर्विहितत्वादिति सर्वे शक्त्यधिकरणानि ह्यतः तदुक्तं तत्रासात्पुरुषार्णा हितानां पुरुषं प्रति चोदनाकृ तं
प्रत्नं विधिस्तस्मात्सा शक्तस्याधिकार इति नेति अतो ह्येवासानां पागादिरर्थवादः । अवगतमनमुष्याधिकारिकं शास्त्रं फलार्थित्वात्तस्मात्त
मधिकारहेतुरित्युक्तं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायन इति । पुंयुक्तं पुंसां युक्तं कर्मेति शायनाचार्यो
मन्यते कुतः लिंगविशेषस्य स्वर्गकामो यजेतेति प्रातिपदिकार्थत्वेन लिंगविशेषस्य पुंलिंगस्य विवक्षितनिर्देशादित्यर्थः तस्मात्
पुमान् यजेत न स्त्रीति इतश्च तथा तत्पुंयुक्तत्वाच्च तदुक्तिसाच्च द्रव्यश्रुतिरविज्ञाते इति विभक्तिसर्वो भक्तिं वानयतीतिभ्रूणोपहन्त
हं तीतिभ्रूणहाय तस्यामर्त्तले न हन्तव्यानोपपन्ने स्तत्साधनपुरुषहाभ्रूणहा तद्युक्तत्वान् पुंस्त्वयुक्तत्वात् न चाविज्ञातेन गर्भेण भ्रू
णहा भवतीत्यविज्ञाते इति द्रव्यश्रुतिस्तदोपपद्यते पदियत्तः कर्तुः पुंस्त्वं विवक्षितं अन्यथा स्त्रीपुंसोः साधारणे विज्ञातपदत्वे रप्यु
क्तं । वाभ्युच्चये तेन तथा नपीतिसूत्रकारः साधना गर्भायाः इतां भ्रूणहेति पृथक् श्रुतेर्दोष इत्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह । जातिं तु बा
दरायणो विशेषात्तस्मात् स्त्र्यपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वादिति । जातिं द्विजत्वजातिमधिकृत्यानेन बादरायणचार्यः कुतः अ
यमधिक्रियते नेयमिति विशेषमानाभावात्स्वर्गकामशब्दस्य स्वर्गेच्छत्व पुरस्कारेणास्त्रीपुंसोः साधारण्यात् तस्मात्तस्त्र्यपि एम:

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अयि क्रीतियाप्रनीयतद्धितनत्वात्शब्दप्रामतो पोर्थः प्रातिपदिकार्थः तल्लुपाने समर्थः तस्याविशिष्टत्वादेकत्वादिसर्थः ननु पञ्चमाल
लेनेति वर्तुं पुंस्त्वविवक्षितमिति तत्राह चोदितसाधयाभ्युतीति तत्र पथा कृतिः तमनतिक्रम्यानवच्छेदं कृतः न स्वे पादेय्ये तेन चोदितत्वा
सोदेश्यत्वादिसर्थः पञ्चे हे पञ्चकृतिर्विज्ञाते इति तदर्थं प्यवर्तनाय सत्र अणाप्राप्तदोषस्य चोदितत्वाद्यथा कृति स्वरूपानुवादमात्रं तद
पञ्चकृत्स्नप्रयोगप्रशस्तावादि सगर्भेनिहत तत्र्यंपदस्मके नाथुन स्त्रीभवतातिस्यात् स्त्रियाः अप्यधिकारः पुनः शंकते ददापवत्वातु पुंसास्या
द्यसंयुक्तरूपत्वि रूपाप्यानद्यत्वं स्त्रीणां द्ये समानयोगित्वादिति तु सिद्धान्तः यापुंसायेवाधिकारः कुतः तेषामेव द्रव्यपरत्वादेक
मद्रव्यसंयुक्तं स्त्रीहि भिर्यते तत्र व्याददीयमानदक्षिणादिसाभिः कर्मणि द्रव्यसाध्ये सप्रतीते अद्रव्यत्वं स्त्रीणां कुतः रूपवि रूपा
त्वां गोर्मथनं देवावरघ्ना पतिं वधुभिर्विक्रीतत्वाद्धुपनं नाप्नुवंति नत्वाकान्तत्वान् भर्तृधनं वाद्रव्ये क्रीत्वादितिसमानयोगित्वात् स्त्री
णां एवंवाद्रव्ये समानयोगः कथं तासामयेसां तेसमानयोगेन सत्त्वाद्भूतवतां पुंसां कार्त्स्न्यमित्यर्थः अन्यथा सा हि सविचारः
मर्थः आदधीयामाक्रीतिरतश्च क्रीताधेसाहः तथा वान्यार्थदर्शनमिति वापसामताससम्पथान्ये स्मृतीतिक्रीतस्य यथान्येष्व र
नीति क्रीतत्वादर्थपत्नीसर्थः ननु सांकर्तनादिना धनं स्यात्तत्राह नादर्थ्यात्कर्म नादर्थ्यमितितन स्याभर्त्रर्थत्वान्नदीपकर्मकर्तनाया
जनं धनमनु विभजन्तीत्याह तादर्थ्यात्तथा च स्मृतिः भार्या पुत्रश्च दासश्च निर्धनाः सर्व एव ते यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्ध
नमिति नादर्थ्यस्मरणादित्यर्थः सिद्धान्तमाह फलोत्साहविशेषात्तु प्रकृपथगत स्त्रीद्रव्यं पतिगृह्णीयाघजेते वकुतः फ
लं सुखं मेस्यादितिकामना वुत्साहः कर्माणि यजेत इत्यात्मनेपदश्रुतिबलाज्जयो स्त्रियाश्चाप्यविरोधादित्तथा च यतेतेति प्रसक्त

क्तेरधनाद्दत्वप्रसक्तिरिति। इतश्च धनवत्वात्साह। अर्थेन समवेतत्वादिति विवाहकाले समयः कृतः धर्मे चार्थे च नातिचरितव्येति मन्त्रैरर्थेनास्याः स
मवेतत्वात्तत्संबंधस्मरणादि सर्थसमवेतत्वादिति योगविभागः कर्त्तव्यः तेन निधनस्य सक्ते व्यवहारकाले स्थानं चानिषेधेन समवेतत्वादि
ति चेत्तत्राह स्वत्वं नामपि दर्शपत्नीति प्रतिनिपातकस्तु सक्ते अधिकार्यं तेन समवेतत्वदन्योन्योपपन्नेरित्साह कपस्य धर्ममात्रपिति। दर्शपसो
माथ्यध्यगं धनमिसादि सक्ते अवृतं पता धनवंतावितिस्थितितयोः स्वातंत्र्येण योः स्विसुतस्य त्रेप्राप्तोसि द्धंतस्य त्रं। स्ववतो सक्तवचनाद्वै
कर्मस्यादिति। स्ववतोर्द्विव्यवतो र्दपसोरैककर्मस्यादिति सहपजे पातोकुतः पत्न्याज्यमवेक्षतेयजमानश्चेतिचवंनादि सर्थः। प्रयोगांग
भूतमाज्यमुभाभ्यां संस्कृतं वोधयद्वनमेकाभावोकर्मएवैवगुणप्रमाहेति। इतो पि सहपजेनामिसाह। लिंगदर्शनाच्चेति। वोः केणायत्नी
संनह्यति मे खलपायजमानं मिथुनत्वायेतिर्लिंगं स्त्रीपुंसाधनं कर्मेति दर्शयतिच। योः केणा शकट स्येति वकारोपतसंभतां पत्नी ति
ता दशं पतमानं च दर्शपति। भोर्णणायु स्विजमिसर्थः। पद्कः कातेति तद्वचणार्थमनुभाषते क्रीतत्वान्भक्त्या स्वामित्वमुच्यतइ
ति। नुः पूर्वपक्षसूत्रपाठिणा स्वस्यपूर्वेभां जेपस्काएहोरीष्टे स्वामिना स्वसर्थः इति पत्न्याम्नित्वं तस्मात्सकृत्सगोणं कुतः शातमधिरर्थं इ हि
त ममद्वा द्विति द्वार्थेन दानेन स्त्रीयाकुनता द्विसर्थः। इत्यपनिकुसार्थीत्वात्स्वामित्वेनाभिसंबंधइति। नुः केयोम् त्वंगोणाचमि
त्वमितिपक्षनिएहात। नः मत्याश्रप्यास्ति स्वामित्वेनाभिसंबंधः कुतः फलार्थित्वात् पत्नीपत्न्यातमुक्तत्यवगछतां। तथादि विज्ञोति
रजरमाजु होतामिसादिभाद्दपसोः फलार्थावगमाद्दिसर्थः। अत स्म तिर्यकर्त्तव्यंतदनपासहेतिश्चाधाने अकृतं ह्येमेवसान
वग्निमादधीपामितितत्राक्षेपसूत्रं। आधानं वच्छियुत्त्वदितिवल्लार्थयजेतेतिवसानामितिमिथुनं प्रोह्येनिएहध्याधानंप्रतीय एम:

तेकुतः तस्यानाविस्रोकारेणश्रुतत्वात्प्रातिपदिकार्थस्यश्रौतसंबंधाद्दियजवघयाएतेचद्वेएजपुरोहितौसायुज्यकामौयजेयातामितिपुंसोदेवय
ज्ञलक्ष्ण्यादिसर्थः एवंप्राप्तेसिद्धांतमाह गुणस्यानुविधानत्वात्पत्न्यांद्वितीयाशब्दइति तुनअर्थेहोतुमांसावादधीयातामितिनकिंतुयुमानेक
आदधीतेतिकुतः वसंतेब्राह्मणोग्नीनादधीतेत्येकत्वादिविशिष्टविधिपरेवाक्येएकत्वस्यविधिवत्त्वादितिशेषः ननक्तःश्रौतःसंबंधस्तत्रा
ह निसशब्दश्चवसतानुवादइन्नोमेइति क्षोमंतःप्रवरस्यगुणस्यनियमविधानत्वात्पुमानन्विहितइति वसानात्वसानश्रोसोकशोबेणवसानावि
तिसंभवादतः पत्न्यांद्वितीयाप्रशब्दःप्रकारणनतसान्यविस्रोकारणनिर्वाहकःप्रवर्ततेआधानवाक्येस्त्रीपुंसोःप्राप्तत्वादिसर्थः अपवर्गतंहो
पुंसोधिकारइति तत्रसर्वयाजमानंपत्न्याकार्यमितिसूत्रप्राप्तेसिद्धांतसूत्रं तस्यायावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वादिति तस्याः यस्यापाव
दुक्तमाशीः यथोक्तानादिसंस्कारमायुर्वेदत्वादिमंत्रामधिकारः ब्रह्मचर्यंतत्राथाफलकामनायुंसिब्रह्मचर्यस्यनियतत्वात्नतुकामविरुद्धरूपायुं
स्त्रैवयुक्तत्वात्कतृगतसंस्कारेणनभिवात्नमुख्यफलत्वात्सर्वेकुर्याननाहानुरूपत्वादिति सानवनांवनमिति नापादिषारहितात्वेनपुरुषेणानुरूपत्वा
नस्याः समंत्रकेषुकर्मस्वपिपुंस्वत्वात्स्वेदृष्टितिशेषः इत्यर्थः सत्यग्निहोत्रादीनिकर्माणिनानिचातुर्वर्ण्यसाधारणानिसाहेपसूत्रं चातुर्वर्ण्यय
विशेषादिति वैधकर्मचातुर्वर्ण्यंपत्वातोवर्णत्रयाधिकारिणः नायज्ञनत्कृतः मनुष्याधिकारिकंशास्त्रमितिन्यायेसत्यपि यजेतेत्सत्रएजाहानस्य
तेसादिवतविशेषहेतोरश्रवणादिसर्थः एवंप्राप्तेसिद्धांतमाह निर्देशाद्वात्रयाणांस्यादग्न्याधेयेह्यसंबंधः क्रतुषुब्राह्मणश्रुतिरित्यात्रेयः
मिति नानार्थेनचातुर्वर्ण्यस्याधिकारः किंतुत्रयाणामेवकुतः अग्न्याधेयेवसंते ब्राह्मणइत्युपक्रम्यश्रूयमाणादिविशेषादित्यतः त्रयाणां
निर्देशादतोग्न्यभावात्क्रतुष्वसंबंधः शूद्रस्यत्वनग्निकत्वात् इत्याहवनीयंस्तत्राहब्राह्मणोसादिपतोवसंतेब्राह्मणादिसंस्कार्यआहवना

मी०
४७

योवृषलस्येत्यत्रैयोमन्यते इत्यर्थः। शंकते। निमित्तार्थेन वादरिस्तस्मात्सर्वाधिकारं स्यादिति अनधिकारः शूद्रस्येति तत्र सर्वाधिकारं सर्वं मत्वैन
मधिकृत्य प्रवर्तते यजेतेत्यादि शास्त्रं तस्मात् शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति वादरिर्मन्यते नन्वाहवनीयोच्छित्तस्यैव तत्राह निमित्तार्थेन शि
आहवनीयाद्यसिद्धिसमाधानं तद्विनाहवनीयाद्यनुपपन्नेरतः प्राप्ताधानमनुष्ठत्रालक्षणादि निमित्तं कृत्स्नवसंतादिगुणविधिरतः शूद्रस्या
विगुणतामात्रमित्यर्थः। एतन्निराह अपि वान्यार्थदर्शनाद्यथाश्रुति प्रतीयेतेति। अर्थात्किं समाधानमित्यपि तिनैव संभाव्यते आधानसाधन
साध्यमाहवनीयादि वेदतेरमानाद्विगुणलाददतो यथाश्रुतं वसंतादिविशिष्टकालकर्तृकाधानसाध्यमाहवनीयादि निप्रणीयतेति कुतोनि
मित्तार्थतानन्यार्थदर्शनादिपि शूद्रप्रयुक्तं कर्म निष्फलमित्यर्थः। तथा हि पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति अ
न्यार्थदर्शनं तथाधानेऽपि सुप्रक्रमेषु ब्राह्मणोग्नीनादधीत एकादशसु राजन्यः द्वादशसु वैश्य इति न शूद्रस्यैवं व्रतं प्रक्रमे पोवा वसिष्ठ इति शं
कते निर्देशानुपपत्तेः स्यादिति। आधानाभावात् शूद्रस्यानधिकारोग्निहोत्रादिष्विति पक्षेन्नतप एवं विद्वानग्नीनाधत्त इति सामान्येना
धाननिर्देशात्तस्मिन्पक्षे पुराधानादपर इत्यर्थः। सिद्धांती शंकते वैगुण्यान्नेति चेत् अतादर्वैगुण्यात् शूद्रप्रयुक्तं कर्म न फलदमिति
चेत्तन्निराह। न काम्यादिति। न व्रतप्रक्रमान्वायः कुतः काम्यत्वात् कामनापाहेतीतित स्मादित्यर्थः। अनारभ्याधानं अधीवर्तनाम ब्राह्म
णोम तथा। विशेषेणावकृप्तिमत्र दधीसे पानमस्तु शूद्रस्य व्रतमित्यादि शूद्रे पि नियमाभावाच्चातुर्वर्ण्याधिकार इति इतश्च तथा
संस्कारे च तत्प्रधानत्वादिति संस्कारे व्रते तेन सर्वपुरुषस्य प्राधान्यादित्यर्थः स्वर्गकामो यजतेति नकामं संस्तत्रं इयाग विवर्जे समर्थं आवर्तं पि
तुसंस्कारग्रहणमात्राहितासर्थः एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह अपि वा वेदनिर्देशादपशूद्राणां प्रतीयेतेति उक्तप्रकारेरपि न संभाव्यो धिकारः शू

एम:

इस किंतु तापगतस्य इत्वानां द्विजानामेव प्रतीयेताधिकार इति शेषः कुतः वेदानिर्देशात् वेदे विप्रः द्राहे वसंते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे अष्टवर्षं ब्रा
ह्मणमुपनयत ति वसंता अष्टवर्षत्वाद्यवच्छिन्ने द्विजादीनां सीमायाध्ययनांगत्वेन वेदे निर्दिष्टत्वात् शूद्रादेः अध्ययनविरहेणाधिकाराणां
पि निवर्तते इत्यर्थः शंकते उपनायितान्नेति चेदिति॥ वेलस्य विप्रस्य उपनीतो ध्ययस्य ते कुतः उपनायितानं तेन तातदध्यपनस्यते न स्वर्गसा
धनक्रतु निवर्तनं पश्च धीयेत इति तन्निराह संस्कारास्य तदर्थत्वाद्विद्यायां पुरुषश्रुतिरिति॥ संस्कारस्योक्तो पनयनादेस्तदर्थत्वाद्वि
द्यार्थत्वावगमात्॥ ततः किं तत्राह विद्यायां कर्तृत्वेन पुरुषः श्रूयते यत इत्यर्थः। तेनोपनयनादिसंस्काराभावे त्रैवर्णिक इभावाधिकार
कुतः विद्याया मुपनयनादेः पुनर्थत्वेने निर्देशात्क्रतु वैगुण्यमिति तन्निराह। तत्कुतः क्रतव इति भावः। एवं सिद्धांतिते पुनः शंकमो विद्या
निर्देशादिति चेत् इति। वेलस्य प्रविप्रस्य इस्यलिंगविनापादेः संभवादानाग्न्यवैधत्वाद्यभावं कर्मत्वात्स्यादिति॥ अस्य कर्मणीवैदिके ऽधि
कारणभावः कुतः अवैधत्वात् वेदबोधितोपनयनाद्यभावेन कृतपुण्यापनाभावात् त्रैवर्णिकेयागादिविध्यसिद्धिरित्यर्थः इत
अवस्य द्राधिकार इत्याह। तथा स्वर्थदर्शनमिति पशुर्हवा एतत्स्मशानं यच्छूद्रः तस्माच्छूद्रसकाशाद्वेनाध्यापनपिसन्नध्यापने शूद्रस्य
दर्शपदितत्स्मापाध्ययनविषेधय एवं वाक्यं पससमीपेनाध्येतव्यं सकथमधीयेत इत्यर्थः इदानीं द्विजमधिकृत्य सविचारः तत्र धीद्रो
नाधिकारी सावकाशेप सत्रं॥ त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वादिति त्रयाणां द्विजानां मध्ये यो द्रव्यसंपन्नः स एवाधिकारी कु
तः द्रव्येणापवर्हिरण्यादिनेव सिद्धिर्यस्मात्तात् द्रव्यसिद्धिरूपत्वात् कर्मण इत्यर्थः। एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह॥ अनित्यत्वात्तु नैवं स्यात्
र्थात् द्वि द्रव्यसंयोग इति। अद्रव्यस्यानधिकार इति पक्षं तु निवर्तयति कुतः अनित्यत्वात् द्रव्यसंबंधस्येति न हि कश्चित् तोसास द्रव्यो

द्रव्योवापतोजीविष्यतिविघ्नबाधनेनेसन्नुपपन्नमितिततोऽर्थादनुपपन्नोद्रव्यसंयोगद्वारेणधनेनकर्मसिद्धिरित्यर्थः॥अंगहीनंप्रसादिश्यतीति॥अंग
हीनस्यकृतधर्मेति।नद्रव्यमात्रद्रव्यधर्मेत्यर्थः।तेनद्रव्यसंपन्नोवाभिषेककविकित्सवापुनःसकलांगोधिकारी।नैवमप्रतिसमाधेयांगामिता
ह।उसजोनिससंयोगादिति॥कर्मनिर्दिश्यतांगंविकलानांनाधिकारःकुतःउसजोनिससंयोगात्।उसजोजन्मकातएवजातसंधाहीना
मप्रतिसंधेयांगेनिससंयोगात्सवंधादित्यर्थः॥पूर्णामयोःकृतंआर्षेयंवृणीतेएकंवृणीतेद्वौवृणीतेत्रीन्वृणीतेनचतुरोवृणी
तेनपंचातिवृणीतेइतितत्रार्षेयंवृणीतइतिसामान्यवचनाद्यस्यनत्रयःप्रवरास्तस्याप्यधिकारइत्युत्तरसूत्रंप्राप्तेसिद्धांतसूत्रं॥आर्षेयपस्य
हानमपिति॥हानमधिकारस्यब्रुतिःकस्मान्नविद्यतेत्रयःऋषयःप्रवराःयस्यसआर्षेयपातस्यकुतःत्रीन्वृणीतेइतिविशेषवचनादित्यु
त्तरत्रोहेतुःप्राप्तप्रतिषेधवाक्योपोद्वलनेनकृतिपरत्नैवपंचार्षेयस्यत्रितसंपन्नेतेर्भावादस्याधिकारइत्यर्थः॥वर्षासुरथकार
आदधीतसाधानंकृतंसत्रैवर्णिकानामपन्यतमःस्यादित्युत्तरसूत्रंप्राप्तेसिद्धांतसूत्रं॥वचनाद्रथकारस्याधानस्यसर्वशेषत्वादिति॥
रथकारस्यकमाहिब्याख्यालपापस्यसंभवइतिस्मस्माजातिविशेषोपस्येत्तेयराधानंतस्यकालविशिष्टविधानमेनतकुतःवर्षास्विति
वचनात्किमस्मसंवचनस्येतिन्यायात्नत्रयाणांनामन्यतमःस्यात्किंवचनेनेतितत्राहसर्वशेषत्वात्इतिसर्वेभ्योवर्णेभ्यःशेषात्
परिशिष्यमाणत्वासर्थः।शंकतेन्याय्योवाकर्मयोगात्।शूद्रस्यप्रतिषिद्धत्वादिति।वासिद्धांतसूत्रं।वैन्यापापप्रासाम्निविद्येहतीति
न्याय्योन्यायावासेदित्यद्वैवत्रैवर्णिकएवस्यात्कुतः।कर्मणारथकरणलक्षणेनत्रैवर्ण्यविशेषेणयोगात्।संबंधादतएवाचैवलमु
पलक्षणीकृतसशूद्रस्यप्रतिषेधत्वादित्यर्थः।शंकितंनिराह॥अकर्मत्वात्तुनैवस्यादितितुःशंकानिरासे।नास्तित्रैवर्णिकोरथकारःकुतः एम:

६

शूद्रकर्मत्वात्र विधुते शिल्पवादिरूपं कर्म यस्य त्रैवर्णिकस्य सो ऽकर्मा न त्वात् शिल्पेन व्यवहारेणाकृष्यमाणः जो यः सेवया कुलान्नकुलतां यान्ति ब्राह्मणा नि-
कर्मणा चेति शिल्पस्योपजीविनस्य निषिद्धत्वादित्यर्थः इत एव न त्रैवर्णिक इत्याह ॥ आनर्थक्यं संयोगादिति वर्णत्रित्विवाक्यं त्रैवर्णिकं प्रसन्न-
पूर्वकं कृतः स संते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत इत्यादिना वैश्यानां नाम आधानानन्तरं संयोगावगतेरित्यर्थः पुनः शङ्कते गुणार्थेनेति चेत् इति । चेज्जानीषु
त्रैवर्णिकस्याथकरणविशेषार्थत्वाभेन प्रवर्तमानस्य वर्णत्रित्विवाक्यस्यातत्वन्निराह ॥ उक्तमनिमित्तत्वमिति ॥ असन्निधिश्च वसन्तादिवाक्य-
नाप्रापकत्वाद्वसन्तादिवाक्यस्यानिमित्तत्वमुक्तं तद्गुणावहरूपानां वर्णानां न संबंध इति वर्णत्रित्विवाक्यं जातिविशेषमादाय पर्यवसन्नी-
सर्थः इत एव जातिविशेष इत्याह सौधन्वनास्तु हीनत्वान्मन्त्रवर्णात्प्रतीयेरन्निति वर्णत्रित्विवाक्यमसौधन्वना रथकारशब्देन सौधन्वनाः प्र-
तीयेरन् कुतः हीनत्वाद्यस्मात्ते योगात् ततः माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रतापन इति संकरजात्युक्तेः मन्त्रवर्णाच्चाकृतानां त्विति रथका-
रस्याधानं मन्त्रविशेषादित्यर्थः रथस्य निर्मितत्वाद्रथकारस्तेव सौधन्वनां भवश्चासौधन्वना ऋभवः सूरचक्षस इति मन्त्रविशेषः
नास्कमुख्ये ऽदृष्टेन वसेत्पञ्चरुद्रप्रजाशमये दिसेतामिष्टिं प्रकृत्य श्रुतं एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति तत्र प्राप्तं त्रिवर्णाधिका-
रः स्यात् ब्राह्मणानन्तरजमाया निषादः पश्यो मत इति न जातिविशेषस्थपतिः शिल्पिनि न प्रवर्तते पिता त्रैवर्णिकः स्यादित्युक्तं सूत्रं प्रा-
ते सूत्रं स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यादिति निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयो पदं तेन निषादस्थपतित्वमापातीति पदत्व-
पदत्वं तेन स्थपतौ परद्वितीयासा निषादेन षष्ठ्यन्त इत यथा निषादपरस्थपतौ त्रैवर्णिकं स्यात् न तु तथा कुत इत्यत्राह शब्दसामर्थ्यादिति सद्य-
कृतः सामानाधिकरण्यसामर्थ्यादित्यर्थः इत एव स्थपतिर्न त्रैवर्णिक इत्याह लिङ्गदर्शनाच्चेति ॥ रुद्रपते हिनदिशो लिङ्गदर्शनात् इति कूट प्र

मी०
४९

यांतरेमिश्रं सुवर्णं तत्र स्वं निधास्यतां नार्थाणां विश्वर्थ इति सरस्वतीविषयोपकाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत् एसप्रदशापराख्यरुद्वि
शतिपरमासत्रमासीरन्निति तत्र फलांशकामिनः समुदायस्याधिकारः इत्युक्तं प्राप्ते सिद्धांतसूत्रं पुरुषार्थैकसिद्धित्वात्तस्यात्तस्याधिकारः स्यादि
ति तस्यतस्य कर्तुः समुदायांतः पातिनः फलप्रतंभवतीत्येकैकस्याधिकारः स्यात् कुतः पुरुषार्थैकसिद्धित्वात् पुरुषार्थस्यैकैकस्मिन् सिद्धि
रुपसिद्धिमितः विकोद्रहवत् व्यापारेण सफलं प्रार्थयमानस्य सत्रमुपापस्तद्यवत्कर्तृकं सामर्थ्यं फलसाधन इति सर्वेषां कर्तृत्वेनाधिका
र इत्यर्थः ननु एकैकेन कृते कर्मणि नामसत्रैवपतितम्पत्रं देयं वदिति यथा कृष्णविषाणया कंडूयति वाल्मीकः पूर्वविर्षाणां प्राप्स्यतीति एव
मत्र स्वपरसाधारणेन कामसंयोगे सति यागं कुर्यादिति गुणत्वेन यागेन फलं कुर्यादिति प्रधानत्वेनेति क्रमेणोभयपक्षेति इत्यर्थः ॥ शंकते न्य
स्यादिति इति वेत्स्यप्रयस्य इसस्य स्वर्गकामयमानोन्यः कर्ता स्यात् तथा च शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति मा भूद्वा बाध्यते तत्राह निर्देशेनाभिसंबंध इति स्व
र्गकामो यजेतेति सुवंतया गाख्यातितत्पदेन तद्भिधाने स्वपरसाधारणेनानर्थेन परेणाप्यभिसंबंधो वद्यपितु याप्याख्यातेविद्यमानत्वात्
त्मनेपदात् कुलस्य कर्तृगामित्वे व तदर्थस्य द्विभितक्रमेण आपेक्षियाफलेदितितत् क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वोआत्मनोपदानुशासनादतो
न्मोऽस्यार्थ यजनतामफलं न प्राप्नोत्येवेत्यर्थः आदधीत सत्र ज्वलनपचनप्रकाशानां स्वपरसाधारणे आहवनीयेन पान्यफलं तत्सु नदर्थमा
त्मनेपदं इत्यादिषु पदवनीपसाध्यत्व आत्मनेपदमनुद्यतेगोदोहनपशुपागस्येसाधयपि सांध्यायमिति भावः शंकते फलकामो पिनिमि
त्तेनितिः आशालेपयजमानआपुरश्चस्तेहनिप्रयोजयिता रं होतानिर्दिश्यतीति सूक्तवाकानपंगिकफलकामो निमित्तमरनोन्यस्य स्वर्ग
कामोऽन्यो यजेतेति चेत्स्वस्त्येतत्रेसाह सन्निसत्तादिति प्रधानकर्मफलभागिन एवानुषंगिकफलभाक्त्वं नान्यस्येति कुतः निसत्त्वात् स्वार्थेनाथा

एम:

नस्येति शेषः आपुरादिका सफलत्वेनित्यत्वाय जेरप्राधानस्य तस्मात्प्राधान्तरि प्राधानिकमात्रवंठिकं वा फलमित्यर्थः। पुंसं हि स्वः स्वःपतीति द्योर्य-
जमानयोः प्रतिपदं कुर्यादेते अस्य यन्निदं न इति वहुभ्योपजमानेभ्य इति द्वित्र्यादियजमानके कर्मणि प्रतिपद्विधानसर्वयागादि द्वित्र्यादियज-
मानः स्यादित्याहः कर्मतथेति वेदिति। परिक्रदति नसमवापादिति नसर्वं कर्मतथा स्यात् कुतः तनोरदृष्टो कीनेकर्मणि द्वित्र्यादियजमानके प्रति
वद्विधानस्यावर्थवत्वेन समवेतत्वादन्यत्रैको यजेते त्यर्थः प्रजाकामोपजेत यामकामो यजेत इष्टिकामकारीर्यायजेतेत्यादि सिद्धांतोपक्रमः सत्वं प्र-
क्रमात्तु निपद्येतारमस्य क्रियानिमित्तत्वादिति न यामतः फलत्वाभावे यादि दर्शनेन वा फले छापायी नापामपितिव मोत्वसमायनीयमेव कर्मकुत आर-
माहारंभात नचत्वारंभः समापनं कुतस्त्व आहारंभेत्यादि आरंभः काम्यक्रियायां प्रवृत्तो निमित्तं नतानत्र काम निवृत्तावप्यारंभस्य विय-
मानत्वात नसमाप्तिमारंभस्य फलत्वादि निमित्तं तेनार्थात्कृते पि समाप्तिः विधेयायजेतेत्यादि शास्त्रतात्पर्यकत्वादित्यर्थः शांकते फलार्थि-
त्वाहातिपमोपथान्नुपक्रांते इति।। वासिद्धांत्ते हि यजनं सह माधश्चवणान्नारंभी निमित्तमतोऽपि पथः समाप्तावितिशेषः कुतः पूर्वार्थित्वात्सा-
र्थफलमिच्छोपागस्यापायपते नेधीयमानत्वाजनानिपमेद इत्यतः पथ्याज्ञवकांते कर्मणीति शेषः यथा उपक्रांते कर्मन नियमेनाऽवधीयते तथा न
समाप्यते चेत्यर्थः भक्षणालिखितमोपेनाह।। नियमो वातन्निमित्तकत्वात्कर्तुस्तत्कारणं स्यात्।। वाशंकानुतः समाप्तौ नियमः कुतस्तस्यारंभ-
स्य समाप्तिं प्रति निमित्तत्वात सति निमित्ते नैमित्तिकमावश्यकं नतु प्रयोजनं नपमस्त्वाह कर्तुरित्यादि तत्र आरंभणं कर्तुः पुंसः कारणं स्याद्धि-
घुत एव समाप्तो शिष्टविगर्हणादित्यर्थः तथा हि देवताभ्यो वा एष वृश्चते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजेत त्रैधातवीयेन यजेत समाप्तेरपि फलेपरि-
नषेनावसेवहोतव्यमित्यादि श्रुतिमस्तु स्मृसनुमितशिष्टविगर्हणमिति भाव सामिकृते वुगफल शाकटादिषु लौकिकेष्वपि समाप्तिरवश्यं भा-

मी०
५०
50

विनाशाक्षेपसूत्रं लोके कर्मणीवेदवत्ततोपि पुरुषार्थविज्ञानमिति लोके कर्मण्येवं जातीयकान्याप्येसमापनीयानि च दृष्टहेतोर्न्यायेनैव कृतः पूर्व
स्मं दिद्दृष्टता देवता इत्यासां वेणा इति देवताव्यापारविषयानां तत्लक्षणां शास्त्रात्तस्यापि गृह्यपि कृतस पुरुषस्य कर्तुर्वितानं पततोऽतः शास्त्रबो
धितत्वाज्जिद्दृष्टं समाप्यमित्यर्थः इतोपि समाप्यमिति साहा अपर एव मतैः शास्त्रमिति ॥ अपर एवं तेषां लौकिकानां कर्मणामिति शेषः चोद्
नो यस्माद्दारभेभग्रे इद्द्वाऊर्ध्वं दृष्टः पायसं च ब्राह्मणे भोजयितव्य इति ते स्तम्भेपि शास्त्रमाम्नायते दृष्टार्थपायसेन ब्राह्मणस्मृति द
ष्टार्थतया वेदमूलकमित्यर्थः ॥ आश्वादेरर्थेवक्त्रस्य इउभग्रेइद्द्वाहुः कुक्षापसर्कीनकं दृष्टार्थमिति शास्त्रार्थः इति प्राप्तेऽभिधीयते सिद्धान्तं मदि ॥ अ
शास्त्रासूपसंप्राप्ति ॥ शास्त्रस्यावकल्पकं तस्मादर्थेसगम्येनाप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति ॥ तु पूर्वपक्षं उत्तरपक्षांग्यहरक्षं एणहीनामुपसंप्राप्ती
रवनाद्धिमपपरएपरा प्राप्ताप्तसुखाघयत्वेनातो शास्त्रस्यान शास्त्रहेतुकमिश्रावाहि जगनिबंधनं तत्त्वभिः स्मर्यमचि यत्प्राप्नोन्नरपं श
ह्यं तत्राद्दष्टजनितो हेतुर्वेदस्य कस्यकं पयिसांद्दिभोजनस्यानिवधानप्रसंगवारकतया लोभादिस्मृतिमूलकतोपपत्तेः न च स्मोदेद्वयं देवतापञ्च
तेऽत्रसाम्पिपमिति विषयं शास्त्रं तत्राह तस्माद्दर्थेनप्रयोजनतया पुरुषमनुदेवताः शिष्टाः स्मरन्ति न गृहमन्विस्तुपसंहरति अप्राप्ते शास्त्र
मंतरेणायत्रप्राप्यतेतत्रैव शास्त्रमर्थवदनधिगतगंतृत्वादित्यर्थः ॥ एवं श्रुतं न कलंजं भक्षयितव्यं न लशुनं न गृंजनमिति ॥ तत्राक्षेपसू
त्रं प्रतिषेधेष्वकर्मत्वात्क्रियास्यात् प्रतिषिद्धानां विभक्तत्वादकर्मणामिति ॥ प्रतिषेधेष्वेवं विधेषु फलार्थिनः क्रियास्यात् कलंजादिनभक्षणमि
तव्यमिति प्रतिषिद्धानां प्रतिषिद्धेभ्यो व्यावृत्तिरूपासंकल्पक्रियास्यात् यथा नेक्षेतोद्यंतमित्यादौ कुतः अकर्मत्वात् भक्षयतेः कर्तव्यतां बोधय
ति तव्यप्रत्ययः कथमकर्मकर्तां बोधयतीत्य कर्तव्यतायाः असंभवादतः प्रतिषेधेभ्यः कलंजभक्षणाद्व्यावृत्तिरूपा प्रयत्नमनपक्षपामीति संकल्पा निव राम:

तेन इति मानसौ क्रियापाययोः आलक्षणमानपेक्ष्य केनेत्याकारेणालक्षणाजाते सोपेक्षीणे पुरुषजाते देवमननकारेण भक्षणं पयेत्वं नलनस
तो मानसो व्यापारः स एवांतरंगत्वात् कर्तव्यतावचनेन संबध्यते इत्याह विभक्तत्वादकर्मत्वं वाचकर्मप्रतिषिध्यते किं तत्कर्म आयो प
दिश्यते अन्यद्धि कर्म भक्षणं प्रतिसिद्धमानं। तस्माद्विभक्तत्वादन्यत्वादकर्मत्वमनिसमापाररूपसंकल्पाभिसर्थः। एवं प्राप्ते सिद्धांते नै
क्केतो यत अभिसादेरैवमभमाह॥ व्रात्याणांलर्थवत्वेन पुरुषार्थो विधीयते नपोरसमवायित्वात्तदिर्थ्याभिसतिक्रमः इति। व्रतमित्येकमाघ क्रि
कोपतोपमादिसमीप्सतेति एतावता हेनमापुंक्तो भवतीति फलबोधकीभूतं तापभिसेघा ग्रास्याणपर्थवत्वेनैकार्थो वा हयेपुरुषार्थः पु
रुषस्यार्थः एतन्निवर्तिसएव फलं पुरुषप्रतररूपसंकल्पस्य स पुरुषार्थः ताहशादिसेक्षणं मया न कर्तव्यमिति संकल्पो विधीयते इति
क्तं न कर्मत्वं तद्धि निषिध्यते एवं मुनरेणा विरुध्यते ननोज्जप्रसपायाव्यवहितेन धातुना संबध्यते नानुव्रताकं कर्माभावमाह तपो हिंसा
दितादर्थ्यं फलसुकसंकल्पविघ्यर्थत्वेनयोः प्रभरणंभूतपोव्रतोपक्रमं फलश्रवणयोस्समवायाभावाद्विध्यतिक्रम निषेधः कस्य
विधेः संकल्परूपादित्यर्थः। तस्मादुक्तनिषाधके लसंबंधमावोधीनत्रिएतिभावः। गुरुरनुगंतव्यो विवादयितव्य श्चरद्वया प्रस्तु हि
सपसमंतमश्चेसादित्याकांक्षायां पदार्थतया संपसूत्रं। तस्मिन्नक्षिप्यमाणेनिजक्षनेननप्रवर्तते इति। तस्मिन् पुरुषार्थे इत्यनेनोप
स्थिते पुरुषसात्रे अशिपानाम सगिरिशान्यतानि विहितानिगुरुरनुगंतव्य इति संज्ञा शिनिनिषिद्धानि च जनेभजनं भवनाशक्यपेक्ष
पा संबध्यंते इष्टसाधनत्वादिति शेषइत्यर्थः। एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह। अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्तेरन्निति अपि चेति सामा
मादिरूपोपावे हाय्याप्रवक्तादुपनयनयनवेनव्याहरेतावत्स्वयानयनीढनेइतीमनकेरतो सावेदतुल्यत्वादुपनयनेनैव प्रवर्तेरन्

मी॰
५१

51

त्रिसर्थः सुरपिनग्रलसदिपः प्रतिषेधानेनेन संबध्यते स्यात् एतन्मिवधमसातृशिरोर्नद्येव स्मरणाच्चेति भावः यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहो
ति दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत इति श्रुतं तत्राक्षेपसूत्रं अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात्पुरुषार्थो विधीयत इति । तत्र जीवनस्य निमित्तत्वा
वगमादकर्मशेषत्वान् पुरुषार्थोयं होमादिस्तथा च कालस्य गुणत्वेनोपादानं तत्र सति स्यगभावो सति निमित्ते नैमित्तिकेनाभाव्यमिति पविद्धो
ववतोऽभ्यासः सा न तेन कारणं विधीयते विधाहि नानामपि सायं जुहोतीत्यादिकालविधिप्रकाश्यार्थः इत्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह । तस्मिन्न
न्नर्थाद्विति तस्मिन्पुरुषेऽनभ्यासिद्धाहारविहारस्वश्रादिमतिसानसेन सिभवेत्रग्निहोत्रादिरर्थादविरुद्धबुकाले विसर्थः कालस्योक्त
वकृतं धुनेल क्रीतं भूय उपदिश्यत इति । आह्निकः कालो न कृतः सायं जुहोति मुख्यापां प्रातरिति पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्यादिश्रुणस्य
विहितकालेकर्मण्युपदिश्यंत इत्यर्थः इतोपि सायमादिष्ववसातसमिसाह दर्शनानुकाललिंगानां कालविधानमिति अपवर्गायमुवर्गा
वह्निकाछिविघतेयो दर्शपूर्णमासयावासन्नपौर्णमासीमपावास्यांवा तिपातयेत् इसपिनालो । विकल्पं प्रदिसानसंस्यानकुंनो
तिक्रमणमिससात सोलिंगानां दर्शनां प्रदोषेमग्निहोत्रं होतव्यमिसादिनकाम्यमानकालविधिना किंतु निसेपीसर्थः प्ररोषाहैतेषा
प्रयोगः सकृदेव सकृत्कृतः कृत एव श्रुणस्यार्थ इति मायादिसूत्रं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं तेषां मोसतिकलाहागमेनप्रवर्जनमिति आग
मेनो क्रमप्रदोषादीनमिति शेषः तथावागते आगते काले जीवने सति प्रयोगः कर्तव्यः कुतः तेषां कालजीवनानामसतिकलात् कमैस
सोनिमित्तत्वादिसर्थः इतोपि वीप्सितव्यानि कर्मणीसाह तथाव लिंगदर्शनमिति अपवर्गायमुवर्गोद्योकाछिविघतेयो दर्शपूर्णमा
सेषाजीपन्नपौर्णमासीसुमावास्यांवामतिपातयेदिति नह्येवातिक्रमणांस्यात पक्षिपावनहर्पपौर्णमासयोरागमनं मावन कुर्यादिति लि

एम:

गंवा पूर्णाहुतीरित्यर्थः भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीति दर्शपौर्णमासयोरंगतः क्रत्वंतं होमस्य प्राय चित्तत्वं प्रकरणात् सत्सकरणमित्यस्य पुष्टि
सिद्धं तत्सूत्रं तथांतः क्रतुप्रयुक्तानीति पशकालाधागतेकर्मवीप्सितत्वमपि दृष्टिपर्यधिकरणे निर्णीतं तथांतः क्रतुमध्ये प्रयुक्तानि नि
त्यानि निमित्तकर्माणि तथा प्रतिनिमित्तं भाव्यत्वं पित्यानीमति देशस्यार्थः स्मार्तेष्वपि वीप्सार्थमतिदिशति॥ आचारे तद्गत्स्यमात्तोयु
तयासाप्त पुरुषार्थत्वादिति गर्ह्यत्वगंतयः स्मादिषु स्मातचिएत गत्स्यमाणेषु दृष्टप्रमाने पुत्र यासात पूर्ववत् प्रतिनिमित्तपावतंनी
यं स्मातकुतः पुरुषार्थत्वात् दृष्टादृष्टपुष्पभिरवपितासिद्धिहेतुत्वादित्यर्थः ॥ दृष्टिश्र पतेसोपेनयजेनगर्भाष्टमेब्राह्मणमुपनयीत प्र
तान्यसादपेदिति स्वर्गकापोऽश्नोति सोमेनयतेतेमादिनाकामस्य योगादितिसानीसूत्रं प्राप्तेसिद्धं तत्सूत्रं ब्राह्मणस्य सोपनिषाप्र
जपलवामेन संयोगादिति॥ सोमस्यविधायिधार्थमुपनयनंचप्रजावसोमविष्टोप्रजमितिसमाहरेकेवचनं एतत्त्रयं नित्यंब्राह्मण
स्यसपलक्षणं क्रतुपतंकुतलेमाह क्रणोऽसिविद्रिसणवाकोनमणशोधनंवदेवश्पानधेयतत्कालोमादीनांसंबंधावगमादित्यर्थः
तथाहिवसंतेवसंते ज्योतिषा यजेतपावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोति विधामधीयीतप्रज्ञोऽसाद्यपितयेतिश्रुतिप्राप्तमातापमानोवेब्राह्मणस्त्रि
भिः ऋणवाजायतेयज्ञेन देवेभ्यो ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः प्रजया पितृभ्यः सर्वेनत्स्वर्ग्योपदापजावब्रह्मवाप्रजावानितिसमसंस्तवेऽश्रवणप्र
भिः ऋणवाजायतेयज्ञेनदेवेभ्यो ब्रह्मचर्येणऋषिभ्यः प्रजपापितृभ्यः सर्वेनत्स्वर्ग्योपपापजावब्रह्मवाप्रजावानितिसमसंस्तवेऽश्रवणप्र
कर्त्तव्यताऽदर्शनादिति॥ इति श्रीमीमांसासूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ सोमादीनि निमित्तानीत्यसिद्धं तानि सर्वोपसंहारसमर्थे
रेवार्त्विज्यानीमाहोपसूत्रं सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः यथाभूतोपदेशादिति॥ सर्वशक्तौ सर्वस्यांगकलापस्य हि श्रोयाशक्तिः क्रतुतिरेकांशीकरणेसम
मर्थ्यंतस्यासंसर्गप्रवृत्तिर्पागात्कथानेकुतथाभूतोपदेशात्फलं प्रसक्तापरतिरेप्रंफलप्रसवापरतिभयमर्थस्याभयत्रविधमानत्वादि

मी०
५२

52
40

सर्थः एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह अपि वाप्येकदेशे स्यात्प्रधाने सर्थः निर्वृत्तिर्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वादिति । इदं निसमिदं काम्यमिति व्यपदेशभेदा
द्विविधे सिद्धिर्भिन्ने सर्वांगोपसंहारेणैव संपाद्यः किंतु स्ववाक्यावगतैकदेशसंपत्तावप्यदृष्टसिद्धिः स्यात् कुतः हि यस्मात्प्रधाने अग्निहोत्रहोमादौ कि
यमाणे सांगे अनंगे वार्थस्य पुरुषार्थस्य प्रसवापहृतौ अत्र विवजेरिव निर्वृत्तिः सिद्धिरिति प्रधानादित्यर्थः तेन च गुणमात्रं गुणेन सांग
प्रधाने मयायं प्रकृते नित्यनैमित्तिके अन्यत इतिगुणमात्रं न तु फलमपि प्रधानादित्यर्थः तत्र हेतुस्तदर्थत्वात्स्य सार्थत्वात् हेरिव सामग्रीसाध्य
त्वात्फलस्येत्यर्थः इदमत्राकूतं नेत्यकर्मण्यनाकांक्षा पूर्वाभावात् तदभावस्तत्फलकत्वाभावात् फलाभावस्तत्फलनिमित्तजफलयोरेकत्वात् सं
भवादसंभवश्चतन्नपादेयत्वपाते प्रतितिष्ठत्येव विद्यमानमेव नहि तावता नापमेयेह तेनापेक्षा प्राकृताकाम्ये स्वप्नेष्टस्तत्र वस्तुनताक्वि मि
त्तस्य न अंकृतं फलं प्रत्युपा हि पतेत्कुतस्तस्य प्राधान्यायापनेतिति । अंगाप्रयोजकत्वे प्रधानस्यमास्तु तत्राह तदकर्मणि च दोषः तस्मात्तनोवि
द्वेषः स्यात्प्रधानेनाभिसंबंधादिति तेषां निसानामकर्मणि अकरणे दोषः अपवादएवेत्यादि अश्रुताः निपततनिमित्तमनुवदन्
स्वर्गाश्रुतिरपि दोषोवचनादिति तस्मात् फलार्थित्वे कर्मण्यस्यांगेभ्योऽस्य प्रधानस्य विशेषः स्यादत प्रधाने प्रधानाप्तिपतिनदोष
स्यात्तत संबंधोपत इसर्थः इतोपि प्रधानादंगानि विभिद्यते निसाकाम्यानिवृत्तिश्चंकते कर्मभेदं तु जैमिनिः प्रयोगवचनैकत्वा
त् सर्वेषामुपदेशः स्यादिति कर्मणां सर्वेषां कर्मप्रधानानामभेदं जैमिनिराचार्यो मन्यते कुतः पौर्णमास्यां पतितानि सांगप्र
धानानामविसकाम्यानावप्रयोगे वचनस्यैकत्वाद्युत्पन्नात्वात्तस्मात्सर्वेषामुपदेशः पौर्णमास्यादिपदवाच्यचेति शास्त्रेनस
मिसत्याह यत्कुतः अर्थस्याप्रधानस्यांगेभ्यो यपवर्गितत्वात्तत्पित्तत्वान्कस्मन्निसरूपागंत्रकार्यभर्यः शंकतेतिएहा अर्थस्य राम:

पवर्गीतत्वादेकस्यापि प्रयोगे स्यान्न याकृत्वतंतरेष्विति ॥ एकस्य प्रधानस्य प्रयोगे स्यादपि विगुणस्य कृत्स्नसदेवच्छांत: पथ्याकृतंतरेषु पथ्या विकृ
तिषु पद्यमाना धर्मा: प्रकृतिं नयांति: पञ्चवात तथा काम्यधर्मानतितमापातिनाविकाम्यफलवत्नि संनिसमापितस्फलवद्देसर्थ: इतश्चात
थाविध्यपराधेव दर्शनात समाप्येरिति । विध्यपराधे ऽगवेधीतिन्यापात विधे विधिविषयीकृतस्यांगस्यापराधे संपत्स्यावपत्यारिनेवान
देवथाद्रकूक्तीद्कूवहोतव्यमितिश्रुतादित्य एणस्यापि समाप्ते दर्शनादिसर्थ: इतश्च क्तिसे गृहाद्वितिसहि प्रायश्चित्तविधानाच्चेति । वि
धापराधे पात्रभंगाद्विनिमित्ते भिन्ने जुहोतीत्यादिनाहोमरूपस्य प्रायश्चित्तस्य विधिदर्शनादिसर्थ: ऐंद्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाका
म: सोर्पवह निर्वपेत्प्रलवर्चसकाम: वैश्वानरीसाग्रहतीं निर्वपेद्भूमकम इति श्रुतांतःशास्त्रेपसूत्रं ॥ काम्येषु वैवमर्थितादिति । काम्यो वै
दूरस्यादिषु मध्ये एवं विगुणमपि फलदं कुत: अर्थितात्वार्थ: स्वर्गादि: प्रसवाप इति वास्तु एव साध्यतेन वर्तते यस्य कर्मण: पुमान स
वानस्यवातत्र दर्शितत्वात् अर्थादिति सामान्यशब्दान्तस्यांगसीमामर्थ्यहेतु: प्रधानसमर्थभोजनवदिसर्थ: एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह । असंयो
गात्रैवं स्यात् विधे: प्रमाणत्वादिति । काम्यमपि विगुणं फलदमिति यदुक्तं नैवं स्यात्कुत: असंयोगात्प्रधानमात्रस्य फलेनेति शेष: न्नवि
अवत्केपतितिन सामान्यशब्दानतसामर्थ्यहेतु: प्रधानं तु समर्थभोजनवदिसर्थ एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह ॥ असंयोगात्तु नैवं स्याद्विधे: शब्द प्र
माणत्वादिति काम्यमपि विगुणं फलदमिति यदुक्तं नैवं स्यात्कुत: असंयोगात प्रधानमात्रस्य फलेनेति शेष: नत्वनिसवत् काम्ये पि प्र
धानमात्राद्फलमुमर्थ: तथाह विधेरित्वादिति विधेविधेयमताङ्गस्य साङ्गैकसमधिगतत्वस्यावश्यमाणत्वात् यागेण गादरंगै वैधीति-
सापातन्त्र प्विवत्पलस्यसकमग्रीसाध्यतेति लर्षद्द्सर्थ: इतश्च काम्यमंगवदित्याह ॥ अकर्मणि चाप्रत्यवायादिति । अकर्मणि काम्यस्याकर

मी०
५३

णोप्रसवापात् प्रलवात्वाश्रितेनानिसवत्काम्यविगुणप्रयोक्तव्यंतदेवपादकृहोतव्यमितिवद्घनाभावादितिचार्थहसर्थःप्रयोगपपोःश्रुतं
व्रीहिभिर्यजेततिपुरोडाशंप्रथयतीतितन्मयपुरोडाशादिसवपदिव्रीह्यभावेनीवारमयोऽभवेश्रुतद्रव्यागांतरंस्यादित्याक्षेपसमु
क्रियाणामाश्रितत्वात् द्रव्यांतरेविभागःस्यादिति।श्रुतसाधनीभूतद्रव्यातिरिक्तद्रव्यांतरेसतिक्रियाणांप्रयोगानांतिभागोविभ
क्ततायागोभिक्स्यात् कुतः आश्रितत्वात् आसर्वतोभावेनश्रितमाश्रितमुपादानांतरंयेनपुरोडाशेनतताद्विचोयावानकलेय
व्युत्पोरिवरेह्येदष्वंवरहसर्थः।एवंप्राप्तेसिद्धांतमाह।अपिवासतिरेकात्पशब्दाविशेषाचगोलवदेककर्मस्यात्रामधेप
वसलवदिति॥अपिचेतिद्रव्यांतरलाशंकालसंभाव्याकिंतुएककर्मैमेककर्मतैवस्यात्कुतजत्राहद्रसाद्विपयाकालदेशगु
मंतरेःक्रियमाणोदर्शपौर्णमासस्यानन्यनीनातिरिक्तोस्यानामिसाद्दिव्यतिरेकादभेदातनीवारेःक्रियमाणस्यापिरूपाद्दश्
द्रनसाध्यत्वंपुरोडाशादिद्रव्यत्नेपात्मकतेदिवविशेषानन्नदर्शपौर्णमासावितिशंकनावच्छेदकसत्तदभिधेयत्वस्यविशेषा
चंद्रव्यांतरेणक्रियमाणेपीतिशेषः नहिद्रव्यांतरेक्रियमाणेफलीजनकतासौवर्णमाधाघटपोर्जलाहरणाघर्यक्रियाया
वैधर्म्यादर्शनात्।तेतःकितत्राहनायवेयवेतिदर्शादिनामधेयंनन्वाश्रपमेदेकथंतत्राहसत्लवत्प्रहासामानवत्पथाद्रव्यगु
णाकर्मणोप्यसपरंभिन्नात्वयविसछ्रद्वैवोच्यंतेतद्रद्वयहेतुमाहापेतिल्नतहोमादेरपिनछ्रद्वाचनास्यानत्राहगोलादिविदि
नितादच्रोतनेकीभूतयेजिलंमापेसर्थः।वस्तुतस्तुनिसाआग्नेयादयःषडगादेशकालपुरुषभेदेनानुष्ठानेएभिव्यंजकेर्यज्ञ
मानागवीष्टिवद्युपराएवदर्शपौर्णमासशब्दवाच्याःफलेविधीयतेगौतसत्तदर्शनोतुंत्राश्रयव्यक्तिभेदेपिनतयोर्भेदएवद्रव्यभे एम:

हिपिशब्दांतरादिवदस्येतेभावादस्मृत्यामंभेदादृश्रादिशब्दाभिधेयत्वंगोप्यकीनांगोत्वतिमित्रभिकत्वोशब्दोसिद्धेपत्वमिति॥ दृष्टान्तरसाध्य
त्वपिकर्मकामितिविचार एवं लेस्थितेविचार्यतेसंस्पाश्रहोत्रादौनिविसानिकाम्यानिचेतेषुश्रुतद्रव्यापचारेप्रतिनिधिर्नास्तीसा हकुपसूत्रं॥
श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावेनागमो॥ न स्याच्छिष्टत्वादिति॥ शिष्टस्य श्रुतिबोधितस्याभावेन्यस्यप्रतिनिधिर्नागमोभावः प्राप्तोनापप्राप्तिः
तथा चश्रौतलाभावेनदंतमेवोत्सृष्टव्यकर्मकुत अशिष्टत्वात् प्रतिनिधेरितिशेषः ननुनीवारादेरणुकस्यक्रियमाणोकाश्रुतिर्नकुर्वीतवत्
प्याचेष्टेतिन्यायमाश्रित्याह॥ श्रुतिप्रमाणत्वाद्यागादेवफलं यथा श्रुतिप्रमाणकमेवश्रुतद्रव्यसाधनादेवेतिनियमादित्यर्थः॥ तन्नु
नप्रतिनिधिरित्याह श्रुतिविहितधानाच्चेति श्रुतिविधानगे यदि सोमं न विन्देत् पूतीकानभिषुणुयादिति पूतीकस्यविशेषाभिधानादन्यत्रा
प्रसक्तिः श्रुतहान्याद्विन्यायसूचनार्थो चकारः एवंप्राप्ते सिद्धान्तमाह॥ आगमो वा चोदनार्थविशेषादिति॥ आगमो न्यायप्रति
निधिद्रव्यस्येतिशेषः कुतस्तत्राह चोदनेसाद्गुण्यज्ञप्तिचोदनाबोधितोर्थः यागकर्तव्यता नीवारैः श्रीहिभिर्वाक्रियमाणेन विशिष्यतेइति
स आश्रयो वेत्यर्थः यदुक्तं श्रुतिविहितेत्यत्राभावंसूचयतीत्याह नियमार्थः श्रुतिविधिरिति सोमाभावेपुत्रकाण्डरसगन्धादिनावि
प्रतिनिधौ कुर्यादिति ये हीनास्तिवचनात् बहुषु सदृशेषु प्राप्तेषु पूतीकानभिषुणुयादिति विधिः पूतीक एव वक्ष्याद यदि तन्नियमा
र्थः वचा यागमेदः सोमपूतीकयोर्दर्शनादवचनाया अविशेषादितिशेषः इत्यर्थः ननु यस्य प्राप्तो नियमो न पूतीकस्य प्राप्तिरेवनास्ती
त्यत्राह तन्निसंचिकीर्षा हीति॥ हि यस्मात् सादृश्ये तैवतच्चिकीर्षा तत्र एतीकर्मिषवादिचिकीर्षा प्राप्ता तस्मात् पूतीकानभिषुणु
यादिति वचनं नियमार्थमित्यर्थः एतेन प्रतिनिधीयत इति प्राप्तस्य प्रतिनिधेरपवादमाह॥ न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थसंयो

मी॰
५४

54
12

गादिमिति देवतादिचतुष्टयानां यमाहारे एकवचनं तत्र देवता आग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्येवमादियया ऽसौ समर्पिता यस्मै उद्देश्यत्वेनास
सा उद्देश्यत्वेन मन्त्र समर्पिता अग्निर्यदाहवनीये जुहोतीति तेन सा स्वामी इष्टः प्रीतो भवतीत्यर्थः ऽसौ समर्पित आहवनीयः श
कृमंत्रः व हि दवि सदनं हानी सा ऽदः सोपि नियमाद इत्यर्थः क्रियासमिधो यजती साद्गिसाप्य इत्यर्थेव एतच्चतुष्टयं न प्रतिनिधी
यते कुत अन्यार्थसंयोगात् अर्थशब्दो वस्तुपर्यायः तेनार्थस्य साद्दृश्यस्य यो मतस्तेन संयोगात् नेष्वकसमभिगनाद
ष्टहेतुकत्वात् प्रतिनिधिकारणे ला भावेन संयोगाद्विसर्प इत श्चन देवताया प्रतिनिधिरित्याह। देवतायां तु तदर्थत्वादित्विज त्वथं
न्याद्विष्णो देवता विशिष्टतयिपदार्थं कि वितोषतेसे व देवतानान्याकुतरत्त इत्थं त्वात् तत्र्ज्यमानह विः प्रस्तुदेश्यत्वात् सा स्वदेवतो
सगुणसनाद न्यथा देवतात्रह विरित्यर्थः अपहिपविवरवाको द्रव्या अपहितिया वै मा षार इसा दिते पिन्तत्र प्रतिनिधानम्याः पद
शतेनार्थान्या प्रतादिस्तुतस्य ं प्राप्तिः प्रतिषिद्ध भविशेषेणाहितम ऽतिरितित्यत्र प्रतिषिद्धमेव जातीयं न प्रतिनिधानम्यहि
यस्मादविशेषेणातत ऽतिलस्य विषेधस्य ऽतिः ऽवणमस्तीसर्थः नीसिद्धनाम यथाप्राप्तानां मुख्यालेन प्रतिनिधित्वेना
गभाव इतिवार्थः उपवदग्निहोत्रादिषु वैकारी प्रतिनिधीयते इत्युक्त ं प्राप्तेसि द्धान्तसत्रं। तथा स्वामिनः फलसमवाया
त् फलस्य कर्मयोगित्वादिति॥ यथा निषिद्धं न प्रतिनिधीयते तथाद्गिणानहविः प्रदानयोः कर्तापि न प्रतिनिधीयते कु
तः स्वस्वाद्विपाचीं सोसांगेन द्विजः क्रीणिते स्वं प्रदेयं त्सजति स स्वामीति प्रतिनिधीयमानः स्वेऽनु भवे कुयति त स्वभ्यवत
तः किं तत्राह फलेनितस्यैव स्वामिनः फलेनापि समवायावगमात्तत्तनस्यैव मुख्यस्यैव कुतस्य प्रतिविधिः इतोपि स्वामिनः रम॰

प्रतिनिधेः शास्त्रार्थस्याहफलस्येत्यादिशास्त्रफलं प्रयोक्तरि इति न्यायात् फलस्योत्सर्गात् कर्मकर्तृयोगित्वादयुक्तत्वात् सर्वेषां स्वाम्येव न
प्रतिनिधिरतो मृतस्यापि नास्ति प्रतिनिधिरेव चरितेत्यान्तरे स्वामी प्रतिनिधिं कुर्यात् प्रतीते मृते वा कः प्रतिनिधिं कुर्यात् को वाध्वर्यु
प्रमृतीतप्रेरयेदित्यर्थः इस्तुतस्य गृह्णीते ॥ बहूनां तु प्रवृत्ते समागमे यद्दैवेन स्यादिति । सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति सप्तद
शाहानां बहूनां प्रवृत्ते कर्मणि बहूनां यद्यन्यतरः मृतः पतितो वा जनन तस्य स्थाने निमित्तकमन्यमागमयेत् प्रायपेत्प्रतिनिधित्वेन
सप्तदशावरेति शास्त्रमिति शेषः कुतः अयं तीर्थमागतो यः सप्तदशसंख्याया पूरणो नावोढव्यादिति सूत्रार्थः यद्यागमि
तेनास्वामिना संस्थापयेत्तथा स्वामिनां ये परार्थास्ते सप्तदशावरे वेकाया इति कर्तृत्वांशमात्रपर्यन्त इति वार्थः । सर्वानीतः फल
स्वामी स्यात्फलस्येति शेषः कुतः तेन स्वामित्वेनास्य तत्संयोगावगमादित्यर्थः । सिद्धान्तस्त्वाह । कर्मकरो वा क्रीतत्वात् इति । वा नार्थे न
स्वामी किं तु परस्योपकारे वर्तमानः अस्मादेव न कर्मकर एव न तु स्वाम्यपि दृश्यतेऽस्य कर्तृत्वेनेति तत्राह अपि वा स्वत्वसंयोगाद्यथा स्यात्
तद्दर्शनं तथाभावादविभागे स्यादिति अपरस्य च कर्तृत्वाभावः इति तत्र कर्तृगामि सप्तदशसंख्यापाकर्मणः कर्मणः कर्तृत्वेन हो
मः संबन्धात् । तत्रैकैकस्य फलं फलत्ति चेत्तो दृष्टान्तः यथा स्यात्स्वदर्शनमिति । पर्ण्येकैकस्य हालिनो भुस्य वा फलत्कार्ये नि
वृत्तिदृश्यते न तथाभावः फलेन व्याप्यमानत्वात् प्रधानानां तन्त्रेण सर्वेषां कर्तृत्वेऽभावो विभागे कर्मोत्पत्तौ विभागे पार्थक्ये सत्यपी
सर्थः दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतं तत्र हि अधिकारिणः इत्याक्षेपु सत्त्वां । प्रयोगे पुरुषश्रुते । प्रयोगे यागे
फलेन व्याप्यमानत्वाद्यागनिवर्तकत्वेन पुरुषस्य कर्तुः प्राधान्येन श्रुतेरुपदेशेन वैरितार्थस्य शब्दस्य तत्कृतसंख्यापाता

मी० ५५ 55 73

सर्वाभावादित्यर्थः ॥ एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह प्रसत्यर्थश्रुतिभावइतिवेदितिप्रसत्यर्थं अर्थमुपादीयमानं च प्रतिश्रुतिभावो विधिस्तद्भावस्तेनो-
पादीयमानत्वाद्विवक्षिता संख्या वाच्यमानत्वादविवक्षिता नानुवाद्यावाक्यभेदः कामाख्यातः पदद्वयोपस्थापितत्वादितएककर्तृ
कोयागः स्वर्गकामार्थं तेनोपदिष्ट इति चेत पद्यपस्थितत्वेवास्त्विसर्थः सिद्धान्तमप्यास्कंदतेनादर्थ्यविगुणार्थगतके। यौगिरवत्वान्कर्तुः
प्रधानभूतत्वादितिफलेन व्याप्यमानित्वान्नादर्थ्यपुरुषप्राधान्ये सति गुणार्थेन गुणतया पुरुषोवप्रीतोपतेकुतः अतएव विशेष्यत्वन्याय
नानुके स्योत्तरत्वं गुणभावोपतऽका आम्नाय कर्तुः प्रधानभूतत्वादितिगुणार्थतेतिपाठे गुणतापुरुषस्येति शेषः इतश्चैतत्या
वादनेकत्वादिक्रियजेनेकेवा संगतस्या अनेकार्थविधानायोगात् कर्तुः प्राधान्यनासमर्थकत्वेन इतः संख्यायामनासर्थकत्वादित्य-
र्थः तादर्थ्ये इत्याद्युक्तं निराह अपि वा कामसंयोगे संबन्धात्प्रयोगायोपदिश्यते प्रसत्यर्थं हि विधाणवदिति अपिवेति एवं पक्षव्या-
वृत्यर्थः प्रयोगो यागादि कामनायोपदिश्यते इति कर्तास्वार्थेन कुतः अतएवेतियागं भावयेत् योगेन वा फलं भावयेत् इत्येव संबंधा-
वगमात् प्रसत्यर्थं गुणप्रधानं वार्थरूपं प्रतिविधिः श्रुतिः प्रमाणमनन्यलभ्यत्वात्तत्र फलरूपेणाक्रियाया अव्याप्यत्वाभोक्तुः पुरुष-
स्तदंशो संख्या अविवक्षिता कर्तृगामिते तु विवक्षिता संख्या तोपात्तत्वात्संख्यानीयेपात्त संख्यात्र संख्येयेववविवक्षिते सकेपकुक्तं चो-
दनैकत्वादिति तत्राह हविषा रोप्यकेपचोभयप्राप्तिं दर्शनात्तनो वैलक्षण्यमाह। क्रीतत्वादिति पः क्रीतो भवति सकर्मकर्तृविद्य-
व भवत्येत्यर्थः इतश्च एवं प्रवृत्तयेव फलस्यागतुकेः कर्मकर्दसादितात्मि श्रयफलं दर्शनादिति योदीक्षितानांप्रपीयेनापितस्येव
फलमिति लिंगं तस्य दर्शनात्तत्त्वस्मिन्नदीक्षितपी येषि एवं प्रवृत्ते पुंसि मतः इत्यर्थः । दीक्षितानामध्येपः अभीपेत श्रीपेतत स्पफ्ल

राम०

मितिश्रुतेरर्थः स्वकुहस्वामिकेकर्मणिकस्मिंश्चित्तत्रप्रतिनिषिद्धरत्नीसर्वगतांतेनसत्यातीतः कर्त्रिकनतद्धर्मास्यात्तायजतीतिपराणेप्रयोगदर्शी
नात्रश्रुतत्वेप्राप्तेसिद्धंतत्सूत्रं सततधर्मास्यात्कर्मसंयोगादिति सततधर्मास्वामिधर्मास्यात्कुतः कर्मणिस्वामिकार्यस्यसंयोगावगमा
त्तद्धर्मविप्रतोपवादिभिः सर्वथ्यतेऽवबुध्यते नीवाराद्दतिस्यर्थः सप्रतिनिषिद्धद्व्यापनार्थ निमित्तोद्द्यमात्रस्यादिस्रुतसूत्रेप्राप्तेसि
ष४ द्धंतसूत्रं सामान्यं तेक्रिजानीति। सामान्यश्रुतद्व्यागतंसाधनाभतद्व्यविशेषपरिच्छिद्दप्रतिनिषिद्धलेनोपादेयकुतः द्विपस्मात्वि
कोर्वादेवान्संकल्पितापचारेकथंकृतंस्यादितितत्सदृशाकरणेप्रासवारासिकीश्रीहिनीवारयोर्यकाभक्तिभिन्नलेप्यपेदीर्घश्च्क
लादयोधर्माः सपानाद्दतिश्रुतसपनपेनीवाराः प्रतिनिधीयतदृत्यर्थः सोमस्यश्रीयामीपः पशुः तनश्रुतंखोदिरेपशुंबध्नातिपाला
शवधात्ति एहितकेधश्यातिदत्ति एहितकोपहस्यदति एहितकापस्यदतितत्रेतनुस्यकायतयाविकल्पसमर्मानाः परस्परप्रतिविधीयंत
दृसुतसूत्रंप्राप्तसिद्धांतसूत्रं। निर्देशानुविकल्पेपत्स्यथाप्रवच्नमिति। विकल्पेपत्स्ववजेयेनप्रयोगश्राद्धस्तत्सदृशग्रास्तंनत्र्यस्यकश्रु
कुतः निर्देशेनास्मिन्प्रयोगेकल्पितस्यखादिरएवन्पतमस्येवागतेनानिर्दिष्टत्वात् विकल्पउभयेसाधारणत्वादित्यर्थः शंकते॥
स्रुणाद्मितिचेत। खादिरसदृशमुपादद्यामितिवंजानीषोन्वशब्दमेवंवद्धृतंभवेत्तस्मीबाद्धलाघवेकल्पितमुपादद्यामितिप्राप्तं
तिर्वाहि। नानगतादिति। नेवंगतादितिवैकल्पिकः स्यानद्भावेसहकृततखादिरप्रयोगेप्लाशस्यानंगलान्। तत्रपलाशप्रयोगारस्वा
द्विरस्यासलमित्यर्थः पद्दिसमनविंदेतप्नीकानमिषुराक्पाद्दितितत्रसमाभावनिमित्तीकृतसप्तलाकेविधिरिसाक्षेप त्निपमवि
विधिरितिसिद्धांतसूत्रं। वचनाचान्याप्यमभावेनसामान्येनप्रतिविधिवद्भावादितरस्य सामान्येनसामदृश्यतपाप्राप्तस्येतरस्यसमर्थो

सम्स्ढ्श्रातत्वाग्भावे सोमस्याम्नायमापि पूतीकं प्रतिनिषिद्धतयाम्निपम्पते कुतः यदि सोमममिसादि ववनात् प्रक्रान्तमवश्यं समाप्यमिति वचनमं
तरेणा सम्हद्वश्यं प्राप्तमिति पूतीकानवादानि पमायेवे तिवाकार्यं इत्यर्थः स्थित प्रतिनिधुपादापसमाप्यमिति प्राप्तस्य प्रतिनिधेरुप
चारे तेत्स्ढ्शमेवोपादेयमिसुत्स्त्रं ब्राप्रसिद्धान्तस्त्रं न प्रतिनिधौ समत्वादिति । प्रतिनिधौ तद्विषयेन स्यात् किं प्रतिनिधिरिति
शेषः कुतः समत्वात् अत इद्व्य प्रतिनिधि लेनेति शेषः । अतस्महदणमेव यथार्थं प्रतिनिधिस्ढ्शमस्मानजन्यत्वात् इत्यर्थः । अर्थस्य
प्राप्तोत्यामस्य अतिप्राप्तत्वाक्रेपस्त्रं स्यात् अतिलक्ष्म्णोत्निपतत्वादिति । अतिलक्षणोपदि सोपनं विदेतत्वादि अतिप्रमाणी
केपूतीकसद्वशब्व्यास्य कुतः अस्मानियनत्वात् तीकमकीनामिति शेषः इत्यर्थः । एवं प्राप्तस्सिद्धान्तमाह । नतदीप्साहाति । ना
र्थवशात् किं तु तासाम्मतीकप्रकीनामाशात् समात् पूतीकेषु यः सोमसादृश्यं परसादिगतं द्वधिहितस्या निपम्प्यत इत्यत सोमस
दृशमेव यत्स्मिसत्यर्थः । अतेविनष्टे प्रतिनिधिमुपादातुं प्राप्तेन मुख्यसामेपि प्रतिनिधिरुपादेयस्तत्र्थ संकल्पोपपन्नत्वा
दित्युत्त स्त्रं ब्राप्रसिद्धान्तमाह । मुख्याधिगमे मुख्यमागमाहितत्वाभावादिति मुख्याधिगमे मुख्यस्य अतस्याधिगमे प्राप्ते
मुख्यामुपादद्दीतेत्सध्याहारेणान्वयः कुतः हिपत्मानस्य मुख्यस्याभावात्प्रतिनिधेराम प्राप्तिर्मुख्याभावनिमित्तक इत्यर्थः
अतस्य संकल्पसागोचि विगर्हादिनार्थकं स्यादिति भावः अग्निहोत्रेषु कतिचित्संस्कारसंस्कृते प्रतिनिधौ प्रवृत्तेत्सनैव प्रति
निधिनामाप्यमन्यथा संस्कारानर्थकप्रसंगादिति चेत्स्यस्तित्रसिद्धान्तमाह प्रवृत्तेपीति वेदितिताद्दशप्रवृत्तीपयिश्रावस
माप्ता संस्कारस्य गुणभूतत्वाल्लवगुणानुरोधेन मुख्यसाग इत्यर्थः सत्कृतेनकद्दरत्वापभृत्यि यजिनादेकृते पिसाधुत्वाप

राम०

खदिरत्वाभावे पुनर्विनियोजनादिकं कुर्यादिति तन्नाह । नानर्थकत्वादिति प्रयोजनार्थं खदिरोपादानं तस्य ज्ञातत्वेनानर्थकत्वात् पुंसः खदि
रोपादानस्येत्यर्थः । एवं चापरत्रेऽपीति चेत् प्रयोजने पशुनियोजने पशुनियोजनार्थे हृते वोद्देशार्थं कृतमागयस्थितत्वामिश्राभे सि
द्धेतः नानर्थकत्वादिति ॥ ननु न कुतः इष्यपशुबंधनसमवेताद् इष्टस्य भवति केवलाद् इष्टस्य कस्यचनानर्थकत्वादित्यर्थः पा श्रो
प्रयोगस्योत्थं धनासमर्थो खदिरस्तावत्समर्थश्चकरोतीति तन्न श्रुतत्वाभावात् वेगरणापपताद्दशः खदिरऽपादेयः इत्युक्तं तत्र प्रोक्ष
सिद्धांतस्त्वं । इष्यपमुत्कारविशेषइष्यंतदर्थत्वादिति इष्यमुख्यस्य खदिरादिसकारोऽशाश्रीकरणादितयो विशेषः किं त्वास्य प्र
तिसंदेहस्याश्रीकरणायोग्यं पशुबंधनसमर्थं खदिरमेव श्रुतत्वं कुतः गुणलोपेत्तु मुख्यस्येति न्यायः प्रधानस्य कार्यार्थत्वा
त्तस्य कारकारस्येत्यर्थः । अर्थद्रव्यविरोधे द्रव्याभावे तद्रूपत्वे द्रव्यान्तरमर्थशेषत्वादिति ॥ अर्थप्रयोजनपशुबंधनादि द्र
व्यतत्साधनत्वात्स्यादिति यो विरोधे किं श्रुतत्वमिति संदेहेऽर्थः प्रयोजनसमर्थः कदरऽपादेयः अर्थस्य सर्वत्र प्रयोवा कुतः इत्या
भविश्रुतत्वाद्युपचारे प्रतिनिधिमाद्यापितस्य प्रयोजनस्यानियोजनादेरूत्सतेः सिद्धेः ननु पुरोडाशादिद्रव्यमपि विवाक्षितस्यत्वं त
त्याविप्रयोजनेन दृष्टापि मित्याह द्रव्यत्वादि न नामर्थं प्रतिशेषत्वाद्यवधानेपादपदस्येत्यर्थः । अवहननमात्रसमर्थाः संति
व्रीहयस्तत्समर्थास्तच्छेषकार्यसमर्थाश्च नीवाराः तत्राह ह्रेपसूत्रं ॥ विधिरयेकदेशस्यादिति । एकदेशोऽवहननमात्रसम
र्थव्रीहोस्तस्य विधिः स्यात्प्रतिनिधेः प्रधानशेषकार्यसमर्थस्यातिशेषइत्यर्थः । एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह ॥ अपि वार्थस्य
कत्वादेकदेशेन निवर्तनायेनामकिंचित्कत्वादुत्पन्नमिति तदर्थत्वादिति ॥ वानार्थे पि सम्भावनायामवहननमात्रसमर्थव्री

व्रीहेः सत्ति नैव प्रतिनिधिः संभाव्यते किं तर्हि नीवारा हि नामकदेशेनापि प्रधानकार्यं निर्वर्तते निर्वाह्यः स्यात् । कुतः अर्थस्य शक्यत्वात् । अ
र्थस्य प्रधानं प्रयोजनस्य संदिह्य विवोः वघतो निष्पवहनस्य शोकाला लकर्तुमिति शक्ति विषयत्वात् । ननु शेषकार्यमपि का
र्यं तत्राह । विप्रकर्षाद् असति गुणप्रधाने विज्ञाग एव स्याद् इत्यसौ ततः किं तत्राह । इतरच्छेषकार्यं गुणमात्रगुणत्वेन
प्रमितं प्रमितं । न ह्यापि तत्राह तदर्थत्वात् व्रीहिभिर्यजेतेति श्रुतस्य व्रीहिणामेव तदर्थत्वात् यागफलाद् असति वतयहाय
व्रीहित्वस्योपलक्षणत्वात् इत्यर्थः ॥ इति मीमांसासूत्रदीधितौ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ पूर्णमयो श्रुतं पदश्रियोः श्लोकपालो
पवत्समावोसायां च गुणो भवतीति तत्राक्षेपसूत्रं ॥ शेषाद्युपवहननाशे स्यात् तदर्थत्वादिति ॥ इह विवोऽस्ववतीष्टकानस्य उपवहनस्य
नाशेऽपि देवावहतव्यं कुतस्तदर्थत्वात् । आग्नेयः इति तत्कृतेवसर्वस्य पुरोडाशस्याग्न्यर्थत्वावगमात् स्यैकदेशो विद्यमाने आद्यस्य नप्र
तिपत्ति विधित्वमित्यर्थः । एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह ॥ निर्देशाद् वान्यमागमयेदिति ॥ वानर्थिनः शेषाद् इव दातव्यं किंतन्यदाज्यं प्रतिविधि
तेनागमयेदागमयितव्यं कुतः निर्देशात् मध्यात् पूर्वार्धाद् इति पावद्याङ्गुष्ठपर्वद्वयमात्राभ्यामुपलक्षितो भागः ॥ सयागसाधनमित्ये
वदेमति निर्दिश्यते तेन न कालमाध्यमध्यपूर्वार्धलक्षणत्वार्थी अतदन्ते वयोरेव चारणेनाशेप्रतिविधिरक्ष्यं भावीत्यर्थः विशेषकृदर्थमव
दानस्यापि नाशे सन्निहिताच्छेषाद् अवदातव्यमित्युत्सत्रं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं ॥ अपि वा शेषभाजां स्याद्विशिष्टकारणत्वादिति ॥ तान भ
क्षवत्सु जपूर्वपक्षेषु नित अपि सोऽपि संभावनायामेवं विधेर्लोपः एवं सम्भाव्यतः के पाशेषभागप्रयोजकत्वेन परशेषो पुत्रीवेनां कु
तः विशिष्टकारणत्वात् विशिष्टो हि देशः विवेकेन सत्स्कार्यः सन् स्विष्टकृद्धोमस्य प्रतिपत्तिनः पस्य कारणत्वादित्यर्थः ततत्वादश्वसो

रामः ॥

पेचरित्वेनात्राभवात्प्रतिपत्तिप्रयुंजीतन्नर्थ्यपर्वप्रयोजकत्वंतस्यद्रव्यप्रतिपादनांतरीयकत्वात् । अतोद्य तद्द्रव्यप्रतिपत्तिरेषां नयागनिवृत्तिरितिभा
वः । एतामेस्तत्र भक्ष्याप्राशित्रंचतुर्द्धाकरणं संपुताककपालादितिश्रुतातत्राक्षेपसूत्रं ॥ निर्देशाद्धेवभक्षोमेः प्रस्तानादिति ॥ नादवाश्शेषभक्ष्यो
मेसत्वकरणानि विशेषैः कार्यं कुतः यजमानपंचमाइडांभक्षयंतीतिसर्वेषुशाहेषुपरिसंख्यायेपंचानामेवनिर्देशात् प्रस्तानवात् यथाग्निहोमो
पोऽष्टाकपालइतिसर्वविपविनोग्निसंबंधित्वेप्राप्तेद्विर्हविषोवद्यतीतिद्यवदानस्यपरिसंख्यार्मतकृदितिसर्थः एवंप्राप्तेसिद्धांतमाह ॥ सर्वस
मवायोस्यादिति ॥ वापूर्वपक्षगतसर्वैः प्रकृतैरेवभवितव्यः स्यात् कुतः समवायात् संग्रहात्तेषां प्रकरणेनेतिशेषः इसर्थः यत्तूक्तं निर्दे
शादिति । तत्राह निर्देशस्यागुणार्थत्वादिति ॥ अग्न्याधेयः जमानस्य प्राशनानामप्रतिज्ञातत्वं विशेषेवयोगगणस्तदर्थत्वापत्त मानपंचकत्वा
द्वित्वाकपरूपत्निर्देशस्येत्यर्थः तथाचशब्दितषड्डष्टापदिसंख्यानियामात्वमितिभावः प्रस्तानवदित्युक्तं निराह प्रस्तानश्रुतिलक्षणामिति ॥ न
वाद्विवेषपिधृतीति ऽश्रुतिलक्षणांप्रमाणकल्पवदानमात्रसर्वप्रदानेकर्मव्यपरिमरव्यार्थमिहतुयाजमानादिविधिरितिवैभम्यमितिसर्थः
ननुसर्वैः सर्वभक्षणीयमेवेतिश्राचमनेघे विरोधोभेद्दा रूपंवहत्वेनमप्रतिप्रसक्तेरितिशंकरते । अर्थवदितिचेदिति ॥ अर्थसाररणप्रसक्ते
र्यथासर्वप्राकृतंभक्षणाभाव एवमत्रप्रकृतेः सर्वेतितिसर्वत्वाविवक्षेतिवेसथ्यतितत्राह ॥ चोदनादिति । अश्वमेधश्च त्विजांभागदानं अश्व
मेधचोदनाविरोधाद्ध्वमेधयोपापर्चेरचातिप्राप्तस्यस्वधश्रुतिकरणेनद्वोष्युरंजविरोधाभावानितात्यात प्रकृताः सर्वसर्वभक्षप
पुः पुंकाविमानाभावादित्यर्थः । एतामेस्सः तत्रामतातिविश्वजुहोतिरिके अजुहोतातितंप्रकृत्यमाहनेचणीभवतेएकदेशभेदविद्यो
मप्रयोजनयोग्यातितिवमित्रइतितुहरुभयत्राविशिष्टत्वात्तभेदमात्रकीमिमीहृत्सप्रापश्चितमितिसिद्धांतो कृमसूत्रं ॥ अर्थसमवा

मी०
५८

यत्प्रायश्चित्तमेकदेशेपीति अपि राद्वर्णो हुतेपि होमस्य प्रायश्चित्तं स्यादिसध्याहार्यं कुतः अर्थस्य भिन्नपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणीभूत
स्येहस्योभयत्र संभवापादितघ्रमानत्वादिसर्थः शंकते तच्छेषवैगुण्यं तदार्थहीति ॥ तु सिद्धान्तं द्योतिद्वेषीनविद्यते प्रयोजनाद्यदोषः कपाल
दिपत्रतस्मिन्नशेषचूर्णीभूते न प्रायश्चित्तं किंतु प्रयोजनसमर्थद्रव्यभिन्नमिति द्रव्यप्रधानो निर्देशः कुतः वैगुण्यापात् भेदनोसत्र दोष
तोमतः किं तत्राह तदर्थं हीति । हि यस्मात् तदर्थमुत्पन्नभेदद्रव्यसंस्कारार्थं वाकोन होमः प्रतीयते संस्कारस्य भाविप्रयोजनस्य वृत्ति
चूर्णीभूते तु निरर्थकसंस्कारः इत्यर्थः एवमाशंका निराह ॥ स्याद्वा स्यात् निमित्तत्वादेतद्धर्मो नित्यसंयोगान्नहितस्य गुणार्थता
नित्यत्वादिति ॥ वा पूर्वपक्षं नुदति । कृत्स्नभेदेपि होमः प्रायश्चित्तं स्यात् कुतः प्राप्तनिमित्तत्वात् प्राप्तनिमित्तमुभयत्र साधारणं भेदना
स्त्वं पत्नैमित्तिके प्रायश्चित्ते ततोस्य निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं भावीति तदर्थस्तु संस्कारार्थमित्युक्तं तत्राह नेति नायं होमस्तस्य
प्रत्नैयोजको ग्रस्य वकपालस्य संस्कारस्योधर्मः कुतः नित्यसंयोगात् नित्येनावश्यकेन दर्शपौर्णमासापूर्वेणास्य होमस्य संबं
धात् ततः किं तत्राह न हीति तस्य भेदस्य गुणार्थत्वेन संस्कारकृतमन्यायाक्येन हि यतो होमो पसंबध्यते कुतः अनित्यत्वात् कादाचित्कत्वा
त् होमस्य तत्सावधेव नित्यानित्यसंयोगविरोध इति कपालारिंभेदनं निमित्तमित्यर्थः इतश्च न भिन्नार्थो होम इत्याह ॥ गुणा
नां च परार्थत्वादवचनाद्व्यपाश्रयः स्यादिति ॥ गुणानां होमभिन्नतादीनां प्रकरणात्साक्षाद्धोमस्य परार्थत्वाद्दर्शाद्यर्थत्वात् मि
भिन्नस्यापि होमप्रकल्पस्य प्रमाणात् तदर्थत्वात् न मुख्यो पि कुर्यादिरपि गुणार्थे दृष्टस्तत्राह वचनाद्व्यपाश्रयः होमे हि भिन्नाव
स्यानत्र यत्र वचनमस्ति भिन्ने इत्यस्मान्निमित्तत्वे समेव साधारत्वान्न यजि तच्छेष पयो वाग्नेयादीनां प्रधानानामाधारः स्यात् अंग

एम०

१६

नंतं यथा चाहवनीयवाप्रकल्पस्याद्धोमः उपलभ्यते इत्यादिवार्थ इत्यर्थः। शंकते वचनाद्विकल्प इति चेत्। वचनी द्धिन्ने जुहोतीति जुहोति सप्तमी वि-
भक्त्यो रूपपत्रम् अवगीद्विकल्प इति चेत्स ध्रुपास्तित माहने त्साद्भिन्न इत्यस्य निभिन्नत्वेन संभवाबाधात्स्वं कुतो विकल्प इत्यर्थः। पद्भिन्नं वि-
धीयते निभिन्नमेव न भवति उद्दिश्यमानयोः संबंधानुपपत्तिर्वद्युपादीयमानयोरपि संबंधानुपपत्तिरिति भावः। पुनः शंकते। भेदार्थ-
मिति चेदिति। भेदस्य भिन्नस्य संधानमेकत्रीकरणं तदर्थं होममश्यकार्योयमित्यविरुद्ध इति विरुद्धसमर्थ्य गापयन्नाह एवं शक्यरूपास्य ध्या-
मिति मंत्रनिर्यादिति चेत्। पद्धपास्तित नाह। नाशेषभूतत्वादिति। भिन्नसंधातुं न शक्यते होमेन मंत्रेण वा कुतः होमस्याशेषभूतत्वात्स्त-
पकारकत्वेन शेषभूतत्वाभविदित्यर्थः। पूर्वसंधीयमानेपि भेदबुद्धिर्नापैतीत्यर्थः। तदपुनर्भिन्नसंस्कारको होम इत्यत आह। अनर्थकं वस-
र्वनाशेषभूतं श्रुतं भिन्नं कपालमपहरन्तीति संस्कारस्यमनर्थकं स्यादित्यर्थः। अन्यदुपदधातीति श्रुतेः ... सतत्स्योपदधानं नास्ती-
ति नैभिन्नेकं कर्मांगं भिन्नेजुहोतीति। पूर्णमयोः श्रुतं यस्य पुरोडाशो स्कन्द इति तन्नं यत्तं बहूणां गच्छति यत्तत इति। संतिष्ठतः अन्यसतद्दे-
वहिष्यति तते अपेतप्रत्योह्यपतस्य प्रायश्चित्तिरिति यस्य पत्नस्य पुरोडाशावाग्नीषोमीयो शर्यतो। संततराहेनमस्याभवतः तं यत्तं बहूणां गच्छ-
हुतिनत्वयं पत्वापयतमाना यथं संप्रयच्छ। तीति श्रुतेरर्थः। यद्विताद्यषह विक्षिपते असमाप्ते रत्नतिष्ठत ततरातत्र प्रसवापपरिहारार्थं पुनः
स्तद्वेहविर्निरूप्ययत्तं मनुतिष्ठेदिति। तत्र प्राप्तानि भिन्नत्वात् रूत्वैकदेशदाहे प्रायश्चित्तपि सुतत्त्वं प्राप्ते सिद्धांतस्तत्वं प्राप्ते सिद्धांतस-
वं। स्मामेन तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनीयत्वादिति। तुः पूर्वस्माद्यवच्छिनत्ति क्षपे इति विषयवाकनेर्दशः। तत्र पुरोडाशापो सर्व-
तो दाहे रूपसिद्धिः प्रायश्चित्तं स्यात्तत्वैकदेशस्य कुतः अवर्जनीयात्वात् पाके एकदेशदाहस्येत्यर्थः। शंकते। दर्शनाद्वेकदेशः स्यादिति।

मी० ५९

59

17

पानार्थएकदेशेकृपेसलपिप्रायश्चित्तंकः स्यान्नतुसर्वस्मामएवकुतः समस्यकृत्स्नैकदेशस्यासाधारण्यादितिवर्हिर्हन्तुदर्शनादिति। सोचोहेठः पहा
तद्धविःसंततिष्ठेतः अथेवनदेवहविर्निर्वपेदितिहविःसलदर्शनादिसर्थः। प्रथमांतपाठे एकोदेशोपस्यहाहः। एसोपिप्रायश्चित्तप्रयो
जकइसर्थः। इदपाशंकितंनीतेअन्येतवेतच्छास्त्राद्विकारणप्राप्तिरिति। वानार्थएकदेशोकापत्तिप्रायश्चित्तमिति। नकिंतुकृत्स्नस्का
मेकुतः हिपस्मात्पुरोडाशोक्कापतइसेतध्यास्यानेकारणस्यकृत्स्नेस्कामस्यतिमित्तस्याप्राप्तिः नतुस्कामेनहविषासमासेर्यहातद्ध
विःसंततिष्ठेतेतिकथंदर्शनमितिनत्वाहान्येनेतिसंस्थानेनिमित्तेपत्र्यायश्चित्तंतदन्येनहविषायहासमाप्यतेतदापिप्रायश्चित्तंभ
वत्येवेत्यर्थः। शंकते। तद्धविः शब्दात्रेतिवेदिति। अन्येनहविवेसश्पसिन्नैतत्कुतः यत्तद्धविः संततिष्ठेतेतितद्धविःशब्दादिसर्थः पुनश
शंकितंनिराहं॥ स्यादिगामीहविः शब्दः तस्मिंन्संयोगादिति। तद्धविष्कंकर्मसंतिष्ठेतेतिहविः शब्दइसागामीपागवाचीस्यात्कुतः तच्छिं
गसंयोगात्ततादृशेनहविषालिंगेनकर्मणः संयोगावगमाद्धविषा। विनाभाविताक्कर्मणादृसर्थः। तस्मात्कृत्स्नास्कापप्रायश्चित्तंदर्शनो
णमासयोर्हविःप्रकृतसंकृतंयस्योभयंहविरार्त्तिमार्छेदैन्द्रंपंचशरावमोदनंनिर्वपेदितिसोपंप्रायश्चित्तमितिपाठःतेपहृपंनिमित्तीकृतःस्या
दिसाह। कृपस्त्रेयथा। कृतीतिवेदिति। यथाकृतउभयशब्दश्रवणामनतिक्रम्याहार्त्तिविशेषणस्याप्युभयस्यप्रत्येकपावच्छिन्नस्या
विशेषणात्समित्तिवेसश्पसितत्राह॥ तदेकस्कृएलाडपपातोहिकारणमिति। उभयपदंतविवक्षितंकुतः हिपस्मात्स्यार्छदूरस्यात्तेनु
सातोतन्मतेनार्त्तिसंवद्धंद्रव्यंपंचशरावयागनिवर्त्तकारणंतावन्मात्रंनिमित्तंव्यस्तंसमस्तंवानान्यदुभयस्यकस्यचिदार्त्तौस्यात्तशाहातदन्
सरणालार्त्तेरवच्छेदकलाद्धविपःइसर्थः। उभयस्यविवक्षितत्वेवाकाइप्रसंगोहविषश्चार्त्तौपंचशरावघसचोभयस्यहविषइतितस्मात्प

राम०

२७

पंचशरावं वा मेहविरुपत्तवदित्सर्थः ॥ एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह ॥ द्रव्योत्सर्जनेर्नाभर्योः स्यादिति ॥ वा पूर्वपक्षस्य जातः श्रीनादधीनेद्रभयोर्द्विलविशिष्ट
योरग्न्योराधेयमाधाः न स्यात् कुतः द्रव्ययोर्निष्टयोरग्न्योर्हसत्तेहेतुलाद्यधानवर्पशायश्चेतेरित्सर्थः ॥ आहवनीयस्यालौकिकालाघणा
त्रालिलावतादित्सज्ञावेनात्मालाभ एवं गार्हपत्सेनमत्सोमासात्मलाभोनकेपलस्येतितस्मावद्दिलं विवक्षितमितिभावः नेवंघवशरावेक्रिया
तांतरं पंचशरावप्रतिनिधिरित्साक्षेपसूत्रं ॥ पंचशरावस्तुद्रव्यं श्रुतेः प्रतिनिधिः स्यादिति पः ॥ पंचशरावस्तु पंचशरावनिर्वपेनाकुर्यादित्सादित्सं
वधात् ॥ सामान्यस्यप्रतिनिधिः कुतः विनष्टाद्व्यकेपागेद्रव्याकांक्षयाद्रव्यश्रवणादित्सर्थः ॥ एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह ॥ चोदनावाद्रव्यदेवताविधि
रवाच्येहीति निमित्तेति निर्वपेदितिचोदनाविधिकर्मांतरस्येति शेषः ॥ कुतः ॥ वाहेतोपस्मादेद्र्पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति द्रव्यदेवतयो
विधिप्रतिनिधौदेवतोपादानमनर्थकं स्यात् प्राप्तत्वात् किंवा वाच्येहीतिरेष्टहशब्देन विनाशद्रव्यकर्मणानुवादेन पक्षप्राप्ते द्रव्यमहेद्रदेवतेनव
कुमशक्तेरियतः पौर्णमासिकाद्वादस्याग्न्यप्यत्वादेवमिंद्रशब्दोपिमहेंद्रवकुमसमर्थोलक्षणा प्रसक्तेरित्सर्थः ॥ स्थिनमततनैमित्तिकं कर्मांत
रं पंचशरावत्वंतत्राक्षेपसूत्रं ॥ सप्रत्सामनेनस्यातादिति ॥ स पंचशरावो यागप्रयोजनाभिलाषीप्रत्समनेनद्रव्याभावेन विनष्टस्य
दर्शस्यापकलसर्गादितस्मृतिश्चामनेनसाधयेत् कुतः स्थानात् स्यानिवेशाद्देशम्यापेनतत्कार्यकारित्वादित्सर्थः ॥ एवं प्राप्ते सिद्धांतमा
ह ॥ अंगविधिर्वा निमित्तसंयोगादिवानार्थसनस्वतंत्रेणलगफलसाधनं किंतु प्रतिनिधिं पयः प्रभृतिद्रव्यरविशिष्टसमाप्यस्यदर्श
स्यांगविधिः श्रुतद्रव्यापचारे जनितवैगुण्यपसमाधिद्वाएदर्शनैकवाक्यातां गच्छन् कुतः हविषः व्यापत्तिनिमित्तेनास्य यागस्योसदे
वनिरसनफलत्वेनेव संबंधात्तोनस्वतंत्रफलहेतुत्वेसर्थः ॥ सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यश्चात्मानमागुरते यः सत्यायागु

स्ते विश्वजिता तिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत सर्वेभ्यः देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः आत्मानं निष्क्रीणातीति। तं यः सत्राय आगु
रते संकल्पयति स देवताभ्यः आत्मानमपाकुरुते संकल्पयति सत्रकृत्यात् तेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीते तस्माद् एव दितिश्रुतेरर्थः। तत्र संकल्प
सत्रं यः कश्चिदनतिष्ठति कश्चिन्नेति ततो यः कोपि विश्वजिता दिनायजेतेति विशेषाश्रवणात्तथा। प्रव्रजोपजनेनेत्यपि विरोधनिःश्रुप
इति तस्योभयोरप्यतः प्रव्रजो विश्वजितं कुर्यादित्युक्तम्। तत्राह तेति कृतं सत्रं विश्वजित्स प्रव्रजने भावकर्मणोऽसाद्दिति तु पूर्वपक्षः। भाव
नपतिपः सत्रं करिष्यामीति संकल्पकर्मतो मात्रे प्रव्रजतो नानुतिष्ठति सत्रं तस्मिन् प्रव्रजेऽनुष्ठाननिमित्ते विश्वजितो न ह्यारम्भकर्मभावः। भा
वयत प्राप्य श्रित्य तं कुर्यात् कुतः अवगूर्य यजनेति। समासकर्तृकता निर्देशात् इति च हि इति सर्थः। इत आप्रव्रजति निमित्तं पुमर्थ प्राप्य श्रि
तन प्रव्रजसंगमिसाह। निष्क्रयवादाच्चेति॥ सर्वेभ्य एव देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीते इति निष्क्रयद्वारेण सत्त्वः प्रव्रजने
न युज्यते तस्मादप्रव्रजने विश्वजितित्याय च्चैन मित्यर्थः। चोभ्य द्वेषोऽपृथवा सत्रेण फलं करिष्ये इति सत्र संकल्पयति तस्या प्रवृत्ते सत्रक
र्माशक्यो पसू लमभिप्रेतं तास्मात् कर्मणि फले साध्यमाने विश्वजिद्भावो भाव्यते विधीयत इति सत्रमागूर्य विश्वजितं कुर्यात् क्र
तं तस्य सत्रेणासाह निष्क्रयवादात् न सत्रेष्वा स्कृद सत्रेण न मन्येत तस्य विश्वजिदिति प्रव्रजने निष्क्रय संभवो वथ घटत इति। एवं वा कर्मणि
सत्राया गुरते करिष्यामीति संकल्पयति तस्याभावोपघुलाय रूप स्यान्तराः प्रव्रजे रेकृतं सत्रस्य विश्वजिन्न्यपि श्रिनं यः सत्रायागुरत न
स विश्वजिता यजेतेति श्रुतेरित्यर्थः। अत एव प्रव्रजने निष्क्रयवादः स्यादिति संगच्छत इति। पूर्णिमयोः श्रुतं वर्हिषा पूर्णमासे व्रत
मुपैति वत्सेन मावास्यायामिति। वर्हिरर्जनसाधनकं वत्सभोजनकं च व्रतं कुर्यात् वर्हिर्वत्सयोः स्त्रीलिंगपाश्रवणात् इसाक्षेपस्त्रं गामे। एतः

त्ससंयोगव्रतवाद्दनास्यादिति॥ अमावास्यापांव्रतैव्रतेकुर्यादितिकस्मिन्सतिवत्सैरिति त्ततोयाव्रतस्य भोजनाख्यसंयोगेसतीसन्दूर्वसंयोगेनतथैव
वत्संवृतंवविहितस्यादित्यर्थः एवंप्राप्तेसिद्धांतमाह ॥ कानोवेस्यनसंयोगाद्यघोकस्पेत्ति। वानाधेनायन्द्रयोव्रतवत्संविंतुसेयंयोकस्यप्राप्तव्रतस
प्राप्तव्रतस्यकालः कालोविधायतेकुतः अमावास्यांसबहुस्वव्यिकृत्यंव्रतपतीस्यसत्रेनास्यव्रतेनयोगावगमादित्यर्थः इत अनुकृत्तस्ययोविधिरित्वहि
अप्ययरिप्रनष्टिते। अर्थापित्तिरुपतात्सोमित्यर्थः तथाहिवत्साव्रतपितव्यः किंवत्तुत्सेनहत्स्यानायेनतव्रतापिनष्यो किंचावःसंसनिकपादि
तिशास्त्रार्थयिवच्छिन्निकर्तव्यतानिरीपायेति। शंकते। वत्संत्स्कति संयोगात्तदनस्यादिति। नुः कालविधिनिषेधत्तिवत्स्यस्वस्यव्रतस्यांग
स्यादितिकुतः श्रुतिसंयोगात्तवत्सोरितिन तीयाश्रुसाव्रतसंबंधावगमादित्यर्थः शंकितेनिराह। कालस्कस्याद्वादनादितितु:
कालोत्रतस्यांकस्यनांगत्वाविधिः कुतः अवेदिनात्वत्सांगतापाइतिशेषः पुरावत्सानयाकर्मोदपतीश्रश्रीपातामितेपरेणविधिनै
कपाक्यसाकालो विधेयइत्यर्थः उक्तमनुधापिते अनर्थकंकर्मसंयोगेइतिःकर्मसंयोगेव्रतवत्सयोरंगानिनाविधोऽनर्थकरूक्तप्रकारेणार्थ
कत्वमशाक्यइत्यर्थः इतश्चकालइत्याह। अवचनाचलिंगशब्दस्येति। योऽस्तुपविश्यस्यअपितवत्सप्रेवविध्यनइसस्यस्वशब्दस्यावचनादश्रुतो
त्सर्थः ॥ ततविचारणंतदसूचयति। कालश्चेनपसक्तेनगसंयोगादितिनेपदिकालः कालःकालार्थःसंयोगस्तत्पस्पसक्तेसोमयागजिप
सूक्तएवकुतः तल्लिंगसंयोगात्तस्मिन्सत्यत्रपक्षेपलिंगंगमकंपुएवत्सानपाकर्मेरिसादिकंदोहनार्थवत्सस्यापाकरणंतस्यात्रसं
योगात्संबंधावगमादित्यर्थः॥ एवंप्राप्तेसिद्धांतमाह। कालार्थलाद्भयोः व्रतापेतेति। सनपसक्तएवेति। पक्षेवाभावनंसंप्रकाः सतपदत्तप
तेरुभयोः पक्षयोरेवप्रतीयतेतिमपः स्यात्कुतः कालार्थलात्लिंगस्यपपसेदृष्टप्रयोजनापनत्सापाकरणस्ययोग्यकालसक्षकसात्

मी०
६१

61

79

योस्त्र यावत्त्वानामयाकरणेनोपलक्षितोऽयं सायमादिः कालः तस्य परस्तात्कालेऽव्रतमथेत्यादेव दर्शमासेष्टौ संपादनकाले व्रतमुपेयेदि
त्यर्थः पूर्णमयोक्तं सह शाखया प्रस्तरे प्रहरतीति तत्रोक्षेपसूत्रं प्रस्तरे च शाखाया अपि एव दिति प्रस्तरे प्रहर्तव्येन स्यांगं शाखा कुतः प्र
स्तरमिति द्वितीयाश्रुतेः । शाखयेति सह योगे प्रधाने इति तृतीयाश्रुतेश्च इति द्वितीयानिर्दिष्टस्य प्रधानस्यांगभूता त्रहस्तां यथा शाखे
तिन दर्शेऽपि दृष्टांतमाह । अयमेव दिति यथा पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीति द्वितीयांतस्य तृतीयांतेन पयसा पयस्ययोगः सदस्तार्थ एवति
स्तीति एव मिहापीसर्थः एवंप्राप्ते सिद्धांतमाह । कालविधिर्निमित्तोद्दिग्मातादिति उभयोर्यस्य प्रहरणं नदेकस्मिन्काले कार्यमिति कालविधिः
स्यात्कुतः विद्यमानत्वादिसर्थः तथाहि स्कंधधारणार्थः कुशमुष्टिः प्रस्तरः ग्राह्यः स्कंधवाकेन प्रस्तरं प्रहरं प्रहरतीति प्रहरणं तथापि शाखापावसान
पाकरोतीति त्वात्पिप्राप्तत्वादिति त्रयाणां विद्यमानत्वात्प्राप्तत्वात्कालमात्रमत्रांते विधीयते दर्वेदजेन सहोगते यिहदजहस्तांगातिता
रूप्रतनीति निवाशश्च त्रिनपचिति इत्यत्र शाखानष्टादृष्टोपकारिणीत्स्येसाह असंस्कार्यत्वादिति जस्य प्रस्तरस्य तत्रागमयस्य प्रहनन
ह्राह संस्कारस्तत्रासमर्थत्वेन न तदर्थलाभावाच्छाखारूपस्य काष्ठस्येसर्थः तगच्छेत्स्तोनहत्युतेन तु काष्ठेन तृणमिति मावनाविनारं फ
तस्त्वपतितस्माच्च विप्रयोगे स्यादिति । तस्मान्नपो विप्रयोगे वियोगेऽपि सोऽपहरणं शाखाया इति वाच्यमित्यर्थः शाखापाविद्यमानत्वादसति
मात्राप्येडुपशयवेशः स्यादिसाक्षसूत्रं प्राप्तेरसिद्धांतसूत्रं । उपवेशम्भुपहेस्यादिति । सात्राप्यपक्ष एव शाखेयवे पुंस्त्वस्यानामसर्थः॥
इति मीमांसासूत्रवृत्तौ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः चित्रयेष्ट्या प्रजया पशुभिर्निर्वपेत्पतिवत्पस्यमात्रमपस्यनिहक्रंहविः पुरस्ताच्चंद्रमा
अभ्युदेतीति सत्त्रेधा तंडुलान्विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति विधालानि द्वांपपप्रदात्रे दधम्यस्ये

एम:

१८

स्मेदिच्छातत्तावत्तविष्णुदेशिपिविशापश्च्छेनेवहृमिति। अयमर्थः दर्शश्रांसाक्रेन विषतुईश्पांहविनिरूकंभवति। ततः प्रातः पूर्वस्यां दिशि चंद्रमाः श्रु
दक्षिउदपनीतहानिदृष्टास्तंडुलात्रेधाविभक्त्या अंसंडितार्ईषत्खंडिता अतिसूक्ष्माश्चेति तान्रुशा दिगुणाकेभ्यो। ग्माद्देवताभ्याह्निधावि
भक्तान् शेष्ठाच्छाद्दिगेयुकूपदिनिजयाम्लेपस्तं अभ्युदयेकालापराधादिसाचोदनाविधिः कुतः कालस्यदर्शपिनासापराधादन्यथाचरूस्तह
स्यर्थाहीनां विधानेवाकेभेदः स्यात्तयकर्मातरत्वे दृष्टांते यथापंचशरावेपस्याभयंहविरामिमाच्छेदिसादिवाक्येयथाद र्शोत्कर्पनिदमेव
गततत्दृदुआपिवाक्येदर्शात्ककर्मान्तविधिरिसमर्थः। एवंप्राप्तेसिद्धतिमाह। आपनयोवादिघमानत्वादिति। प्रकृतेभ्य आग्नेयादियाग
त्रयेभ्यः अपनयापनयमात्रं कार्यकस्याग्नेयादिदेवतात्रयस्येति शेषः कुतः विघमानत्वादाग्नेयादीनामिति शेषेदसमर्थः अयंदर्शयागानां
त्रित्वात्त्रयेसतवाद तेउतानिसपिदृदर्शनंनैवाचानेकगुणविधिः कुतः येमध्यमादित्यादिशब्दाः तान्तदूपत्वात्पश्च वशेन प्राप्तान्त्रया
दकतमादेवतायनयपात्रंरूपपतिवाधपतातितथात्वादिसमर्थः तेषांहितंडुलानिभजेदितिवाक्येविभगमात्रस्य विधिस्त्वयपिमध्यमा
स्मिन्नदाचस्त्रिस्वेतचायेस्य विच्छादस्तत्रदधिस्वहिततंडुलानामिंद्रं देवतापांयस्यविधादलृत्सूत्रं। सुहितानां तेषामिंद्रदेवतापांवि
धिरितिदेषामनुवादमात्रमित्यर्थः। इतश्च देवतापनयमंत्रमित्याह। आतचनाभ्यासस्यवदर्शनादिसमर्थः। एवंहिश्रूयते पदिविभिपाहाभि
वोदेष्यतीतिमहापात्रेहतोविनिर्वपेत्। पूलीकृतेस्तंडुलेद्यासीनार्ईदधिहविरेतंचनार्थनिदध्यात्। अर्ईयघघुदियादेनेनदृश्यंप्रहरता
यदानप्रातप्रातरस्तेन ब्राह्मणानूभोजयेदिति मोदेष्यतिमांप्रसुदेष्यति पूलीकृतेस्तघानजतुषेरनेनदघ्रातदश्यंतरंतेदधाद्दतिश्रु
तेरर्थः। अभ्युदयतिमिन्द्रदेवतापनयेदर्शार्थेदधिनिवापकृते अमावास्यादध्यर्थविदध्यादर्द्धमितिप्रकृतोविघमानस्यदध्यमातचनेना

मी०
६२

मांसदर्शनात्तत्कर्मान्तरत्वेनैतदुत्पत्तिविरुद्धितानां लौकिकानामुपादेयत्वानवक्लृप्तीनां व्यापकः स्यादित्यर्थः। ननु यः पशुकामः स्यात्सोऽमावास्यायामि
ष्ट्वा वत्सानपाकुर्यादिति। यथा कर्मान्तरं न तद्वत्कर्मान्तरं किं न स्यात् तत्राह। अपूर्वत्वाद्विधानं स्यादिति। पुनः कर्मान्तरविधानं कुतः। अपूर्वत्वात्कृतं
यागाभावेनैतदुद्भवदेवताविशिष्टशेषयागः। प्रकृतिरस्तीदं घृतायनामात्रमित्यर्थः। युक्तं तत्कर्मान्तरविधानं कुतः ननु युक्तं यदेव शास्त्रेण कर्मान्तरं
स्यात्तत्राह। पयो दोषाणां वत्सापाकरणेऽद्युक्तं हीतरदिति। यद्यपि शास्त्रेण तत्र द्वाभ्यां देवताविशिष्टकर्मान्तरविधिर्वत्सापाकरणं कुतः पयो दोषा सपयसोऽहविर्द्रु
असम्भृतत्वात्। तदनन्तरं देवतामात्रं विधातुं शक्यं ततोऽत्र वै लक्षणया पयसी साहपतदिति दध्यमृदुघृतघृतं देवतामात्रं विधेया समभेद्या
वादित्यर्थः। शंकते। मात्राप्येवं तत्त्वेति चेदिति॥ का सा परा वा न स्यात्राप्येति शेषः इति चेत् स्यात्तत्राह ननु स्यादुत्पत्तावेदविशिष्टं कारणमिति तन
त्र कुतस्तत्स्यन्निमात्राप्यस्याद्युत्पत्तावर्तमानानि एतद्विकालोनद्रव्यदृष्टं स्यकत्वस्य निरसनात्। किं तु न दध्यादिनामुत्पत्तिकौ प्राप्याप्तिर्नानेमित्तमिस्या
हाम्नवीलादिहिप्रस्यात्तदुत्पत्तावेवादेवविशिष्टकारणानि निमित्तं प्राप्यापि न स्यादिति शेषः। ननु विनष्टस्य देवतासंबंधः कर्तुं शक्य इत्यर्थः।
ननु कथं प्रकृते द्रव्ये देवताविधिः। अत एव हि मिसम्भृतपास्य उत्पन्नपाकश्रवणात्तत्राह। लक्षणयार्थोऽपि तोऽस्तीति॥ अत एव स्मृति
अतं श्रवणेन सहचरिताः संस्कारकाः वत्सापाकरणादयो दयो धर्मायुत्तिनः पयःस्वेतितद्धर्माधिकं पयः अतमिति श्रुतिः शेषसाधनद्रव्यतः
स्कृणार्थं। ननु कृते पाके पयोमात्रपरे लक्षणार्थे तस्मिन्नेवाभ्युदये शृतं तेऽप्याशुपागेनवतोऽघ यागप्रकृतीति तेऽपाशुयाजीयथाप्रकृतिपयाप्र
कृतौ पयाह विविधा गोनामपि देवतापनपलत्थो पाशुयाजेऽपि कुतः। अत्र येषां ते इत्याह सान्नाय्योपयोविशेषस्यापि नयः पयः शृतं
जोमो घृतचनोभावादित्यर्थः। एवं प्राप्ते निर्णयः॥ अपनयो नाप्रसांप यथेतरेषामिति। नानार्थेऽपांशुयाजयोर्यागप्रकृतीति निर्के एषः

रूपांश्रपयाजेष्वपनयः पथेतरे वा मोषधिर्दधिपयो देवतां कुतः प्रवृत्ता अकालेतनत्तस्येति शेषः ह्स्यर्थः विभजेदित्युक्तमुपसर्गः कर्मव्यातिरेकार्थः तेना
म्नोमं देवताविशेषं प्रति द्रव्यस्य भजनं कर्तव्यमित्यसत्तन्मतुर्गृहीतस्यान्यस्यान्निषु पागेषु हृष्टेः योमध्या द्विरद्विर्णेन च वचनाभावादिति भावः तत्रैव वि
वाएंतरं तथा ह्यूपसूत्रं निरुप्तेसत्यनत्संयोगादिति निरुप्तेः चगतेवचनः अमुदपष्टिः स्यात् कुतः पस्यहविर्निरुप्तमित्येतस्य निर्वापस्य संयोगाच्च गमा
दित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह प्रवृत्ते वा प्रापणान्निमित्तस्येति वा नार्थे निरुप्ते निर्वापवत्ते च व्यष्टिरिति किं लक्षणेनेतनस्य प्रवृत्तिमात्रेद्दष्टिः स्यात् कु
तः निमित्तस्य प्रकृतहविरुपलक्षितो द्रव्यस्य प्रापणादित्यर्थः ॥ अन्यथा निरुप्तना निरुप्तमिति विशेषणं हविषो वाक्यभेदापत्तेरिति भावः प्त
कं निरुप्तसंयोगादिति तत्राह लक्षणमात्रमितरदिति इतरणनिरुप्तं लक्षणमात्रमुपलक्षणमात्रं कास्मिंश्चित्प्रयत्नेपदार्थे इत्यर्थः इत्थं
तथा चान्यार्थदर्शनादिति सपद्य गृहीतं हविरुद्दिश्य न प्रशातमेवन दैवे पात्रे तच पर्यायस्य बैंदुर्द्धं हच्यं दधिकृ वि एवं च नन्तकुर्वन्ति प्रतिवर्तितवत्सानता
नेवतत्पुनरुप्याकुर्वन्ति तान पर्णकूपर्णीशाधपापाकरोति तद्यथेयाद प्रशातमाच्चावास्य हविरेवमतघृतचर्ष्यावानो दाशंसेत गृहीतं चाह
विरुप्तुद्दिपादितरथा तर्हि कुर्यादेतानेव तंडुलान्सकृत्सकृल्लीव ताकितिगृहीते हविष्यन्यं विधिं ब्रुवन्नूतमगृहीतेप्यनिरुप्ते वा निर्वपेदावाप्तु
दयेप्रायश्चित्तं दर्शपदस्य माथ्यवाक्यमित्यर्थः प्रवृत्तं निमित्तमितिस्थितेनैमित्तिकः एवं देवतापनयो देवतान्तरसंपेणश्चतं डुलावस्थे
हविर्धिप्राकृतीभ्यो निर्वापः कार्यइत्येकदेशिमतमानपतिअनिरुप्तेप्यकृते प्राकृतीभ्यो निर्वपेदित्यस्यरथ्यस्तंडुलभन्ते प्रपनपादिति
अन्यरप्यहस्तं तत्प्रतिज्ञा अपनयादि संतोहेतुरित्यर्थः तथाहि पस्यहविर्निरुप्तं पुरस्तान्दमाश्रम्यदेति सन्नेधानं तंडुलान् विभजेदित्सम्भ
दस्यागपाहनेतरं तंडुलविभागः सोतंडुलभन्ते पुनर्विनुकस्मतेतस्मात् निरुप्त तंडुलाभावादपनीताः प्रकृता देवता अन्तत्ताभ्य एव निर्वपे

मी० ६३

63

24

दितिमन्यते आश्मरथ्य आचार्य इति एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह ॥ यदि भागोऽपलालेरेव नस्तत्कारितत्वात् देवतायत्तपरस्परानुः पूर्वपक्षः नतु यदि विशेषगुणा
तंडुलभागाहर्यदि कर्त्र भजन्ते या देवतास्ताभ्यो निर्वपेदित्यस्तेरेवमाचार्यो मन्यते कुतः यस्मादकालेतत्रचरितकारितत्वाद्देवताविपनवस्स
स्यार्थः अभ्युदये वेधाने प्राकृतीभ्य एव निर्वाप एव कार्यः प्रकरणावगतं तंडुलानां विभागमात्रं परलोद्भवस्येति शेषः नवै विविद्यां तदाश्रयपेस
त्वं विविनत्तेन मुष्टीनामुपनयस्तद्गुणत्वादिति ॥ मुष्टीनां चतुर्णां विनिरूप्य दैनिरूप्य भ्य इति देवतोपनयः स्यात् कुतः तद्गुणत्वात् निर्वाप
क्रियाया गुणो देवतात्वात् चतुर्मुष्टिनिर्वापस्यैकपदार्थत्वात् सति निर्वापो जात एव चतुःसंख्यापूरणार्थमभ्यस्यत इत्यर्थः ॥ सिद्धान्तमाह ॥
अप्राकृते हि संयोगस्तन्न्यायानीप्सितादिति ॥ न प्राकृताभ्यो निर्वाप्यं काम्यो वैकृतीभ्यः हि यस्मात् अप्राकृतेन देवतास्थानीयत्वाद्वैकृतानां
प्राकृताभ्यस्तदाच्छिद्य हव्यमन्याभ्यः कर्त्तव्यमिति शेषः कुतः रित्यर्थः ॥ सिद्धान्तमाह ॥ अभावाच्चेतरस्य स्यादिति ॥ नार्थेनादेवता देवतात्वमीमेवा
निर्वाप्यं स्यात् कुतः अप्राप्तित इत्यसंबंधात् तंडुलादेरभावादित्यर्थः ॥ तथा हि प्राकृतीभ्य अन्तु मुष्ट्यभ्यवच्छिन्ननिर्वापपदा
र्थमात्रेऽस्य प्रथमे मुष्टौ संयोगो निरूढः तनुपदार्थस्य स्वभावस्तस्याभ्यस्येन निमित्तेन विभज्यत इति वैकृतीभ्यः पदार्थ इति कृत्वा एक
देशो निपुण्यतदस्वभावः तस्मान्निकृतनिमित्तेनैव कृतासंबंधात् तत् स्त्रीं निर्वापः स त्रापि बहुवचनपदार्थे पसेव ताप यथा पदानेन
त्वाप्यनुवचनात् ॥ प्रेषाम्नानादयोऽवयव इति तत्रापि दधाति वदन्नतेवतु मितितन्त्रालोपसूत्रं ॥ सन्नाप्यसंयोगान्तासन्नपदार्थ इति ॥ इप
मभ्युदये हि नासपनः पुंस स्यात् कुतः सान्नाय्यसंदधि पयसो देवनिवर्तुः कृते च चतुमिति संयोगापगमाद्वन्यत्वोदिपये वोऽभावादित्य
र्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह ॥ औषधसंयोगादिति तयोः स्यादिति नार्थे नयन एव वैद्रि रिति न किंतमयो सेनयदस्नपतो कुतः औष रस्न:

दीनांपेमध्यमापेक्षोदिक्षादसादिनारस्यन्वयतः संबंधावगमात स्मात्स्तेति निमित्ते च श्यपमाविनैमित्तिकमित्यर्थः। शंकते वैगुण्यादिति चेदि
ति वोषधिसंस्कारकत्वादधिपयसोस्तद्भावाद्सन्नयतो मंत्रयतो न प्राप्स्यति मिति वेसमष्टस्थितं आह नातत्संस्कारत्वादिति ॥ न दध्यधि
करणात्वप्रयोगमोषधिसंस्कारः कुतोतः संस्कारत्वादसवाक्यस्यतत्संस्कारत्वपरत्वादित्यर्थः तथाहि सन्नयतस्त्वासन्नयतो पाष्टीरित्स
र्थः पदिसत्राप्रदीक्षितासाम्युतीष्ठरन्स सोममपभज्य विश्वजिता त्रिरात्रेणासर्ववेदसामेनसर्ववेदसदक्षिणेन यजेरन्निति तद्विनामधेयः
क्रोपिसत्रैकदेश्यामनुष्ठापसत्रं परिसज्यान्यत्र गंतुमिच्छेत तदा लीयसोमं विभज्य तेनैव सोमेन विश्वजिताभिकुर्यादित्यर्थः तत्राक्षेपस
त्रं सामुत्थाने विश्वजितः किं तेन विभागसंयोगादिति सामाप्यवतेनाधहृत्स्यपुंसः किं वित्कृतस्य सोमोक्रोस्थाने क्रीते च सोमे विश्वजित्प्राया
श्चित्तं स्यात कुतः सममपभज्येति सोमविभागसंयोगादित्यर्थः एवं प्राप्तेऽभिधत्ते आह प्राकृतेषां प्रायणानि स्थितः सतिवाहवर्धिपक्षक
त प्रवृत्ते प्रवर्तमानो सत्याने विश्वजित् प्रायश्चित्तं कुतः विनिमित्तस्ये क्लिष्ठासापाः प्रावरणात्प्राप्तेरित्यर्थः ननूक्तसोमं विभज्येति तत्राह आ
दृष्टपर्यंत शंकृतिरितिरितर एकृतिः सोमं विभज्येति श्रुतिनं सोमविनामार्थी किंतु उत्कृष्णापाए फीकृतधनंस्यपुनः सत्सिन्नाहृय
नुपवयस्तरर्थेत्यर्थः। सोमपदेन निश्चितधनलक्षणापातनो विनागः झानाक्रान सोमक्रीमांतस्यात्सत्कादुत्तिष्ठतामितियाव। सोमंप्र
कृसश्रुतएककादीक्षितिस्तउपसत्पंचमोप्राप्नुमतहियक्षावादीसत्तिसकउपसदः समप्पं प्रस्तुतत्तिस्याच्चतसोवादीक्षास्तिसः उपस
देषक्षपो उपलतः इति तथाहद्दशाहरिति दीक्षणापासंपत्रः संस्काराए दीक्षासावेकस्मिन्दिने तुष्टानाहका एभवति तद्व्दित्रिसद्दिनेस
पसन्नामकाहोमां पंचमेदिने सोमयाग एवं त्रिषुचतुर्षु द्वादशसु वादिनेषु दीक्षाधर्मास्त्रियमानुवर्तनीयाः इति श्रुतेरर्थः। तत्राक्षेप

सत्रं दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषादिति। दीक्षापरिमाणेन छंदके वाक्ये यथाकामी विकल्पसमुच्चयाभ्यां स्यात् कुतः अविशेषात्
विशेषहेतोरभावादित्यर्थः। एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह। द्वादशाहस्तु लिंगात्स्यादिति तु पूर्वपक्षं नुदत् द्वादशाहः द्वादशाहदीक्षापक्ष ए
वोपादेयः कुतः लिंगात् द्वादशरात्रीर्दीक्षितः भूतिं वन्वातेति श्रवणादित्यर्थः॥ यत्तावदुक्तं उभयाद्भूयसंपादनेन भूतिवचनं तदेतेन संयोगि
त्वेन द्वादशाहपक्षेऽपि भिन्नसंकाविधपत्वात्तु विकृतीषु रूपमेते इति भावः कारः वार्त्तिककारस्तु अतिमात्रविधेरूर्ध्वं शेषस्य प्रदर्शनार्थानि तथा
च प्रत्यक्षसिद्धः सर्वे बाधिता इति ज्योतिष्टोमविकल्पि तन इति। गवामयने अकृतं पुरस्तात्पौर्णमास्याश्चतुरहे दीक्षेरन्निति। तत्रैकादश्या
दीक्षामारम्भेत तथासति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमीदिने द्वादशरात्री दीक्षा पूर्यते तत उपरितन्यामष्टम्यां सोपक्रय इत्यर्थः तत्र दीक्षापरसूत्रं॥
पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषादिति। तत्रास्यां पौर्णमास्यामनियमः कुतः अविशेषात् तस्यामिति विशेषवचनाभावादिति। एक
देशमाह आनंतर्यात्तु चैत्री स्यादिति। तुरिति पक्षं धुनाते सा पौर्णमासी चैत्री स्यात् कुतः आनंतर्यादित्यर्थः। मातु मुखं वा एषा पौर्णमासी
संवत्सरस्य या चैत्रीति पुरस्तादित्यादिवाक्यान्तरश्रवणादिति भावः स्वमतमाह। माघ्या वैकाष्टकनेरिति। वाक्यान्तरेणो सापेक्षितापौ
र्णमासी साप्येव कुतः तेषामेकाष्टकायाः रूपं संपद्यत इति एकाष्टकाश्रवणादित्यर्थः शंकते अमावास्यायामिति चेदिति अमावास्यपि श्र
वणो एकान्तसंस्कारपरत्वान्नवादित्यर्थः तथाहि सत्यपत्यवासत्रयणे पाणिपीठिरित्यर्थः॥ यदि सत्रायपरस्त्रिणतासामुत्तिष्ठासेद
न सोममपभज्य विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेरन्निति सत्रिणामध्येयुः कोपि सत्रैकदेशमनुष्ठा
य सत्रं परसमाप्य त्रयगं तु पिण्डजन्दासीपदोऽमविभज्य ततः नैव सोमेन विश्वजिद्यागं कुर्यान्नेत्यर्थः तत्रापि वृकपसूत्रएतस्तु विश्वजितिक्री एमः

नेति भागादित्यर्थः ॥ संयोगाद्दितिः सोम्य इत्यनार्थे कृतस्य पुंसः किंचित्कृतस्पोकेयत्यनिकाने सोमे विभुतिन प्रायश्चित्तं स्यात् कुतः सोममाषम
जेति सोमविभागसंयोगादित्यर्थः ॥ एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह प्रवृत्ते वा प्रापणे निमित्तस्येति ॥ द्वादशैकाह इति श्रुते नैकाकि लम्भाक्रपोग्याइति
चेत् पश्यस्वितग्रहनमकिं साद्दोषाद्दि लौकिककरति श्मा इति पक्षे न कुर्वस्तासु एकाष्टका श्रुते स्वग्र भाक्तलावे केवलाद्दसभिधानात् ल्लाव
बाद्धि पस्मात्तस्याथ कृस्माष्टमासो मक्ष पाहेत्यर्थः ॥ इतस्वसे काष्टका हि हृयपदर्भेवानुग्रहादिति ॥ वोभक्ष्य ये दीक्षापदर्भे एकाष्टकान कुर्वन्तीति
ति दीक्षाश्रूतोता मे वाष्टकाकृमेणानुगच्छतीत्यर्थः ॥ तथा हि योजना ॥ प्रति नं दंति नं दंति रात्रिं धेनुमिवायती संवत्सरस्य पत्नी सा नो अस्तु सुमंगलीति
ति अष्टकाये सुराशा सत्याहेति स्मान्तीवारे पोसाहेति स्मान्ती वारे साध्यो मेव प्रयुक्तो मंत्र इत्यर्थः ॥ इतश्च साप्येसाह उत्थाने चात्र प्ररोहादिति ॥ वोभक्ष्य
ये शीतीत्लरवैमाघ इति शीनेत कुशीभृतानामौषधीनामुत्थानेउस्यानार्थं तस्यामेकाष्टकायां वसंतसभिमुखत्वेनांकुरयोग्यापांडुतोघतउषधयो
वनस्पतयोनृतिष्ठंतीति प्ररोहों कुरत्वदर्शप्रार्थनादर्शनादित्यर्थः ॥ इतश्च सेवश्वस्यासर्वलिंगानीति अस्यामेकाष्टकायां चोहेतोत्स्वतः सर्वलिंगा
नीत्यर्थः ॥ तथा हि आर्त्तवा एते तत्संवत्सरस्य दीक्षंते यए काष्टकायां दीक्षंते इत्यार्तिपात्रश्रुतिमाभवे पुरस्तान्मासमल्लं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षं
ते ये एकाष्टकायां दीक्षंते तेतत्रायन पृच्छंति अप्रश्वदेनोव्यंते … वैपापीयाङ्गमयति तथापो नाभिनंदतो … तीति शुनामाश्रावोना
भिनंदतस्तान पानायतस्मात्साप्यामेवेत्यर्थः ॥ तस्यां दीक्षितो नरदहति नवपतीति सोमेश्रुतेतत्र दीक्षोपक्रममारभ्य पंचमे सप्तमे पेषादि
ने सत्साभवति तस्मिन्नसत्यादिनेष्विषु सवने घृतचितेषु वपन्तः कार्यः ॥ तस्मिन् कृते इनादिति पमातिवर्जने यदितु देवान्मानुषादप्रत्ति वं
धां दीक्षाकालउक्तव्यते दीक्षांतहाहानहोमयाकावामत्वकर्षदसाक्षेपसत्वं ॥ दीक्षाकालस्य च्छिष्टवाहानहोमानां निषेधः तदतिक्रमेतस्यवम

मनकालस्यातिक्रमेपि तेषामर्थे अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिनियतानां होमानां प्राप्तालाभोत्कर्षस्यादित्यर्थः ।एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह उत्कर्षो वा सिद्धिकृत
त्वाद्विशिष्टकारणमिति ।वानार्थः ।उत्कर्ष इति नाक्रियत उत्कर्षो होमादिनिषेधानां स्यात् होमादयोनाकार्याः ।कुतः ।दीक्षितत्वाधावदवभृथान्तेदी
क्षितत्वाभिधानात् ।तो विशिष्टहोमादिनिषेधस्य प्रतिहोमः क्रियते तदुक्तम् प्रकारान्तरेण मन्त्रतानपरग ।तत्कालस्य कारणोलेस्फुरणाप्रसंगादि
त्यर्थः ।पं पाम वाध्यनिषिद्धसायमादिहोमस्य पतितस्य प्रतिहोमः क्रियतेतदुक्तं पतितेषु पतितान् होमानग्रगमणस्य प्रतिहोमाः कार्यास्तु
तस्त्रं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं ।तत्र प्रतिहोमो न विधीयते यथापूर्वेषामिति तत्रातत्रते ध्वेत्कृते पु होमेषु प्रतिहोमस्तदभावप्राप्त्यपश्चिन्न एवाहोमः न
विधीयते प्रमाणाभावादिति शेषः ।आधिकारिकं कर्त्तव्यमकृत्वा कुर्यात् कर्त्तव्यमकर्त्तव्याचेत्प्रतिषिद्धयुग्यापूर्वेषामस्तकालातिक्रमेपू
र्वेषामनुष्ठितनानां पानप्रतिहोमस्तदुक्तं नयिकृतानामिसत्यर्थः ।इतश्च न प्रतिहोमः कालप्राधान्यापत्तेः ।वाप्सरदयेकालेकर्मविधीयते न तु
कर्मणोत्कालइति न्यायात् कालस्य प्राधान्यमतो न दीक्षागस्थानीयेस्तत्कालोतिक्रान्तिमित्ताभावेन नैमित्तिकमप्यग्राकर्तव्यमिति विना वचनेनक
र्तुं स्यादित्यर्थः ।कृते ।अवभृते पश्चादुदवसानीयेष्टिः दीक्षितानां सायमादिकेन ।निमित्तेनो ।कृष्णतेन तदा अवभृतेनेन्द्राक्षपेत्युक्तलाप्होमः कार्यस्तद
करणेन प्रतिहोमः कार्य इत्युक्तस्तत्र प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं ।प्रतिषेधश्चोर्ध्वमवभृतादिष्टेरिति ।उदवसानीयायाइष्ट प्रागपि पश्चात् नामवभृता
दूर्ध्वं पक्षे दीक्षापनयनस्यापि प्रतिहोमानन्तु ।कुतः ।एवमपि पुनराधेयसमितपक्षा ।अग्निहोत्रमिति वचने नोदवसानीयायां कृतायां पश्चा
दग्निहोत्रविधिकारप्रतिपादनादवभृतस्य च वैप्रतिहोमवाभकुर्यादित्यर्थः ।इमे येनैषु प्रतिहोपयाग्निसविचारः ।सूत्रं प्रतिहोमश्चेत्सायम
ग्निहोत्रप्रभृतीनिहपेरन्नितीपदि प्रतिहोमाः क्रियेरन् सायमग्निहोत्रप्रारभ्य हूयेरन् कुतः सायमग्निहोत्रमारभ्याभिप्रयाणी

राम:

८५०

नितनैर्वजुष्पूर्वेणाहोतिव्यानीत्यर्थः। पिण्डसिसंस्थेहोमेष्वपि पत्नीषु होमेषु तेषि साधयन्निहोत्रेणोपकम्भुः कुतः विधिः सूत्रं प्राप्तेति इतः तत्सूत्रं प्रागस्तु
घो उक्ति नानिनुः पूर्वपक्षतत्र घोऽङ्गि नि घो उ मिसं स्थि नेसो ये त्रिपतानि प्रातः प्रातरग्निहोत्राहारभ्याणामित्यर्थः
परार्णमयोः स्कृतमिन्नेजुहोति त्रेजुहोतीति तत्राक्षेपसूत्रं प्राप्स्त्रितमधिकारे सर्वत्रशेषमाभ्यस्यादिति अधिकारे
परार्णमयोः स्कृतं माप्याप्रवृत्तत्वप्रकरणाद्यत्र सर्वत्र स्यात्कुतः दोषस्याभेदकत्वयोः सामान्यात्ताभरणपादित्य
र्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह प्रकरणोचाशब्दहेतुत्वादिति प्रकरणोत्तत्प्रकरणागतानामेवभेदस्कंदेनेप्राप्स्त्रित्रंस्या
त्कुतः शब्दस्य तेन प्रकरणेनार्थेनेकवाक्यतायागतस्य होमभेदस्य प्रकरणीवाक्यस्योक्तेनि मित्तत्वमस्य फलवत्त्व
र्णयोरणी माप्यागत्वहेतुत्वात्त प्रमाणत्वादस्य व्यापकत्वव छत्कनिप्रसंग इत्यर्थः इतश्च न सर्वत्र इत्याह अतद्विकार
त्वेति वाम्कत्वचे अग्निहोत्रज्योतिष्टोमादिरतद्विकारत्वपरार्णमयोर्विकारस्तथा चनप्रकृतमतिदेशइत्यर्थः व्यापत्र
मधुग्रहरतिश्रुत तत्रं व्यापत्रमित्यस्य शाक्या निरूपादप्रवृत्तिरित्यस्य सूत्रं प्राप्तेसिद्धांतसूत्र व्यापत्रस्याप्सुगतो परः
गोज्यमायोज्यमार्याणांतत्प्रतीयतेति व्यापत्रस्याप्सुगतो प्रक्षेपविषयेपर्याणामभोज्यकेशकीटादिभिरन्यैर्वाषिधै
र्दूषितं तदेव व्यापत्रपदशंका प्रतीयतेत्यर्थः यथुन्नताः पछिघेतारहित्रणोयजुः समाप्तोयाम्यथा कृत्स्नस्त्वत्रजघतेव
ते कर्व स्यिन हास्यशस्यायदि प्रतिहर्ता वछिघेत सर्वस्वदघादिति अयमर्थः प्रातः सवने स्तोष्यमाणमृत्विजः

शालापावहि प्रसर्यतितत्तानीमेकस्य षष्टतोन्यइत्येवं पिपीलिकावल्लकाकारेणागंतव्यांतत्र पुरतोगंतुः कष्ठेगही
मी० त्वौक्रुतोन्योगच्छत एव सतियदिमाद्द पुर्गमि हीतकुर्ज्ञे विभुत्वेतरार्दक्षिणापदत्वैव प्रक्रांतोयत्नः समापनीयाः त
६६ समाप्यपुनरपि प्रसः प्रयोक्तव्यः तस्मिन प्रयोगपर्वयदित्सितंतद्व्यतरथ्यापदि प्रतिहतविन तदातस्मिन्ने
वप्रयोगे सर्वस्वदंघादिति तत्रयधुक्तितप्रतिहत्तोर्युगपद्विच्छेदस्तदानी मुक्तप्रायश्चित्तनिमित्तविहन्यतेस्मास्येव
स्त्वंविभागश्कतः प्रायश्चित्तयोगपद्येन विघतेइतिविभागोपछेदसत्वोहयक्रियासाध्यत्वेन श्रवणापेको
वच्छेदनिमित्ताभावास्ताचइपप्रापृश्चितंनविघतइत्यर्थः एवंप्राप्ते सिद्धांतमाह हाप्राप्ते निमित्ताल्कालमान्त्र
मेकस्यादिति वापर्वपस्नन्तासत्रैकोवछेदो निमितत्वश्कतस्तस्या प्रायश्चित्तवपंकुतः प्राप्तहितनिमित्तमा
66 पक्षेदत्तस्वप्रत्तोनुप्रतिहतोरेककं कालमान्नमेककालमान्नमेककालपरिछेघत्वाद्धस्तकृतस्तवछकमसे
कक्रियायाः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणत्वादित्यर्थः तत्रयुगपद्विछेदेश्चोक्षेपप्रसक्तं तत्रविप्रतिषेधादि
कल्पस्यादिति अदक्षिणापत्वसर्वस्वदाक्षिणएपगकल्पन्नस्यात् कुतः तच्चतयोः सर्वत्वदाक्षिणएपयोग्याप्र
तिषेधादिद्रुत्वादिति श्चदक्षिणापसर्वस्वदाग्यंगत्विकः कल्पेन्स्यात कुतः तच्चतयोःसर्वत्वदाक्षिणापयो राम०

ग्यामन्निषेधादिति इत्यादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह प्रयोगान्तरे वामयाभ्युदयहस्यादिति वानार्थे न विकल्पः किंतु न
समुच्चयः कुतः प्रयोगान्तरे एकस्मिन् प्रयोगः परः कल्प इत्युभयोरनुग्रहः स्यात् द्विकल्पदोषदुष्टत्वादित्यर्थः परम
रहस्यमाह नचैकसंयोगादिति नचैतत्समुच्चयः इति किंतु विकल्पः कुतः उभयोनिमित्तयोरेकस्यैव संयोगस्य प्रस
सक्तं योगाद्यस्मिन्नेव प्रयोगे प्रयोगे हेतुरपश्यंदस्तस्मिन्नेव तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं सर्वस्वदानं कर्तव्यमित्येवममात्प्रयो
गान्तरेणान्तरनुग्रहसंभवस्तस्माद्युपान्निपातस्तत्साएवि इहद्वनेमितिकं द्वयं विकल्पमर्हतीत्यर्थः इदानीं पौर्वापर्यपौर्वा
पयवच्छेदनविकल्पः किंत्वेकस्य बाधस्तत्राप्युत्तरबलत्ववदित्युत्सत्त्वे प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृति
वदिति पौर्वापर्यमुक्तं प्रायश्चित्तयोरितिशेषः पौर्वस्य पूर्वसंबंधिरूपं संजातविरोधिनोमित्तिकस्य दक्षिणापान
यस्य प्रायश्चित्तस्य प्रागभावस्य दौर्बल्यं बाध्यता कुतं उत्तरस्य तदपवादात्मनोन्यथानुपपत्तेर्बाधकत्वेति वहि
हेतुः नत्रोत्तरबाधकत्वे दृष्टान्तः प्रकृतिवदिति यथा प्रकृतौ सावकाशानां कुशवर्हिषामानुमानिकानां वि
कृतौ रवकाशेशरमयं वर्हिर्भवतीति प्रत्यक्षदृष्टैः शरमयवर्हिर्भवतीप्रत्यक्षदृष्टैः शरमेय बर्हिर्निर्बाधस्तद्वत्पूर्वं
परमज्ञात्तस्यादक्षिणैवजायते परस्य नन्पयोस्यात्तत्त्वबाधनेजीवनमित्युत्पत्तिरित्यर्थः तत्रैवं पद प्रतिहर्तुः पर्वमप

छेदनतदद्यात्तु स्तत्राद्दक्षिणीयो ष्टापुनर्वरणमतत्र दद्याद्पूर्णाशतमेव दद्यात् ज्योतिष्टोमे तस्यैव प्राप्तत्वादित्युक्तं तत्र प्राप्तेसि
ज्ञातसत्त्वं प्रथमज्ञातात् पवमस्मात् पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्यात् तथेतरस्मिन्नित्यन्निति पशुज्ञाताज्जघन्यस्यात् प्रतिहर्तुः प
श्चाद्वाच्छिद्येत तस्मिन्न पुनर्यज्ञे वेदसं सर्वस्वं दक्षिणाम् दद्यात् यथोत्तरस्मिन् पूर्वस्मिन्वेतत यतः पूर्वस्मिन्नाद शतशतस्य
सर्वस्वदाने न्नेवाभिनत्वात् वाधितस्याभिव्याधौ विषयस्य पुनर्नुजीवनदुःशेकमित्यर्थः कृदग्राघहीणीयदिकास्मि
न्निदहनुज्ञातापच्छिन्नान्दहरदक्षिणां समाप्य पुनरप्य आनर्तनीयं उपासीयमानानां माहितस्य विवक्षितत्वा
दिक्षिता दक्षिता दक्षिणादानव्यागणप्रयोगस्यैकत्वादित्युक्तं तत्र प्राप्तेसि ज्ञातसत्त्वं अहर्गणोपस्मिन्न पच्छुदस्तत्र
वर्तेत कर्मैव प्रयुक्तादिति अहर्गणे कर्तव्येन तस्य ध्येगापस्मिन्नहन्तु — — यच्छिन्नांतं हे वाहरावर्तेत कर्तव्यं न याते
न कुतः महाप्रयोगस्यैकत्वेऽपि अवांतरप्रयोगायौगिकमणोऽपच्छन्नादिति भिन्नत्वादुदेश्यत्वादित्यर्थः इति मीमा
सांसत्रदीपिकायां षष्ठाध्यायस्य पंचमः पादः प्रयाजेषु भेदनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते राजन्यवैश्यादीनां दाता
महत्वीयाप्रयाजतन्न न पादन्येषां न द्याच केवलं नाराशंसकल्पाः येचनतु न नपतन्तकः तत्र त्विद्धान्तसूत्रं तस्मन्निया
तेवैगुण्यात् प्रकृतिवत्त्वन्यकल्पापतेरन्निति समुद्र शाखारासवमासीत्रिति पवविद्वांसः सर्वमात्मने एवं विद्वांसः राम०

तत्रमुपयंतीति सन्निपाते बहूनामप्रदृष्टाहीनांमेनेसति तुल्यकल्पा प्रयाजाद्धितीयानाराशंसायतेरन्नसत्रेलोति
शेषः कुतः अवैगुण्यात्समानकल्पो नोनिमित्तरथान्यकल्पेनोपसंद्विंयमानां सत्रविगुणंस्यात् यथाप्रकृतिवि
गुणानफलंसाधयतितथेदमपीत्यर्थः तंकुनेवचनाच्छिरोवत्स्यादिति यानार्थनतदिति भिन्नकल्पानामनधि
कारइति किंतुतथाधिकारिणा कुतः। वचनात् तत एववैगुण्याभावेदृष्टांतःशिरोवत् यथापुरुषशीर्षमुपधातीति
वचनाथाप्यवहितरसा स्यात्शीर्षेनेस्मृति विप्रतिषिद्धपि क्रियतेतास्वप्रत्रवद्धानानातिरवधपार्पयेध्वंतव्रतोभवतीतिवच
नाद्धृतनिहिनिवृत्ताघातव्यामाशिरेगाकल्पयंसेवमेतदपीत्यर्थः एवंप्राप्तंब्रूनीतेनवाचारम्भपद्धिवचनस्याद
नर्थक्याभिप्राभिन्नकल्पानप्याधिकुर्यात्समानकल्पेनापपत्तेः एतोवैगुण्यभवेत्यर्थः परमाहहस्यमाहहा पदार्थ
त्वादेहुवापवदितिवाचान्तरपक्षेतुतभिन्नकल्पानामप्यधिकारः स्यात्कुतः परार्थत्वात्कल्पनावाशंसीया
द्वितीयस्ययथायजमानेनसमापोद्वहरीपरिवासयतीति कस्यचित् यजमानस्यपरिमाणेवसिद्धोपन्नेमेषा
मप्रवसिद्धोभवतीत्यर्थः दृष्टांतविचारपतितत्वनप्रधानत्वदिति।। नैतदेवंकुतः। तत्प्रधानत्वात्गुणभूतप्रधान
त्वात् कल्पस्येत्यर्थः विनिश्चानांपत्नांपत्रूपस्यपत्रस्यागतेनेनसहफलस्यकमतिनैवंसंबंधकत्वेनत्वाशेषे

मी० नसहितं कर्मैव विशिष्टानां फलाय भवति ततश्च सौदुंबरीमिलितत्वादाह औदुंबर्याः परार्थत्वात्कपालवदिति औदुंबर्या यज
मानो गुणः कुतः यजमानेन संमायेत्यत्रौदुंबर्यर्थत्वप्रतीतेस्तच्चैकेनैवास्ति द्वयं विरोधः तत्र दृष्टान्तः कमातरपरि
तिगुणपद्यापुरोडाशकपाले ननु यावत्तीति परार्थकपालेन तु यावडुपायते तावदित्यर्थः शंकते अन्येनापि तत्सि
६८ द्धितिचेत्तत्र उपमितत्वानेकत्वात्तस्य चानधिकाराच्छस्य चाविभक्तत्वात् इति तत्त्वान्येतानीतिनात् क्लिपते तद्यज
नकात किंतु कारणाभ्यितत्तस्य यजमानस्य यजेन व्याख्याते नैकवाक्यतावगमात् प्यायाजमानानि कार्याणि न तु यजमा
68 नत्व सामान्यतश्चाह सरस्वाशक्तोपस्थितस्य पातेन विकाननयजमानत्वं तेतत्तत्कामावच्छिन्नस्य विभक्तत्वाद
कत्वात्यागस्यैव यागस्य वचनमतथैनैव सर्वपदार्थानुयायिनौदुंबरी यजमानमपीत्यर्थः पुनः शं
कते सन्निपातावच्छेकेन निमित्तविघातस्यावहतद्वयं तात्वनपाइपस्यविघातः वसिष्ठनिर्वत्स्येकर्मणि एवमत्र
नताश्चसानिमितास्य प्रस्येकमत्येकधर्मः समुदायेनास्तीति कृत्वा लोपः स्यात् कुतः विभक्तो विभागः तेन वि
ष्टत्वात् तत्र दृष्टान्तः यथा वहद्रथंतरं पृष्ठं भवतीत्युक्तेन तद्बृहत्साधनकताविरथंसाधनकं किंतु विशिष्टान्य
साधनकमेव मिहापीत्यर्थः एतन्निराह अपिवाक्यत्वसंयोगाद्विघातः प्रतीतस्वामित्वेनाभिसंबंधादिति राम०

अपि वेति व्याख्यानं संपाद्यते ॥ कुत एतत्‌ः कृत्स्नं तत्र प्रसेके कस्य केवलस्य कर्तृत्वेन संयोगात्‌ न तस्माद् विना
गानैमित्तकानां कथं पुनः कार्त्स्न्ये न कर्तृत्वादिति तत्राह स्वत्वादिफलत्वेन पुरुषोधिकरणकत्वात्‌ कर्मणा
स्तेन केवलानां केवलानां नाममि[illegible]संबंधात्‌ यथा ऽध्वर्युमात्रे दीयतामित्युक्ते सा पद्य पिण्डपुद्र वितन्योम तितथापि
कार्त्स्न्येन ऽध्वर्युमाता न तु मातृत्वं व्याख्यास्यते न द्वयं त समानेकस्येनामधिकाइति बहद्दयं नैरयो सामान्योरेकद
शे न गुणत्वेनोमितिककर्मवद्विधयत्तः स्तोत्रस्य गुणत्वेन नतयो संबंधो नैकस्य तत्साधनत्वात्‌ तस्मात्तत्र प्रसेकस्य
विघातइति एतेन वाजपेयमहेत्नो सा पुजरका मेयजेयातामिति लायाख्येक्तं तस्य पस्त्वंवचनात्र द्विसंयोगस्तस्मा
देकस्य पान्नत्विवदिति राजा पुरोहितो यज्ञेपातान राजा पुरोहितश्च कुतः कुर्यस्मात्‌ द्वावितिगो द्वितीययो
वेत्रे छेत्यइति वत्सरोहितत्वेन संयोगः ननु पुरोहितं वर्णीत्सुपारेय विशेषण मेकत्व विवक्षितमिति तत्रा
हव चनादिति ववत्र न वला[illegible]स्मातो तस्मात्सु रोधि सा विज्ञितत्र ह्वहाते: एकस्य पाणिवत्‌ यथाजलिनानु
होतीति एकस्येव द्वौ पाणि स्यातां स व्यस्य प्राप्ते पीत्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धांतसूत्रं अर्थाभावात्तु नैवस्यादिति
द्वौ पुरोहितौ विस निरस्येत्कुतः अर्थाभावात्‌ द्वाभ्यां पुरोहिताभ्यां प्रयोजनाभावात्‌ न तस्मात्‌ तेन फलेनेक्तं तेनात

न पाराजा पुरोहितयोः संबन्धोपपत्तेः कुतः अर्थिना फलानातेजस्त्वीर्यसंस्तुतो राजन्यस्यैवेति भक्त्यादित्यर्थः प
दुक्तं पाणिवदिति यागाः प्रसंगभावाद संबंधः प्रतीयते इति अंगुलो पुरुषान्तरसंबंधः प्रतीयेत इत्युक्तं कुतः प्रत
क्षस्य व्यपाणिरेकस्य पुंसः इत्यतो राजपुरोहितश्च रित्विग्वदुक्तौ समानकल्पावधिकारिणावित्यर्थः एवं विद्वांस
सत्रमुपासते एवं विद्वांसः सत्रमुपयन्तीति तत्राक्षेपसूत्रे सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषादिति सर्वाणि सर्ववर्णा
नां द्विजानामिति स्युः कुतः अविशेषात् ब्राह्मणेन सत्रमनुष्ठेयं न क्षत्रियादिवेति विशेषश्रवणाभावादित्यर्थः
इतश्च तथा लिंगदर्शनादिति वर्हिद्विय ब्राह्मणेनस्य ब्रह्मसाम कुर्यात पार्थरश्मं राजन्यस्य रायोवाजीयं वैश्यस्येति
द्वादशाहं ब्रह्मसामविधानपरं वाक्यं तस्मिन्नाराजन्यवैश्ययोरपि प्रकाशदर्शनादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह ब्रा
ह्मणानां वेतरयोरार्त्विज्याभावादिति वार्थेन त्रयाणां सत्राधिकारः किंतु ब्राह्मणानां कुतः इतरयो राजन्यवैश्ययोरार्त्वि
ज्याभावात् विश्वामित्रो होतेति ब्राह्मणस्यैवार्त्विज्यनियमादित्यर्थः शंकते वचनादिति चेदिति ये यजमानास्ते
ऋत्विज इति फलकामनाया सत्रकर्माणि प्रवृत्ता यजमानपेतस्मान विधात्वित्यपि धावकेवचना द्राजन्यावैश्य
योरस्याधिकारः परपक्षितत्रा विधीयत इति नैतदेवं हि यजमानत्वस्य नेन वचनेन प्राप्तार्त्विज्येनयत्त्वात् सिद्धयज

मानत्वं विधीयते नार्त्विजमित्यर्थः शंकते। गार्हपत्ये वास्यातामविप्रतिषेधादिति गार्हपते गृहपतित्वं वा धिप
त्ये स्यातामधिकारिणो क्षत्रियवैश्यो सत्रे आर्त्विज्याभावे न तयोरविप्रतिषेधादित्यर्थः पतंतिराह न वास्य वि
रोधादिति गार्हपत्येऽपि नाधिकारिणो कुतः कुत्य विरोधात् यजमानत्वस्य सोम भयइ ति इति यजमानत्वस
छेदे तैः प्राप्तस्य सोमस्य सोममिति राजन्यवैश्ययोर्निषेधेन कल्पनसामर्थ्यविरोधादित्यर्थः पहूक्तं लिंगद
र्शनादिति। तत्राहि। स्वामित्वादितरेषामहीने लिंगदर्शनमिति अहीमेव द्वादशाह सत्रेत्त लिंगदर्शनं कुतः इत
रेषामार्त्विजो सता स्वानित्वात्। स्वानित्वविधानाद्राजन्यवैश्ययोः सत्रं नावकल्पत इत्यर्थः ब्राह्मणानां सत्रमि
ति स्थिते आक्षेप सत्रेत्व सिष्ठानां ब्राह्मनियमादिति वसिष्ठानामेव सत्राधिकारः कुतः वासिष्ठो ब्रह्मा भवती
ति वासिष्ठे ब्रह्मत्वस्य नियमात् तेषां तत्समा न कल्पानां चाधिकार इत्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह सर्वेषां प्र
तिप्रसवादिति वा नार्थन वासिष्ठानामेव किन्तु सर्वेषां ब्राह्मणानां सत्राधिकारः कुतः प्रतिप्रसवमाह।
यत्कश्चित्सोमभागान धीपीत स ब्रह्माभावेदिति प्रसच प्रश्रवणात् वसिष्ठोपदेशात् स्तोमभागमशसार्थः
तथात्वसोमभागानधायानो वासिष्ठोपि अधिकारीत्यर्थः॥ ब्राह्मणानां स्वपि मंग्वादि त्रयाणाम धिकार इत्यर्थः॥ ॥

विश्वामित्रस्यहोत्रनियमातमनुशवकैशिष्टानामनधिकारइति कुतः विश्वामित्रोहोतेतिहोत्रंकर्मविश्वा-
मित्रस्यहोतेतिहोत्रंकर्मविश्वामित्रस्यकर्तव्यतयानियम्यतइत्यर्थः तानिसत्राण्यहिताग्नीनामविस्याद्दक्षे-
पस्त्रंत्रेविहारस्यप्रसक्तत्वात्सर्वेषांहोमयुपकर्तुंसमर्थत्वादन्यतीयनाध्वनाहिताग्नेसिद्धिरित्यर्थः एवंप्राप्तेसि-
मी० ७० द्धांतमाह।साग्नीनांचेष्टिपूर्वचेष्टिपूर्वत्वादिति।इतश्चानाहिताग्निरधिकारइत्याह सारस्वतेचदर्शनादिति
70 सारस्वतमात्रेरुपेधाएते स्वर्गलोकपत्तिअनाहिताग्नयः सत्रमुपासतइतिलिंगस्यदर्शनादित्यर्थः इतश्च
प्रायश्चित्तदर्शनादिति।आग्नयेविविचये अष्टाकपालंनिर्वपेतयस्याहिताग्नेरन्यैरग्निरन्यैः संसृज्येदि-
ति अनाहिताग्न्यग्निसंयोगप्रायश्चित्तदर्शनादित्यर्थः।चानार्थैअनाहिताग्नेनाधिकारः किंतुसाग्नीनाधिकारः
किंतुसाग्नीनामेवकुतइष्टपूर्वकत्वात्सोतदधिकारात्तांदर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वासोमेनयजे-
तेनानिष्टानान्येनयजेतेतिश्रुतेरित्यर्थः इतोपापीष्टपूर्वत्वमित्याह स्वार्थेनप्रयुक्तत्वादिति अग्नीनाक्र-
त्वर्थेपि आहिताग्नेरेवाधिकारः कुतः यस्मादग्नीनादधीतेत्वात्यने ३ १ स्वार्थेनकर्तरिप्रायेणादीनांप्रयुक्तत्वादग्ना-
ग्निनाम्नस्यासिद्धिरित्यर्थः इतश्चसाग्नीनामधिकारइत्याह सनिर्वापंचदर्शयतीति सविश्वातिहोष्पतासंज्ञेगाय रम्म० ७०

८८

रेणततो निर्वपेत्तिहोमाधिकाराननिर्वापेदर्शपत्नीति होमस्त्वनाहिताग्नेर्दर्शपत्नीति साविश्रागि होष्यतामग्नेर्नास्ति यजु
होतितदाहवनीयेइत्याहवनीयमाध्यत्वाहोमस्येत्यर्थः पर्वाधिकरणे वितानतरे जुहूनुहोति श्रुतंतन्त्रसेयस्त्र जुह्वा
नां सत्त्रयुक्तत्वांत्तदेहपथ्याकामीप्रतीयतेति। अन्यदीयेन जुह्वादीनाप्रयोगः। कार्यः। उक्तस्त्रीयेनैवेत्तिसदेहपथ्याका
पीकामउत्स्यानमनतिक्रमोपरकीयापात्रेणोविप्रयोगः। प्रतीयेत कुतः। जुह्वादीनामाग्न्याविवाहमनेपदाथभावेन
पुंमयुक्तत्वाभावादित्यर्थः एवं प्राप्तेत्तिद्धान्तमाह। अपिवाअन्यानि पात्राणि साधारणानि कुर्वीरन्विप्रतिषेधाच्छा
स्त्रकृतत्वादिति अपिवेतिस्वकीयेपरकीयेपात्रव्यावस्थार्थः। अन्यानिसाधारणानि कुर्वीरन्कुतः शास्त्रक
तत्वात्जुह्वाजुहोतीत्यादिशास्त्रेणसाधारणत्वप्रतिपादनात्। किंच साधारणत्वे आहिताग्निपत्न्यामिदंहंति
यतमानयनमानयात्रेष्वेति तथादक्षिणेनजुमासादयेदित्याव्यवस्थापबन्नैश्रहोमन्तस्मान्यदीयैःपात्रैःसं
योगाभावः पात्राणांप्रतिपक्षभावश्रस्वकीयानाहदृहयक्तातप्रयोगविगुणाइत्यादिविरुद्धमापद्यतइत्याह
विप्रतिषेधादित्यर्थः पदुक्तंप्रायश्चित्तदर्शविधानादिति तत्राह प्रायश्चित्तमापद्यास्मास्यादिति आपदंआ
रणंकातरेदस्याश्चापदादिनिमित्तयुक्तंआहिताग्नेरित्यौबाधप्रयः संसत्येरननद्राहोत्र पिप्रायश्चित्तविधा

मी०
७१
71

नह्युपपन्नं स्यादिति योगः इविभागानेन सारस्वते विपदर्शनेन तदपि वाचनिकं तदपि स्यात्पात्रे इत्यर्थः अथ रथकारस्याधि
विकृतिषु श्रुतं सम्प्रदर्शसामिधेनीत्वयादिति श्रुतं तत्राह स्वयमत्वं प्रत्ययकल्पेन विकृतौ कर्तृनियमः स्याद्यत्तास्या
र्त्विगणत्वादभावादिति प्रत्येकास्य विकारकार्त्स्न्यादिति एतस्मिन्नसविकृतं वाय्यपरागो विपशुरित्यादिलक्षणोपुरुषकू
ल्पेन सप्तदशाचैश्यस्येति वाक्येन श्रुतं पुरुषसामर्थ्यान्तकृते नियमवैश्यः कर्तेति नियमानेकृतः विप्राहीनसप्तदश
वैश्यस्यानुक्रमात् वैश्यस्य सप्तदशसंख्याक्रतस्य वक्तस्य तमतिपुरुषकर्तृत्वेन गुणत्वात ननु ब्राह्मणो क्षत्रिया किमि
ति न कुर्युस्तत्राह अभावादित्यादि इतरादिनमतिषिद्धाहीन पक्षस्य मतिसप्तदशाचैश्यस्यानुक्रमाद्दिति वैश्यस्या सप्तदश
संख्या पुरुषस्य पुरुषस्य कर्तृत्वेच अधिकारित्वेन प्रत्यावष्टो सत्रकुतने स्वभावात साप्तदश्येति शेष अत एक कि
न वैश्ये कर्तृत्वनियमकृतः अधिकारस्य सामार्थ्यादेः साप्तदश्यगुणाकत्वेन कस्मिन्नेव तन्न कार्यात् संकर्षत्वादि
त्यर्थः इतश्च वैश्यस्याधिकारइत्याह लिंगाचेष्टाविशेषवदिति सप्तदशवैश्य इति लिंगादन्यास्तु कृतो वैश्य एवं जा
तीयवाधिकारान्तप्रदर्शनतद्दृत्वाह वैश्य [redacted] न्नापीत्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह न वा संयोगपृथक्त्वा
द्गुणस्येति प्रधानत्वान्न संयुक्तस्याचोदनेति नवावैश्यस्य रथकारस्याकिन्तु तत्र पाठमेवकुतः संयोगपृथक्त्वात्सं राम०

युज्यते कर्मादिकमनेति संयोगो वाक्यात्तस्य पृथग्विनियत्वात्तथा हि करणमयोः प्रकरणात्समुदाये वैश्यस्यानुवर्त्यादित्येक
वाक्यमपरमधिकृत्यासमस्तदर्शानुबन्ध्यादिति तत किंतत्राह गुणत्वेति गुणस्य समस्तदर्शस्य इत्याय तत्प्रधाने प्रस्तोत्तादित्या
प्रधानत्वादित्याद्यधिकृत्यात्र यागगुणत्वात्प्रधानस्येति अत्रापि च समस्तदर्शानुबन्ध्यादिति चोदना सम्प्रयुक्ता वैश्ये साक्ष्य
मधिकृत्याभ्यधिकुर्या दृश्यमेवत्यर्थः यद्युक्तं वैश्यस्तोमनयच्छेति तत्राह इत्यायातगुणत्वाद्द्रव्याणि नियम्यते इति तत्रा
हत्यायातगुणत्वाद्द्रव्यानियम्यते इति इडश्यां वैश्यस्तोमेन यजेतेति वाक्ये वैश्यस्तोमेन यजेते प्राप्यते वैश्यमतिंतस्यैज्यो
गुणत्वेनावगमादित्यर्थः तस्माद्वर्णत्रयस्याधिकार इति॥ इति श्रीमीमांसासूत्रदीपिकायां षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः॥ विश्व
जिति सर्वं स्वं ददातीति तत्राश्रयस्य स्वत्वेनाप्राप्तौ न विशेषो हि स्वदाने स्वपित्रादय एवं कुतः धनत्वे वा तत्परत्वेन पित्रादे
रपि परविधेयतया क्रियापत्वात् विशेषादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह यस्य वा प्रभुः स्यादितरेतरस्यानित्यकारणत्
तथा नार्थे पित्रादि विधेयमिति न नितु प्रधनाप्रभुत्वयोगेन त्वत एवं कुत इतस्यादि वादेः परविधेयतायुक्त्वयोगस्या
पिजनकत्वे नैव पितृत्वं तस्य परस्मिन्नसंक्रमणासत्के इत्यर्थः भूमौ प्रभुत्वमस्तीति सा सर्वापि देया तत्र प्राप्ते सि
द्धान्तसूत्रं न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति सर्वभौममाण्डलिके नावाभूमिर्न देया कुतः सर्वाविभूमौ स्वकर्मफलं भुञ्जाना

मी०
७२
72

तथाग्निष्टुतस्य विशिष्टत्वात् साधारणत्वात् ननु हविष्कृदस्य प्रकरणमात्रे तदर्भिगदतीदानें तत्राह स्यादिति प्रजापाल
नकर्तृकोद्धारणादिनिमित्तवतिलेतनकेषु केभ्यः कुराणेन दर्शपूर्णमासीयः इष्टानेनज्ञत्वराज्यस्याद्वेवोक्तस्मृतिनुमतं स्याच्च
नुभमेः साधारणायाइत्यर्थः विश्वजितिश्रुतं नकेसरिणो दक्षतीज तत्रैव सर्वत्वविज्ञानविधानात् केसरि प्रतिषेधा
द्वविधिनिषेधयोः समावेशाय विकल्पः इत्युक्तं तत्र प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं अकार्यत्वचितः पुनर्विशेषः स्यादिति पुनर्विशे
षस्तत्तोल्पीभ्यो द्वेभ्यो ऽन्यानामित्यस्य व्यतिरिक्तसर्वस्वदेयमितिश्रुतस्य स्यादेतावामेह वत् कुतः न केसरिणो दक्ष
तित्तदनप्रतिग्रहानीति ह्यतप्रतिग्रहीतोतरकार्यत्वश्रवणादित्यर्थः सत्वास्यहीभूतं सर्वस्वत्वश्रुलभ्यसाधारणं तेनः
त्वर्जीवित्वापि देयमित्युक्तं सिद्धान्तसूत्रं नित्यत्वानित्यैर्नास्ति संबंध इति चोक्तमप्रोक्ते नयथानदेयास्तथार्जयित्वान्
देयत्वत न भाडीदि किंच कुतनिसत्वात्सर्वस्वेदद्यादितिश्रुतस्य चोदकप्राप्तस्य दानस्यमितिशेषः अत पुनस्तदनुपप
सर्वतानात्रे विधीयतोत्तिनेलस्य माने नित्यस्य नास्ति संबंधो नित्यसंबंधविरोधात् किं चातस्मात्कुचहृतिः सर्वे शङ्कः
प्राप्तत्वेपपन्नत्वान्न प्राप्नमापद्यत इत्यर्थः शूद्रस्तु धर्मार्थं शुश्रूषुः कृतादिद्दासश्वादि विधः तयोरपि यद्वेविधेयं
संभवाती देयाविस्तत्तत्रप्राप्ते सिद्धान्तं सूत्रं शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वादितिचोक्ता देशे शुश्रूषुः शूद्रो न देयः कुतः सर्व एम०

शास्त्रत्वात् धर्मशास्त्रेति विततत्वात् स्मेतेवर्णिकमनुष्यपरिच्छया विधेयस्य सत्कृतथा भवतीति हेय इत्यर्थः अवगतना
र्जेपित्वा हेयं तत्रैव विचारान्तरं दक्षिणाकल्पात्मागर्द्ध यावत् सत्वास्य हीभूतं तदपि च पक्षस्ये तत्त्वपसहभूतत्वा
दित्युत्तरत्र प्राप्ते सिद्धांतसूत्रं दक्षिणाकालेवत्तत्प्रतीयेत तदा दान संयोगादिति दक्षिणाकालेयत्स्वत्वकालावच्छेद
पत्त्वत्वास्यहीभूतं तदेवत्वेन प्रतीयेत प्राप्तिं कुतः तदेतद्विद्यमानद्याद्दित्यनुद्यसर्वतोमात्रविधानमिति स्थितं
मतीतानागतयोः स्वत्वास्यहीभूतत्वाभावादित्यर्थः इदं समेभवतार्थमिदं नैकत्वर्थमिदं दक्षिणार्थमिति प्रश्न
तो द्विधा विभक्तं विकृतोनु विश्वजिति धनसर्वस्वं दत्वापरतरस्यादित्याक्षेपसूत्रं। अशेषत्वात्तु तदन्तः स्यात्कर्मणो
द्रव्यसिद्धत्वादिति तद्दक्षिणांतानां तत्कर्मस्या कुतः अशेषत्वात् तन्वशिष्टत्वात् तत्स्याप्रविधस्यनन्तरस्त्क
धनकर्मानुसमापनीयमारब्धादिति तत्राह कर्मणाइत्यादि कर्मणोयागादेद्रव्येणापवहिरण्यादिना सिद्धेर्यस्य क
र्मणस्तथात्वादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह अपि वा शेषकर्मणात्त कुतोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति अपिवद
क्षिणांते कर्मकृत्वान्यदृष्टान्यमिति च न संभाव्यं कुतः शेषकर्म परिशिष्टं कर्मस मोप्य कुतः कतो विश्वजि
तायजेतेति प्रगस्य तस्य समाप्तः प्रत्यक्षसिद्धत्वादन्यथा विश्वजित्क्रतुर्नैकदेशेन सर्वस्वादित्यर्थः इतश्च

नी० समाप्यमित्याह तथा चास्मार्थदर्शनमिति अवभृथादुदेत्य वत्समाछादयतीति कर्मशेषेत तद्वचनमुपपद्यत इति श
७३ कते ब्व शेषेण समंतजमानेनैव तु न शेषकर्मस्यादिति तुः सिद्धांत तु तजशेषाविघते शेषो यस्मात्तद्देवं यंत स्मिन्नहते
सर्वस्वं दद्यादिति समंजसाभूत सामंजस्य न क्षतं ननु समाप्तिर्न जाता तत्राह आदाने तोस्य समाप्यं कुतः अदा
नस्य कृता विकल्वेनावितत्वात शेषकर्मणा स्वावश्यक समापस्य त्वेन नित्यत्वात तयोसंबंधानुपपत्ते रिदमे
73 वास्यार्थमिति पत्तक्षेवपि यमिस्यर्थः परमार्थमाह दीक्षासनु विनिर्देशाद्दक्षिणावचनसंयोगस्तस्मादविशे
षस्मादिति तुरवधारणार्थे पक्षमतुतावा दानं नापि सर्वस्वदानं कुतः एवं हि प्रकृतौ सोमे दीक्षा दक्षिणे दम क्ष
णार्थ महीनामयेति निर्देशात न तु सर्वस्वं ददातिस्कत म्रोहनसंयोगः क्रत्वर्थम क्षणार्थमापास्तं कीर्तिताख्या
तानस्य न संबंधः ।। स्यित्तद्व्यमनु घतासर्वता मात्रं विधीयते तस्मात्क्रत्वर्थे द्रव्ये गाङ्क्लृ समाप्तेर विरोधः स्यादि
त्यर्थः ।। अस्ति दुर्गणोऽ रात्रेसत्त स्यविश्वजित प्रथममहमध्ये प्रतिष्ठ्यवं अयेतस्या राष्ट्र स्यविश्वजिदभिजिता द
काहरमितन्मयतो उभयोति मध्येवर्षदृत्वपश्नुको मोद्युते न यजेतेति आक्षेपमतं अहर्गणे चनुक्षमीस्या सर्वे राम०
या.म विशेषादिति अहर्गणे च पवितेति विश्वजिन्नप्रकृतिरयविश्वजितो धर्मः सर्वस्वदक्षिणाग्न्यपः तद

न्योयं विश्वजित स्यादिति कुतः सर्वेषां विश्वजित्वाविशेषादित्यर्थः ॥ एवं प्राप्ते एकादेशमतमाह द्वादशशतं वा प्रकृति
वादिति वानार्थे विश्वजित न प्रकृतिः प्रकृतिः किंतु ज्योतिष्टोमस्तत्र च द्वादशशतं दक्षिणेति कृत्वा प्रकृतिवदप
त्र द्वादशशतमित्यर्थः सिद्धान्तमाह अतद्गुणत्वात्तु नैवं स्यादिति सा विश्वजिते नैवाद्वादशशतं दक्षिणेति कुतः नस्य
विश्वजितो नापगुणत्वेन कृतिरिति विश्वजिन्नाम्नो धर्मः प्राप्तः तथा च सर्वस्व दक्षिणेति भाष्ये इतश्च लिंगदर्शी
नाच्चेति कृतीयपक्षे वा एष पशुभिर्यो विश्वजिता सर्वस्वं न ददातीति स्पष्टी वार्तिके तु सर्वस्वमिति एवं पक्षः सिद्धान्त
त्वद्वादशशतं संप्राचाद्वादशं शतादक्षिणानां साधर्म्यात् तत्रैनेकत्रयोगवर्त्तितानैव स्यात् यथा दक्षिणा कुतः
अतद्गुणत्वात् वक्ष्यनामनुष्यहायनमेक दक्षिणा स्यादहर्गण स्यैत स्यत्र गोगणत्वकल्पनायोगादिति लिंगद
र्शनादिति निंद्रामात्राहृद्धिमाय कभावादिति द्वादशाद्धिकन्यून धनवतोरधिकारः स्यादिसा क्षेपस्तत्र वि
कारः सत्त्वभवतो विशेषादिति विकारः द्वादशशतं विकरोतीति सर्वस्वदानं दक्षिणा विकारः सन् उभय
तोन्यूनाधिक धनवतो धिकारहेतुः कुतः अविशेषः अविशेषाद्वेति वा अवणादित्यर्थः सिद्धान्तमाह अ
धिकं प्रतिप्रसवादिति वानार्थे नैवोभयोरधिकारः किंत्वधिकं द्वादशशताद्धिकं धनमासाध्य स्थितस्याधिकारः

मी० ७४ 74

कुतः प्रतिप्रसवादित्यर्थः न त्वा हि ज्योतिष्टोमे द्वादशशतं विधाय यद्युह वा अस्य त्विजो आनेयो अपि सर्वस्वेनेति य
तावताने छुत्रस्त स्य सर्वस्वेनापत्त्याद् इतिहस्य आधिक्यं देयमिति मित्याह अनुग्रहात् त्वया दव हि तिनी वा यावद्वेद्वादश
शतनाधिकं देयं कुतः अधिकदाने द्वादशशतस्यानुपपत्त्या स्यात् तत्र दृष्टान्तपाद्वतस्यथा कर्षापनमसोस्य
तामिस्मक्तवाहो विवदतोभः वृनीत्यर्थः तस्मात् द्वादशशतादधिकसत्त्वतो धिकारः आधाने श्रुतं एकादेयाषड् देया
द्वादशदेया चतुर्विंशत्या शतं देया सहस्रं देयमपरिमितं तत्राक्षेपमन्त्रं अपरिमिते शिष्टस्य संख्याप्रतिषेधत्वात्कुत
लादिति परिमिते परिमितमिति वाक्येन शिष्टस्य एकादेये निवाक्येन बोधितस्य पदार्थस्य विशेषतो ग्रन्तायां सं
ख्यायेकादिकानस्याः प्रतिषेधः सत्र सहस्रात् ततत्सह विकल्प्यातो बोऽशिनं गच्छतीति तत्कुतः निषेधस्यान प
रिमितमपरिमितमिति श्रुत्यन्तेकादेयद्रव्यपरिमाणाभ्यन्तरात्मा श्रुतिलाघवत्वादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धा
न्तमाह कल्प्यान वानुत्स संख्यानादिति वा नार्थनो क्तस्य प्रतिषेधकल्प्यात्तरं संख्यातत्कुतः अपरिमित
शब्दस्य बहुत्वावाचित्वादित्यर्थः समधिगतमपरिमितं कल्प्यान्तरे सहस्रान्न्यूने विलापक्षेपसूत्रं॥॥ अ
नियमो विशेषादिति अपरिमितमेतावदिति नियमहेतोरभावादित्यर्थः॥ एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह॥ ॥ एम० ७४

[illegible] अधिकं स्याद्वा आदित्यरेवाममिधानादिति वा नियमपक्षं आवर्तयति अंशः स्यात् सहस्रादिति
शेषः कुतः बहुकर्तृत्वात् बहुकर्तृवचनत्वात् परिमितशब्दस्य किं मत्र एवं इतो भवति इतरेः सहस्राघं तर स्याभि-
धानात् तत्प्रतियोगिको बहर्थः सत्रिते सहस्रमपेक्षितं तस्य सहस्राद् अधिकं किंचिदित्यर्थः इतो व्याधिकार्थेन
मानार्थ इत्याह अर्थवादश्रुतत्वादिति उत्कृष्टत्वेऽपरिमितमित्यर्थवादः न त्वाधिकरणार्थत्वे प्रयोजनवान्
स्यादिति। इतिहस्माह बर्ची त्तिर्मासान् स्वपत नवो एषा हवि र्गृह्णीति पुराकल्पः उन्मुके हस्म पर्वे समाजग्मुस्तान्
ह एर क्षासि निर्यधुरिसाघाइति तत्राक्षेप सूत्रे परं कृतिपुराकल्पं च मनुष्यधर्मः स्यादर्थापहरणा कीर्तिनमिति प्र
कृतिरेककर्तृकोपाख्यानं पुराकल्पः समाहारेके वचनं परकृति पुराकल्पयते मनुष्याणां धर्मविधिः स्यात् हि प
स्मादर्थो सफलाय तत्कि तु तदनुकीर्तनं मनुष्यकर्तृकानुकीर्तनक्रिया प्रशस्यते प्रशस्तं प्रतिपाद्यत्वा विधे
यत स्मात्स्य पिर मनुष्ये कार्यमित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह न श्रुतेरेव प्रतिषेधादिति यत्स्वर्थेन श्रुतेः एवं जाती
यके प्रसक्तस्य विधेः प्रतिषेधो भवति उतत्तत्कुर्यादिति तस्मात् विधायकत्यर्थः पक्षांतरमाह निर्देशात्तद्धर्म
स्यापं चायतिदिति मनुष्यधर्मत्वेति कगोत्र धर्मा स्यात् कुतः निर्देशो धर्मत्वेन तं ज्ञात्राणामिति शेषः यथा पं

मी॰
७५
75

पंचपंचमरुत्तामिपंचावर्तयंति धर्मैषां समधर्मत्वोपदेशः स्यात्कुतः विधौ वेदसंयोगात् विधौ विशेषः स्वीकारे
वेदेनस्य छिकर्तमासपाकमात्रस्तवनाद्धृष्टिकस्य विध्यनुप्रवेशादित्यर्थः विधिपक्षं निराह अर्थवादेनाविधिशे
षः स्यात्तस्मान्नित्यानुवादः स्यादिति वा विधिपक्षनुत्तपरुक्तत्वाद्यवादः कुतः नस्मात्दारात्पमश्रीयादृत्यनेनदृश
पौर्णमासयोरारात्पत्तावकृतयाशेषत्वादेवपुराकल्पोपि गृहपतिर्देवाग्निभुनिर्मवेरन्निति विधेः शेषत्वस्याद्
ध्यं तस्य प्राप्तस्याय मनुवादः स्यायतो विध्ययोरेकवाक्यत्वाभावयोरित्यर्थः अतिसंवत्सरात्व्यमत्रयेचयंचाश
तिच्छतः संवत्सरा वंचपचाशतः समदशाः पंचपंचाशतस्त्रकविंशाविप्रत्यूषमयनं संवत्सरमितिनत्रमनुष्या
धिकारिकशास्त्रमितिन्यायेन नियमेनतस्यैवाधिकारेश्रात्प्रेयस्त्वे सहस्रसंवत्सरे नदापुरुषा न्मनुष्येति
नि सहस्रसंवत्सरतावत्कालसाध्यं सत्रं गंधर्वादीनामेव स्यात्कुतः नत्येषु ष्वातासंभवादितिभावः ननु
मनुष्याधिकारिकमित्युक्तं तत्राह असंभवान्मानुष्येष्विति अयोग्यता पराहतत्वादित्यर्थः प्राप्तेस्ति
स्यात्तमाह अपिवातदधिकारान्मनुष्यंधर्मी मनुस्यात् श्रेयतास्यात् तन्नस्मरसायनादिसेवनेन दीर्घायुषो म
नुष्यस्यैवात्राधिकारादित्यर्थः ॥ धर्मः स्यादिति अपिः संभावनायामनार्थगंधर्वादीनामधिकारो न संभाव्यते किंतु मनुष्य ॥ एम॰

७५

शंकते नासामर्थ्यादिति शाता पूर्वेपुरुष इतिश्रुते रसायनस्य वलीननाश कत्वेपितावदीर्घायुष्कत्वाजन
नसामर्थ्याभावान्नमनुष्याधिकार इत्यर्थः इतश्चतथा संबंधादर्शनादिति नमनुष्याधिकारि धर्मे तावत्
कुपत्रं ततः संबंधाग्रहात् नहिमहस्त्रपुरुषा रसायनादौ नोजनकतासंबंधो दृष्टचरः नाप्यनुमानं शक्य आम्ना
यमहात् शत पूर्वपुरुष इति विरोधान्नोपि संदिग्धं प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः पक्षान्तरे शंकते सा कल्या स्यादिति।
कल्पाजिनिराचार्यो मेनो कुतः एकस्मिन् यसि भगीरथ गंगानयन वेद संभवादिति तस्मान्नराधिकमेतत्तत्र
मित्यर्थः परमतहस्यमाह अपिवाकृत्स्नसंयोगादेकस्यैव प्रयोगस्यादिति अत्र विवेतिपूर्व पक्ष व्यावृत्त्य
र्थः एकस्यैव नरस्य प्रयोगः सांगाधिकारः स्यात् कुलकुलः कुतः कर्तृसंयोगात् कृत्स्न सांगे कर्मणि
समर्थस्यैव फलसंयोगावगमात् शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायादित्यर्थः मतांतरमाह विप्रतिषेधान्तु
णांतरमतरस्यादित्ति वल्लावकापन इति तु पक्षान्तरं कृत्स्नेसांगकर्मणि समर्थस्यैव फलसंयोगावगमात् शास्त्र
फलंप्रयोक्तरीति न्यायादित्यर्थः मतांतरमाह विप्रतिषेधादिति लावुकायनमेने कुतः उभयस्य विधि
त्वेविप्रतिषेधाद्वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः कस्यतर्हिगोणत्वं तत्राह संवत्सरो विचालित्वादिति संवत्सरश्चा के

मी:
गौणाः कुतः संवत्सरस्य प्रतिमा वै द्वादशाह इति संवत्सरशब्दस्य प्रतित्ववासादि न्नि तत्वादित्यर्थः प्रतिप
क्षः तथा सति प्रजीरुणां द्वादशसहस्रात्रिसंपद्य न इति नहि संवत्सरशब्दो गौणाः कस्य बाधक तत्राह मात्र प्रकृतिस्या
७६ दधिकारादिति संवत्सरशब्दो मासपरः यो वै मासो नरं इति श्रुत्या गवामयनेषु मासेषु मासेषु संवत्सरशब्दप्रयोगात् ततः
किं तत्राह सा त्र प्रकृति अत्र संवत्सराख्ये कर्मणि संगमयन प्रकृति कुतः अधिकारात् तस्यैव प्रकृतित्वादित्यर्थः ननु तथा
76 विविरोधः नहि ज्योतिष्टोमोत्तरकालमाससहस्रमानवस्य जीवनं संभाव्यमिति तत्राह आहानिवाति संख्यत्वादिति व्या
परवत्स्य वैपक्षस्याव तात्पर्यः संवत्सरशब्दे नाहानुच्यंते कुतः संवत्सरशब्दस्य दिवसैकावयवेनाति संख्यानत्वादित्यर्थः सदैवो
दैस्य व्यवसं तोयद्य संगचोस्य ग्रीष्मो यदा मध्यंदिनो यव वर्षाय दापरान्होथ शरदस्तमयदास्तमेत्यथ हेमंत शिशिरा विजिसर्वे
षामहनामहनि पादित्वाददः परः संवत्सरशब्दस्तथावता वदहः परिमितजीवन मनुष्योपि संभाव्यमानत्वान्म
नुष्याधिकारिकमेतत्सत्रमित्यर्थः इति षष्ठाध्याये सप्तमपादः चतुर्थहोतृधान्याय ते प्रजाकामस्य दशहोत्रा याजये
दिति चतुर्गृहीतस्यासाज्यं गृहीत्वा चतुर्होतारं व्याचक्षीत पूर्वेणायजेनार्द्धेनदुष्यात उत्तरेणार्द्धमिति तत्र षष्ठि वीहो ९७०
नाघोरध्यं सुरित्यादिको मंत्रश्चतुर्होतेति तेन प्रजाकामो यजेतेति स होम आहिवाग्निनाकार्य इत्याक्षेपसूत्रं इति

कृत्वा उक्तं तु शेषो होमः संस्कृतेष्वग्निष्वस्यादपूर्वाधानस्य सर्वशेषत्वादिति एवं प्राप्ते ऽयं कृत्स्नशेषो होमः संस्कृतेष्व
ग्निष्वस्यात् कुतः सर्वहोमानामग्निषु प्रवृत्तत्वात् न त्वपूर्वाहविर्होमः किमपि नापेक्षते तत्राह अपूर्वोऽपि संस्कृताग्निमपेक्ष
ते कुतः आधानस्य सर्वेषां होमानां शेषत्वात् यदाहवनीये जुहोतीति तेन सोमेष्टिप्रीतो भवतीत्यादि इतीत्यर्थः इ
तोऽपि संस्कृते ऽग्नावित्याह इष्टित्वेन तु संस्तवश्चान्तर्होत्रं न संस्कृतेषु दर्शयतीति तु पूर्वपक्षं नुदति तोपवादाद् अनाहिता
ग्नेरप्यर्थेऽन्तर्होतारं इति अनाहिताग्नेरिष्टित्वेन संस्तवन्न संस्कृतेषु होत्रं न दर्शयतीत्यर्थः इति षष्ठस्याष्टमः पादः
लुप्तः सप्तमपादस्यापि प्रथमपादे व्यासेकश्चन भागोऽनुमतः न तु लिंगसाधवशेकृते स्मृतिरिति तत्र चेत्यिराह न प्र
वृत्तत्वादिति नेयं स्मृतिः सर्वार्थत्वे मानं कुतः सर्ववित्वात् पूर्वस्यान्तरेण प्राप्तिता नोधर्मीणां मनुवादत्वादि
त्यर्थः निगमनसूत्रे अर्थस्य शब्दमात्रत्वात् प्रवरणनिबंधनाच्छब्देनाप्यभावभावः स्यादिति प्रतिभायाहि
तोक्तपुनर्वचनं निगमनं यथाह देवेनस्माद्दृष्ट्यास्यत्वाधानादेः शब्दभावत्वाच्छब्दवाच्यत्वात् प्रतिमरणेन
निबंधनाच्छब्दादेयान्यत्र भावो धर्मीणां प्रवृत्तिः स्याघ्याग्निप्रकरणे लन्नानां गंधर्वाः सरसो वाण्न मुत्पाद्य
तिपत स्वाघत्वे नैवरां धर्वाप्सरसोय ज्ञाष्टुम तस्तसे स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति जुहोतीत्यादिना मंत्रहोमानां विवाहे

मी० उपदेशस्तथाचयान्यधर्माणांतत्रआम्नातोनितदर्थमुत्तराध्यायप्रकारंभः तत्रसप्तमेनाध्यायेनैद्रवायवादीनां
७७ कर्मणांधर्माः सतीरुच्यतेतेचातिदेशेनेति अतिदेशोनामान्यत्रविहितानांधर्माणामन्यत्रतन्मापकंवाक्य
पद्यात्समानात्समानेषुवस्तुषुधर्मप्रदेशोपेनयस्यासोतिदेशाइतिस्मृतेइति एवंस्थितेनातिदेशविताधर्म महास
मानमितरच्छेनेतितत्राक्षेपसूत्रं॥समानेपूर्ववत्वादुत्पन्नाधिकारःस्यादिति समानेसमानमितरदित्या
77 दिवाक्येयत्स्रुतमितिदित्यनेनेति तदुत्पन्नाधिकारेनुवादः कुतः सर्ववत्वादिज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात्प
वीयतोत्रचोदकेनज्योतिष्टोमिकाधर्माप्राप्तास्तोमस्यापिज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात तद्धर्मास्तत्रापितेने
षोऽर्थोनेवसमानाधर्मास्तानविकृत्यायपादेपुक्ततस्मादुत्पन्नाधिकारत्वादनुवादइत्यर्थः सिद्धांतु
शंकते श्येनस्येतिचेत् श्येनस्यवैशेषिकानानीललोहितानीषादीनांधर्माणांविधिः कुतः श्येनग्रहणाम राम०
पर्थ्यादितिचेत्सत्यमुपमितत्वात्कृनामसन्निधानादितिनायंश्येनधर्मनिर्देशः कुतः असन्निधानात् इतरशब्दः सन्निहि
तवाचीनाचैषोऽश्येनवैशेषिकाःसन्निताःज्योतिष्टोमिकास्तुसर्वेसर्वसाधारणास्तेनतत्रस्थापिभवतीत्यनुवादोपयुक्तः

श्येनग्रहणानुविधिपक्षाद्दृष्टनानुवादपक्षादृत्यर्थः सिद्धांतमाह अपि वा पयःपूर्वत्वादितरवदधिकारार्थे
ज्योतिष्टोमिकाद्विधेः तद्वाचकश्येनग्रहणानुमानं स्यादिति अपि वेति संभावनायां यदीति पक्षांतरव्यावृ
हविर्धिरयं श्येनवेद्योपिकानानयैति ष्टोमिकानामनुवादः स्यात् कुतः अपूर्वत्वादपूर्वमर्थं विदधाति विशे
षहेतुर्विधिनानुवादः नन्वितरच्छब्दः । सन्निहितवाची स्यात् तत्राह इतरदितदित्याह इतरच्छब्दः पूर्वनिर्दिष्ट
स्यादर्थं संनिहितं वाभिधत्ते न संनिहितमात्रं तथा च ज्योतिष्टोमिकाविधेर्विधिविषयीभूताद्धर्माद्धिका
र्थश्येनगतो लोहितोष्णीषादिधर्मांतर इतरशब्दः प्रवर्ततेऽयोतद्धर्मातिदेशार्थमतस्तद्वाचकस्मानं स
मानशब्दो तस्मिन्पक्षे श्येनशब्दो विवक्षितोऽर्थोनानुवादइत्यर्थः चातुर्मास्येषु वैश्वदेववरुणप्रघाससाक
मेधशुनासीरीयनामकानि चत्वारि पर्वाणि तत्र वैश्वदेवे हवींषि विहितानि आग्नेयमष्टाकपालं नि
र्वपति सौम्यं लिंगतद्धितेन देवतोपदेशः कपालेन ता निर्वपेदित्याच्यस्येति तेन तत्र प्रयाजे के ष्वर्त्तं जुहो
तीति दर्शनस्तु पपन्नमतो लिंगात्स्व विस्पष्टा लोषु लोकन्यायेन विधर्मतत्सिद्धार इतिः यथा वग्नीषोमीयसौमिके

मी०

७८

78

एवंविधं यत इत्युत्तरसूत्रं प्राप्ते सिद्धसूत्रं पशोर्लिंगदर्शनादिति वस्त्वर्थे पूर्वपक्षनन्तर पशौ वै हि कविधं तत स्मा
त एकादशप्रयाजान्यजत्येकादशानुयाजान्यजत्येकादशानूयाजानिति तथैवामालभेते स्यादीना लिंगानादर्श
नादित्यर्थः सवनीयादिषु सिद्धत्वेषु तत्र माशाक्य सिद्धान्तसूत्रमाह ऐक्षस्य चेतरेष्विति। वस्त्वर्थे पूर्वप
क्षनन्तरो स्यास्तत्र स घते सोत्ये हनि युज्यते अग्नीषोमीयः पशुरैक्षस्तत्र स्यादिरसनादिद्रव्यसंस्कारादिविधान
इतरेषु सवनीयनिरूढादिपशुषु स्यात्कुतः वपया प्रातः सवने चरन्ति आलभेतेरित्यादि प्रातिद्रव्यकस
मान्यादित्यर्थः एवमाम्नायते आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी वत्तु सौम्यः सौत्रः श्याममिति घृष्टो वा हरि
तशिल्पो वैश्वदेवः ऐन्द्रावरुणः मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्न संहिता अधोरामः सावित्रो वारुणः कृष्टः ए
कशितिपाश्ये त्वासेन्नो एकादशिनपशवो वाजपेयश्रुतौ अपि सोमे विधायेते तत्रैवाग्नेयेवा सप मिथु
ने सारस्वता करोति सौम्येन दधाति प्रजननयति पौष्णेनेत्यादिना ते ष्वेकादशिनेष षष्ठी सौमीयस्य विधृतः स्या
दित्युत्तरसूत्रे प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं एकादशिनिषु सौत्य पद्धेरसनस्य दर्शनादिति एकादशिनेषु सौत्याकाले सकाल एषः

भवस्य सवनीयस्य विध्वंसनः स्यात् कुतः आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय सवनीयपशुमुपाकरोतीति
दर्शने आग्रयणाद्या ग्रहाग्रहणानामेकैकं परिप्लवतीति सवनीयस्य वद्धरे सत्य सत्याकालत्वस्य च विशे
शेषस्य लिंगस्य दर्शनात्सोमस्य धर्मा इति हे शाङ्ख्यर्थकामेभ्य पशुगतेषु श्रुतं जलामासीन व्यपानालभेते इति तत्र
दैवत्यादर्शनादग्नीषोमीयेति विध्वंसनः स्यादित्युक्ते प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं अव्यक्तेषु सोमस्येति अव्यक्तेषु तद्धि
ङ्गचतुर्थमित्रवर्णाभिव्यक्तदेवताकेषु वृषविप जिदादिविकृति सोमस्य विध्वंसः स्यात् कुतः ऐन्द्रवायवं गृह्णातीति
ति ग्रहस्य देवता प्राप्तवे पि सोमयागस्य वाव्यक्तदेवताकत्वादनेनायमपीति स्यार्थः द्विरात्रादिशतरात्रपर्यन्तं तेषु ग
वामयते च लौकिकविध्वंसनस्यादव्यक्तत्वाविशेषादित्युक्ते प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं गणेषु द्वादशाहस्येति द्विरात्रा
घहर्गणेषु द्वादशाहस्य विध्वंसः स्यात् कुतः द्वादशाहेन यजेत द्विरात्रेण यजेतेति बहुदिनस्य धात्वसादृश्य
न प्रागगणत्वसाम्यात् गवामयने च द्वाभ्यां लोमावद्यति सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं
सप्तकपालं वैश्वदेव्यामिक्षां द्यावापृथिव्यमेककपालमिति तेषां हविषां ग्रहणतोऽर्थवाद आम्नातः वार्त्रघ्नानि वा
एतानि हवींषि तथा आग्नेय विधे यो पित आम्नातास्त्रेधा सत्त्वं वहि [redacted]

मीः
७९
79

र्भवतित्रेधासन्नद्धइध्मः नवप्रयाजाइत्युक्तं तेनचानुयाजाइति वैश्वदेवे आग्नेयादीनि हवींषि सार्थवादत्वात्कैश्चि
ह्नताधर्माश्चतेषामुक्ताः वरुणप्रघासेषु केवलानि हवींषि पठितत्वात्तत्रैवपंचहवींषि प्रत्यक्षाणानीतिरणीवै
श्वदेवानामिति एवं स्थितवरुणप्रघासेषु पूर्वोक्तान्याग्नेयादीनि पंचहवींषि विधायतत्र्यंपूर्वोदाहृतं ब्राह्म
णमेतेषु पश्यति दिशतितत्रार्थवादमात्रात्पतिदेशोन्यायप्राप्यं स्यात्प्रत्यक्षेपसन्ने यत्र संवरेषु मथ्यवाहाति देश सन्नि
धानादिति पंचानां निहवींषीस्यर्थवादमात्रस्यातिदेशः स्यान्न कुतः संनिधानाद्धविषां सन्निहिता अ
र्थवाहेतुविधिभिः सहैकवाक्यत्वात्तथावेविधयः इत्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह सर्वस्य वैककर्म्यादितिवा
नार्थेनार्थवादमात्रस्यातिदेशः किंतु सर्वस्यार्थवादाङ्ग विधादेः कुतः उपकार्योपकारकत्वस्य लौकक
र्मत्वे हविषामेगानां चात्मत्वादित्यर्थः इतो पि विधानामतिदेश इत्याह लिंगदर्शनाच्चेति वरुणप्रघासेषु
त्रिंशद्धाहुतयो वाजिनो पञ्चइत्याहुतीनां सपंसेत्रिंशत्वायेति त्रिंशत्साहुतीनां वरुणप्रघासेषु दर्श
नेविध्यतिदेशाभावेनस्यादित्यर्थः शंकते विहितान्नाम्नातेति चेदिति वरुणप्रघासेषु केवि वैश्वदेविका
धर्मा विधीयन्ते अग्निमथ्यंअग्निमन्त्राभवतीत्यादयः विध्यतिदेशेन स्युः कुतः तेषां विहितानामाम्नान राम०

वैयर्थ्यादिति चेत्पश्य वितत्राह नेतरार्थत्वादिति अग्निमथनाधानाम्नानं निरर्थकं कुत इतरेषां दक्षिणावेहारि
कस्यमास्त्वाह विधामित्याद्यर्थेन सार्थकं स्यादित्यर्थः वैश्वदेवे द्यावापृथिव्यै कीयकपालवरुणप्रघासे
ष्वपि एककपालइतितथेन्द्राग्नो द्वादशकपालो मारुत्यामिक्षेतितथाहशाकमेधेष्वपि कायएक
कपालइतितथाग्नामो द्वादशकपालो मारुत्यामिक्षेतितथाकमेधेष्वपि ऐन्द्राग्न एकादशकपालइत्यव
त्रघ्नेच सर्विश्वकर्मण एककपालइतितथा एकब्राह्मणारेन्द्राग्न एतब्राह्मण एककपाले प्राह्मणइतरस्थे
तितत्रातिदेशस्तत्रं एककालेन्द्राग्नौ चतद्वदिति तद्धत्वच संचारणीयथातथेमावपित्तेनशाकमेधेषु विहि
तयोरेककपालेन्द्राग्नयोरेतत्तब्राह्मणाइत्यादिनोभयत्रशाकमेधेवरुणप्रघासयोः सविकस्यार्थवाद
स्यातिदेशनित्यर्थः इतिस्थितेविकल्पं तेनत्र एते ब्राह्मणाएककपालइतिवैश्वदेविकस्यैककपालस्यब्रा
ह्मणमतिदिश्यतइत्युक्तत्वं एककपालानांवैश्वदेविकः प्रकृतिरात्रयाणां सर्वहोमापत्तिदर्शनाद
वभृथेवसघवदनाम्नवचनादिति वारुणप्रघासिकस्यैककपालेस्ययहतां तब्राह्मणातिदेशः कुत
पतएककपालानवैश्वदेविकः प्रकृतिस्तनःशाकमेधीयस्यापितत्प्रकृतित्वेतद्धर्मप्राप्ते वारुणप्रघा

५५०

मीः
२०

सैकककपालधर्मविशेषवाप्राप्तेः प्रत्यासन्नत्वात्तद्ग्रहणस्यातिदेशो युक्तः ऐन्द्राग्नब्राह्मणमपि तत्रस्थमेवाति
दिश्यते वैश्वदेवेतत्साहचर्यमप्यानुग्रहीतं न तु कथमेककपालानां वैश्वदेविकप्रकृति तत्राह आग्रयण
इत्यादिश्चाग्रयणे द्यावापृथिवीयस्यैककपालस्य सर्वहोमपर्यावर्त्तिं चाप्राप्य सर्वहुतं करोति सा त्वेकापरिपहुतो
हुतः पर्यावर्त्तते सा द्वितीया आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यो पजेतेति अन्यमपाणविधिपरो वाक्ये दर्शयतीति तस्मा
४०
दर्शनाद्धम्―वावधारणं भवति सकृत्स्वव्यवदानवचनादिदमेवैककपाले हिरवघातीति द्विरवदानमव
यवादन्यत्र निषिद्धं तेन शाकमेधिके एककपाले वैश्वदेविकानां धर्माणां प्रकृतिविकृतिन्यायेन प्राप्ते
रतो वा ग्रहणप्रघासस्य वैशेषिकधर्मप्राप्त्यर्थमेककपालग्रहणमित्यर्थवत्तत्स्क द्विरवगमाघधिक
धर्मातिदेशार्थः ॥ ॥इति मीमांसासूत्रदीधितौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः शुभमस्तु॰॥ ३२५०

एमः
२०

रथंतरमुत्तरयोर्गायति कवतीषु रथंतरं गायतीति श्रूयते: रथंतरादि वागीतिनैव साध्यीति चतुर्धा स्वरा युहोत्तरामे
देनतत्र स्तोभाहार ध्वरकालाभ्यास विकाराणां हिंकार प्रस्ताव सत्वोद्गीथ प्रस्तहारोपद्रव निधनवत्सामविगीतो
मास शब्देतिभीयुक्तैः प्रयुज्यत इति तत्र कपालश्चिवआमवदित्याघाति स्तत्सवाकवन्यास्ता स्तुतमदेय्यं
सामध्ययनत प्राप्तं तद्विधानतुं रथंतरं सामतास्यति द्विविशिष्टाप्यरनुमइत्ययम् कु रथंतरमध्येत सध्योरि
त्वाक्षपसूत्र साम्नाभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथा शिष्टमितितीयथा शिष्टमभियुक्ताध्येतृप्रयोगमलति
क्रम्य स्तोभस्तरकालाभ्यासविशिष्टाया हिंकारप्रस्तावप्रस्तवोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधानवत्सामतिरथंत
२ रादिशब्दानां प्रवृत्तिः स्यात् कुतः इति हेतोर्यस्मात् लोभादिसाम्नोभिधानशब्देन यथावच्छिष्टमभियुक्तैः प्र
वत्र्याभिः शिष्टये उपवर्णते तदुत्सर्थः आक्षेपधुन्यातापक्षान्तरमाह शब्देष्वर्थविधित्वाद्रथंतरं त्र प्रवृत्तिः
स्यात् यथाभ्यावात क्रियायास्त्वभिसंवध इति तेनार्थेनताह्रूपामतिरथंतरादि प्रवृत्ति कुतः शब्देरर्थ
विधित्वात् यतः अर्थविधेरथाभिधानमेवशब्दैः क्रियते नान्यत् तेन कवतीनकवतीनां कार्यार्णामभित
त्वातिदिश्यते इत्याह अर्थांतरे प्रवृत्तिरिति कवतीभिर्याचोभिधीयते सोर्थोनाभिवतीभिरभीधीयते इति हि

मी०
८१
8।

कवती ष्वाधेयाः भिवत्स्य छंदेव इतत्राह पक्षगभावादिति नहि शब्दः शब्दे समवेति किंतु पक्षगवति इत्ने
अभिलाकपाल इति अतो गानक्रियायाः शब्देनाभिसंबंध इत्यर्थः पक्षांतरमाह स्वार्थेवास्या प्रयोजनक्रि
यायास्तत्संगाभावेन नोदिष्ठ्येरन्निति स्वार्थे वर्तमाना वाभिवत्सः कवतीनाम इष्ट प्रयोजनं निर्वर्त्ययितुं संग
त्वेनोपदिष्ठ्येरन् कुतः क्रियायाः कवतीषु रथंतरं गायतीति येन कर्मणा ईप्सेत्तेन जुहुयादिति वदिष्टा
र्थक्रियाया श्रवणादित्यर्थः कल्प्य प्रयोजनत्वात् पक्षमपि प्रसोऽनुपपन्न इति शंकते शब्दमात्रमिति चेत् शब्द
मात्रे रथंतरशब्दं कवतीषु प्रयुंजीत कवती रथंतरशब्देनाभिलापादिति कुतः एवं पति द्वाभ्यामिर्त्यत्र सर्म
वादश्चेपसत्वस्य वादश्चाहि कस्यचिगणनाया वादशाहः प्रकृतिरत पत्नीसंयाजान्तस्यानिमिसंतिमंत्र इत्या
घपि गणोधर्मलाभ इत्यर्थः । आदित्यानामयनं तपश्चिता मयन मित्यादिषु संवत्सरसत्रेषु द्वादशाहस्य विध्यं
नस्याङ्गत्वसाम्यादित्युक्तं अत्र सिद्धांतसत्रं गव्यस्य च तदादि ष्विति गावो वा एतत्सत्र मासत इति गोसंबंधात्
गवामयनस्य विध्यंतः स्यात् तदादिषु संवत्सरे ष्वादित्यानामयनमित्यादिषु कुतः ओहेनौषश्रुत्तर शते
नपदिनसाध्य निधनसंज्ञावासरे य उपगायंतीति गवामयनिकमाहाव्रतिकं धर्म्यः दर्शनाचेत सत्यर्थः स राम०

स्याद्यास्तस्त्येषां पूर्वैस्स धर्मकाङ्क्षरे धर्मकाङ्क्षस्य धर्मकिञ्चसोमस्य विध्यतः स्यादर्थ कृत्वस्यामास्याद्स्तुत्तत्त्रे
प्राप्तेमि द्वांतस्त्रे निका— पिनांतु सर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यादिति श्रौत्तरधर्मे गणावस्थितसंघातो निकायः सपेषां या
गानामस्ति निकायिनः तेषाम ध्येपर्वस्य निकायिनो विध्यतस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् कुतः तुः हेतौ एकना
मैकस्य घयनेवार्त्ति त्वाभ्यां मयमसाघ प्रथमसाहस्त्र धर्मस्योचितत्वादित्यर्थः स्वर्गकाम इति स्वर्गः फलनि
यमो यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति यावज्जीविकाभ्यासः कर्त्ता स्वर्गकामादि समुदायाश्चाग्नेयादीनां यस्मां
साहित्यमेते चत्वारः सोयमादिवदिति तत्रं प्राप्ते मि द्वांतस्त्रं कर्मणाम प्रवृत्तित्वात् फलनियमकर्तृसमु
दायस्याननुवृत्तस्तद्बुद्धनत्वादिष्टफलादिचतुष्टयविकृतिषु नन्वयोवृत्तिः स्यात् कुतः कर्मणो प्रवृत्तित्वा
त् कर्म तावत् प्रातिद्विरूपतेनतः कित्रमाहात्द्धनत्वात् कलादीनां तेन कर्मणां वहुत्वात् कर्मानेनुवृत्तो
फलाद्यनुवृत्तिरित्यर्थः इतश्च मनेनुवृत्तिरित्याह ॥ अवृत्ते तो वापि तदर्थोहितिः फलादयः ॥ उमयोन्तया
न कर्मोपकारकाः अविर्यतः विध्यतस्य यावद्वृत्तिस्तस्यां प्राप्त्यर्थो हि ॥ कृतिकर्मोपकारकत्वा न तदर्थत्वा
दित्यर्थः कर्मणाञ्चतुः त्वाविशेषान्यथा याजानुवृत्तिः कथं तत्राहाक्षतित्वाश्चेति प्रयाजाद्यायजाद्य— प्रयागा

मी०
८२
82

हीनामितिकर्त्तव्यतात्वेनविध्यतः। अकृतिसद्भावादनुवर्त्तिष्यकारकत्वेनप्रधानसौर्यादिषु च अकृतत्वादभावे
नतिकर्त्तव्यताकांक्षित्वात् तदेशान्यायाज्जाहीनामिति वर्त्तते इत्युक्तेत्यर्थः॥ इह गुणकामा उदाहरणं गोदोहन
प्रणयेत्पशुकामस्य उपांशुयागं तावत् इति ग्रामकामा यजेतेति एवं कार्यादिष्वेवमादयः तत्र गुणफलानि तत्साध
नभूतोऽपि गोदोहनादयः प्रकृतिविकृतिष्वनुवर्त्तेरन्नित्याक्षेपे तत्र गुणकामि गोदोहनादिच गुणप्रकृतत्वं न तस्यावि
कृतिषु शब्देनकवती ध्वति दिश्यते इति धर्मलक्षणानास्तित्वं यामे ति विधानतरहस्यमाह अपि तु कर्म
शब्दस्य भावार्थप्रतिपत्तेः ग्रहणात्वाद्विकारो विशिष्येतेति। अपि त्विति पाद्यत्वं भावितपक्षव्यावृत्त्यर्थः त
थाच भावोऽर्थः आर्थिक्रच्चोनसामग्राद्यभिधीयतेति किंचहिंकर्मशब्दः स्यात् रथन्तरादिगानासंस्कार
कर्मणो वाचकः स्यात् रथन्तरादिशब्दोत्पादकवती संस्कारार्थ इति कुतः प्रतिपत्तिग्रहणात् गीतिषु सामाख्ये
त्युक्ते न्याये नार्पगायत्ति शब्दो गानक्रिया प्रसिद्धस्तस्मात् ग्रहणानात्तथा च न देशलक्षणकालक्षण
वेत्यर्थः। इत अत्र गीतिवचनं इत्याह विकार इत्यादि गानेनावहन्त्यादिनाव्रीहीणामिवार्थ्यस्य विकारो द
श्यते कृत्स्नानामक्षराणां दीर्घतादीर्घिणाम् स्वराणां विवृत्तानासवृत्तत्वे सवृत्तानाविवृत्तत्वमिति सोऽविशिष्टो राम°

न्यैः संस्कारकर्मभिरिति तस्माच्छब्दानां गानाख्यसंस्कारो रथंतरादिभिः शब्दैरुच्यतेनतस्मादिति हेतुर्हि इत्य
र्थः ॥ इतो विनसामशब्देनेक्ष्यगुच्यते इत्याह ॥ अद्यप्राप्तिइत्यादि द्रव्यशब्दः छंदोगैः ऋक्स्वाचरितः प्रजा
पतेहृदयमन्नं च गायतीति प्रजापतिहृदया ख्यं साम्नामनुस्वन्नयति अतोविनापि ऋग्वामीति गीतिः सामेत्यर्थः
ननु संस्कारकर्मत्वे नर्थकोकर्म काले प्रयोग इति तत्राह नस्यचाक्रिया ग्रहणाच्चीनार्थभुविरूपत्वादर्थी
त्याम्साम लौकिकोविधानादिति तस्य प्रयोगस्य क्रियाकर्मकालेग्रहणार्थं विक्षिप्तं तु मन्यसितं तु च यतो
नार्थभूमिस्पष्टाश्रयभेदाद्विविधरूपित्वात्तस्मात्तः प्रयोग प्राग्भुधावोपकोशलो यप्रवसचगानं शि
क्षितव्यमभ्यसितं च भम मोरथं मालिख्य प्रयोगकालार्थे योगतासंपादनवशात् सारंथ्यतरादिशब्दानामर्थः हि
पस्मान्न लौकिकव्यवहारे प्रसिद्धो यथा वहंत्यादीनां कुतः विधानात् एवरथंतर भवतीति शिष्योध्यापसं
वधेनतस्मादपरिचोदनाह कर्मकाले प्रयोगादित्यर्थः नन्वेकस्मिन्गानाख्ये संस्कारे कथं रथंतरादिसं
ज्ञाभेदाः स्युः विकारस्य यत्वादिति तस्मिन्कस्मिंल्लविगानाख्ये स्कारे संज्ञाविशेषा भवेयुः कुतः तुल्येपि
गानत्वे विकारस्य यत्वान्नान विशेषा दागान विशेषाद्रथंतरलक्षणागीतिर्बृहत्यक्षराणामितिरिति

मी:
८३
83

संतापयत्यलमित्यर्थः इति अग्निगीषु रथंतरादिसामाख्या इत्याह योनिसस्याश्च तुल्यवदिति तत्राहाभि
धीयते इति योनय प्रवृत्तिस्यात् कुत आश्रितत्वात् गोदोहनं प्रणायनाश्रितं तत् दाश्रितं फलप्रणायनं
तावद्विधीष्वनुवर्तते तदाश्रितस्या गोदोहनं प्रणायनेनाश्रितं फलं प्रणां प्रणाने तावद्विध्वनु वर्तते तदाश्रित
स्य दोहनाद्प्रवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः एवं प्राप्तेभिधानमाह निवृत्तिर्वा कर्मभेदादिति वा पूर्वपक्षनुत् निवृत्तिर्गुणाका
म्यानामपि विशेषकृतः कर्मभेदात्काम्यभेदादित्यर्थः तथा हि गोदोहनस्य कार्यं पुमर्थः पशुकमस्याव्यच्छि
न्नमपि प्रणयनं फलर्थः इति नन्वखादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत तादृपुमर्थत्वादिति तत्राह अपि वात
द्विकारत्वात्प्रवृत्तिः स्यादिति वा स्तेयपनुत अपि एवंविधे प्रवृत्तिः संभाव्यते कुतः स संविहस्य गोदोहन
वेशात् खादिरः तद्विकारत्वात् किंचिद्विकृतावप्रवेशात् तस्मात्क्रत्वर्थत्वात् विकृतिषु प्रवृत्ति सकल
स्य खादिरस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः स्यादिरस्य क्रात्वर्थतात्र तत्र पुमर्थत्वे नाप्रवृत्तिः त्वपि क्रत्वर्थत्वा प्रवृत्ति
रस्तीति भावः चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेदिति पृथिवी होतेत्यादिको मंत्रश्चातुर्होतान् पांचहो
त्रा माावास्यामभिमृशेदिति अग्निर्होतेत्यादिको मंत्रः पंचहोतेति पर्वद्वय व्यवस्थितं प्रकृताव भिमर्शन एम०

ध्वंसं तथा च यद्दर्शपौर्णमास्याद्यनुष्ठानं विकृतौ सोमयागे विकल्प इत्याक्षेपे सिद्धांतं सत्र एककर्म
णि विकृत्यो विभागो हि चोदनैकत्वादिति सोऽयं च हि निर्वपेद्रुक्च सको मइत्येकस्मिन् कर्मणि विध्वंस
स्य विकल्प्यस्यात् यदा दर्शे तदा तस्यैव विध्वंस एवं यदा पौर्णमास्यां तदा तस्यैव हि पस्या दग्रे पस्या विभागः
पर्वद्वये भिन्नत्वात् यापि पर्वद्वयमेकेन समुच्चयोक्त तत्राह चोदनैति सोऽयं च हि निर्वपेदिति चोदनाया एके
त्वात् नैकविध्यतेन निराकांक्षत्वेत्वाभिप्रायमसकभावादुभयविकृति वाक्यासमुच्चेनापि सर्वेषां द्वय
स्य सर्वः। सोऽयं कर्मणोपयस्मां विध्वंस विकल्पेन स्यादित्याशंकते लिंगसाधारणाद्विकल्पः स्यादि
प्रयोजे प्रयाजे कस्मलं जुहोतीति जलिंगस्य च साधारणादिति सूत्रार्थः। एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह एको
र्थ्याद्यपि पश्येत पर्वद्वयाद्विकाते होति वा पर्वपक्षे निवत्सर्थः। आग्नेयस्य विध्वतो नियम्यते कुतः
एकार्थ्या देवत्वात् प्रस्येव सोऽयं पोः। साधारण्यं हि यत्नए तत विकाराविकृतन पस्सस्माय पूर्ववत्वात् नो वि
ध्वंसमपेक्षते तदपेक्षायां चैकदेवत्यलिंगास्य वि यमइत्यर्थः अश्रुतत्वाप्येति चेन्न शंकते आ
ग्नेय सोऽयं योसद्विनानत्वात द्वितस्य चैकद्विवद्विभुद्दय साधारण्याद्ध्रुव त्राण्येकदेवताख्य श्रुतस्य

भावोन्नाग्नेयविधिधर्मं तन्नियमइति चेत्सत्यमपि तत्राह स्याल्लिंगभावादिति अमुमेवादिसत्वेन भागधेयत्वेनोपदधाती
ति सोर्थः आदित्यैकत्वलिंगमेवचाग्नेयधर्मसोति आग्नेकत्वलिंगएवहि देवतास्वित्यग्नीषोमीयविध्यं
मी० तेइत्सर्थः ऐंद्रमेकादशकपालंनिर्वपेदित्यत्र पुरोडाशेदेवतासामान्यात्तस्याग्नेयोदेशत्वेन प्राधान्यात्सा
८४ न्नाय्यधर्मः स्यादित्युक्त्वेप्राप्ते सिद्धांतमत्रांविप्रतिपत्तौहविषानिसमेत कर्मणस्तद्यवाख्यत्वादितिक्रि
देवतासामान्यात्सान्नाय्यधर्मः स्यादुत्तरहविः । सामान्यादोषधस्येति विप्रतिपत्तौहविषा पुरोडाशविध्य
84 तो नियम्येत औषधिधर्मस्य नियमस्यात् कुतः कर्मणो देवतामुद्दिश्यद्रव्यस्यानुद्दिश्यमानत्वात् स्याग
प्रतिवर्हिरंगमित्यलिंगमेवमाग्नेयं यजत्तइत्यत्र सान्नाय्यधर्म इत्यर्थः । इतोपितप्यातेन च कर्मसंयोगादिति
तेन हविषा संयुक्तऐंद्रमाग्नेयमितिकर्मचोद्यत इत्यर्थः ननु तत्र देवताविशिष्टतत्राह गुणत्वेन
देवताश्रुतिरिति गुणत्वेन हविर्विशेषवत्वेन देवताश्रुतेनेप्रधान्येत्यर्थः प्राजापत्यन्नहं निर्वपेत्
शतकृष्णलमायुःकाम इति तत्राक्षेत्र यत्र हिरण्यमाज्याधर्मस्तेजस्त्वादिति शतकृष्णस्यात्न हिरण्य राम०
स्याज्यस्योपांशुयाजादायस्ततः सवनादिधर्मकस्मात् कुतस्तेजस्त्वाद्युज्ज्वलत्वादि सामान्यस्याज हिरण्ययोः

साधारणत्वादित्यर्थः इतोप्यागमधर्मकं हिरण्यमित्याह धर्मानुग्रहाच्चेति हिरण्ये वहव आगमधर्मा अनुग्रहेणाल
न्तेत्र वहूनां दयानो नौषधधर्म अत्र वहूनामनुग्रह इत्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह औषधं वा विशदत्वादिति वि
नार्थेन तु हिरण्यमौषधधर्मकं कुतः विशदत्वात् हिरण्यमपि विशदमोषधयः प्रायेणाजलयो विशदाः न
कुनकुमातस्य तथा च तु शब्दाच्चेति प्राजापत्यं चरुमिति चरुशब्दयोगाच्चेति चरुशब्द औषधस्य च केवल
न इत्यपि तु तत्ति इत्यपणोक्ततेरिति तस्मिन् तस्मिन्नाग्नेयत्वं आतं वतं अयनीति तत्राज्यनिव
र्ध्यते अयणमाज्यं च विधीयते हिरण्यतोपि तथा तस्मिन्नौषधिविध्यंत अयणमात्रं वीधीयते घृते
श्रपतीत श्रवणाद्दुभयविधाने वाकांभेद्गोरखादित्यर्थः चित्राणि स्रोते तरधिमधुघृतं धाना उदकं तण्डुला
स्तेतत्संसृष्टं प्राजापत्यं भवतीति तत्राक्षेपसूत्रं मधूदके द्रव्यसामान्यात्पयोविकारः स्यादिति मधूदके पयो
विकारः स्यात दोहादिकर्मेति हेतुः कुतः द्रव्यसामान्यात् यथा मधूदके द्रवरूपे पयोपि तथा द्रवं तस्मा
त्वादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं आज्यं वा वर्णसामान्यादिति मधूदके आज्यविकारः उपांशुयागस्य त
त्रविध्यन्तः स्यात कुतः वर्णेनाज्येस्य मधूदके समानेयत इत्यर्थः इतोप्याज्यविकारावित्याह धर्मानुग्रहाच्चेति

मी०
२५
85

अन्यस्य धर्मापेक्षस्य वनादयस्ते मध्वक्षयोः शक्याः कर्तुं न तु प्रातर्होमादय इत्यर्थः ननु ऋक् इव तत् सामान्याय अत्र मन्त्रा
स्याश्रयोति शस्या ऋचस्तया भिरयोति शस्याभिरुक्तस्यैव द्विधीयते पाद्या पूर्वं सन्ति रिक्षिप्यवती संतिरथं तरस्य योनि
मशंसति बृहतो योनिमनुशंसतीति आज्ये स्तुवते प्रवे उगं शंसतीति तुल्यार्थत्वे समानेपि प्रगीता प्रगीतमन्त्रवाक्ये
षु व्यवस्थितविषयावतः शंसति ऋक्त्वेन विधाना प्रगीताम् ऋचं रथन्तरस्य योनि दर्शयति पद्विगीरथंतर रततततस्त
स्या प्रतं गीता ऋग्योनि स्याद्रथंतरं स्य योनिमनुशंसतीति व्यपदेशो नोपपद्यत इत्यर्थः इतोपि गीतो सामशब्द
इत्याह अयोनौ वापि दृश्यते तथा योनीति अयोनौ निर्भवति तत्स्या स्वा ल्पा सवधीयते इत्याकुत्कृत्य गायत्रीषु न
क्रियते अपि चैनानुज्ञानं चासां संभवतीति बृहतो बृहती योनि तस्य गायत्रीष्वपानोपदर्शनं कृतीति लेसाव
हफीतिः गायत्रीषु वचनात् मास्मात् स्या अनुवाहे घृटते न ऋक्केतथाः नत याया योनिष्वद्यपते यस्य सामन्नो
पायोनिस्तलोः स्याद्दश्रियेनो सामदर्शयति यो वै विद्यं दयि सामो तिसंऋचं संश्रुता ति सामवा विलिखति
सामवासमश्नतोति ऋक्त्वं वा विलिखतीति ऊहतीति गीतावेव समर्थो न विं ऋक्कचेत् सैषव व्याप्य पापेत अना स्म ह राम०
प्रसंग इत्यर्थः अकर्म – लेन स्यपाक्रियासा अग्राः साप्यों इति पञ्चके तत्र शंकते एको र्थे नास्ति वैरूप्यमिति

वोदित्ति। एकार्थे रथंतरंगीतेरेकोर्थस्ते सन्निनास्तिवे रूप्यं यदर्थो कर्मकाले प्रयोग इत्तिचेन् पवपतिनन्वेसाह स्याद्यर्था
तरेरव विंष्प तेर्थेच्चापाक इत्ति। स्याद्देतत्पमित्तिचेष्टः आग्रपमेदात् कुत आग्रपमेदस्तत्राह अर्थैत्वादिएक स्वैवरथं
तरस्यवहतो वार्थोतरेरगातरेव निष्पत्ते र्हेतोर्थप्यापाके यथात्वैरूप्यादोहनपाकविदागुडकोपोनश्लीपन इत्ति प्र
योग उपदिश्यते तस्मात्तस्याप्यकर्मकाले प्रयोग उपपद्यत इत्यर्थः उपसंहरति श्रवानाचसर्वं जस्यमित्ति नेत्ता
धमिवती स्वगुसन्नार थंतरा साम्नाक्रयानश्चित्र इत्याहीनांकवती नोकवती घुरथंतरसाम गायतीत्यनेनातिदिष्ट
सामातात्पच्चासामंजस्यम् दन्यथाकवती शब्दो देशपरः रथंतरशब्दो वाधर्मपरः स्यादुभयथालक्षणाः स्याद्दीतोमा
मशाब्द इत्यर्थः॥ इति मीमांसासूत्रवृत्तौ दीधितौ सप्तमाध्यायस्यैकाधिकरणको द्वितीयः पादः सामातिदेशानंतरं धर्मा
तिदेशः कथ्यते। तत्रकोऽपापिनामधेयेन त्वामके कर्मणि सामातिदेशानंतरं धर्मातिदेशः कथ्यते। तत्रकोऽपापिनामधे
यनेन स्कृतसामम ग्निहोत्रं जुहोतीति तत्राग्निहोत्रशब्दोन धर्मातिदेशार्थ उभयत्र शक्तेरित्युक्तत्वप्राप्ते सिद्धांत
सत्वेउक्त क्रियातिधानं तत्कृतायस्त्र विप्रतिदेशः स्यादिति उक्तंतत्र रव्यचास्य शास्त्रमित्याद्धिकरणे क्रियायां
अग्निहोत्रसमनामतस्यनाम्नोऽमत्रकोऽपापिकर्मवाणि कृतोनत्र विधिप्रदेशः नित्याग्निहोत्रीयधर्माणां

मी०
८६
86

विधेयत्वेनातिदेशः स्यादुभयत्र शक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः शंकते अपूर्ववाधिभागीत्वाविति वा नार्थेन नित्याग्निहोत्रध
र्मातिदेशोपि तु अपूर्वं कर्मास्ति पादस्यग्नानयेत्संकृत भागीत्वात् जुहोरग्निहोत्रमिति नामधेयं तिशेषः तुल्य समुच्चारणो एत
स्मै तत्रास्मिन्नेतस्येति विशेषहेतोरभावादित्यर्थः तन्निराह नाम्नस्मैत्रिकत्वादिति तु नार्थेग्निहोत्रपदेनोभयशक्तं कुतः
नाम्नः नामिसंबंधस्योत्पत्तिकत्वान्नत्वाभाविकमुख्योपस्तगौणाभिनिगमनाभावमाशंक्याह मत्वसाफुणसंयोगात्
क्रियाभिधानं स्यात्तदभावे प्रसिद्धं स्यादिति नैयमिकेग्निहोत्रे क्रियाभिधानं नाम पुरस्कं कुतः दध्ना जुहोति पयसा जुहोति
अग्नये प्रजापतये सायं जुहोतीति तोविद्रका अग्निपति चत्वत्वपति स्वादि यं मग्निहोत्रसमिद्धवतिदं जुहोति एत
स्मिन् काले जुहोत्येवं प्रत्यक्षा गुणसंयोगात्को द्रव्यापनात्वं सत्रनु अप्रसिद्धकी दृशामिति न ज्ञायते कस्मिन् सति
नेहत्कधर्मभावेनेनुत्सनो गुरोनाभविष्यतित आह स्यादिन आत्मा सो गुणः कर्तुर्न कर्मधर्मः स्यादित्यर्थः अप
र्यासं स्थितं तत्रापवादस्तत्र प्रविवेसादिगवामयने श्रुतवै श्वानरज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवतीत्यत्र तथा
त्रिवृदग्निष्टोम महः प्रायणीयं नाम प्रायणीयोतिएत्र इतिद्वितीयोक्त प्रकरणांतरेमजात्यत्वमिति मायेनन्त
यार्थ्य दविद्वे प्रायणीयशब्दः पूर्वन्यायेन गवामयने धर्मग्राहकः स्यादित्युक्ते अपि वासन्नकर्मलिंगरणार्थ सा एमः

प्रकृतिस्यादिति पूर्वपक्षव्याख्यार्थः सत्रकर्मत्तिगवायेनाख्येप्रायणीयप्रकृतिर्गुणत्वार्थानुत्तोन क्रियायोगेनप्राय
णामयतिप्रवर्तते कूर्मोनेति प्रायणीयंतदर्थोद्यविग्रहात ज्योतिरेवपुरस्तादधातीति पुनज्योति प्रायणीयभवतीतिवा
काक्षेपग्रहस्यार्थः त्रिश्वजित्सर्वपृष्ठो भवतीति तत्राक्षेप सत्रं विश्वजित्सर्वपृष्ठेनस्यविकल्पाज्योतिष्टोमिकानिपृष्ठा
न्यस्ति च पृष्ठाद इति ज्योतिष्टोमाध्यपवनात भावानीति अभिलाष्वरतोनुर्मः कयानश्चित्रआभुवनंतरवोदस्माभ
नीषहंसतोभि विरूद्धमिसेतानिमाह इद्रिस्तोत्राणि चत्वारि स्वति तेषु चतुर्षु पृष्ठभूतानि स्तोत्राणि सप्तदशस्तो
मतामामायणीयंते एकस्मिन सूक्ते विषमानं भवति सत्तांमवाप्राप्तस्तोत्रकृपाविधानेन सप्तदशधास्यात्सप्तदश
स्तोमः ताद्दशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दोस्ति सप्तदशपृष्ठानीति तेन विश्वजिति प्रकृतिश्चापक्ष सर्वपृष्ठज्योतिष्टोम
पूर्वकल्पात विश्वजित इत्यर्थः एवमाप्नेति सूत्रमाह षडहावाचोदनेति वानार्थेनायमनुवादः व्यर्थत्वात किं
तर्हि तिजिति चोदनाविधिः कुतः हियस्माद्विधेः प्रवृत्ति विशेषकत्वानुवाद इत्यर्थः कुतः प्राप्तेरप्तिरेशास्त्र
माह षडहाद्वा तत्रप्रचोदनेति वानार्थेनायमनुवादः किंतर्हि विधिः कुतः षडहात्पृष्ठवहत्वसंयुक्तोपदेशात्यर्थः तत्र
षडहेरथन्तरं पृष्ठं भवतीति पृष्ठनानात्वमस्तीत्यर्थः इतश्च षडहिकानामतिदेशादित्याह लिंगदर्शनाच्चेति

मी० पवमाने रथन्तरं करोतीत्यासे बृहन्मध्ये इत्यरालि वैरूप्यं हेतु सामवेराजं मैत्रावरुणस्य रैवतं ब्राह्मणाच्छंसिनः सा
८७ कारमशोवाकस्येति विनि वेदनापरेना क्याषाद्दिकानि पृष्ठ्यानि दर्शयतीति सर्थः अथ उक्तश्रुतिन पृष्ठशब्द
तत्राह उत्पत्त्याधिकारो ज्योतिष्टोम इति गायत्र्यतस्सर्वपृष्ठानि कार्याणीत्युत्पन्नानो बडह स्तोत्रयाणामधिक
रणं ज्योतिष्टोमोन पृष्ठतारिसर्थः पृष्ठानन्तरं त्राणकृते द्वयोर्बृहद्रथन्तरयो प्राप्तयो साम विधेयं चेत्स उपस्थित त्राह
81 न व्यर्थत्वात् सर्वशाखस्येति द्वयो सर्वत्व विधानमिति कृतः शब्दस्य बहुविषयस्य द्वित येव्यर्थत्वात् द्वयः पृष्ठेषु सर्वता
विधीयते न यष्टान्य विधाप्रमाणाक्या विधानमतोर्थापत्या विशिष्टाना विधानामिति भावः वरप्रघासेवारुण्या निष्का
सेन तुषैश्चावभृथं यन्तीति श्रुतं दर्शपौर्णमासयोरवभृथ इति दर्शपौर्णमासिकेयावृत्त केन तुष निष्कासविधी
यते इत्युक्तत्रैमाप्रेसिद्धान्तसूत्र न चाचभृथः सोमादिति यथा षडहात्पृष्ठानाम ग्रहणः तथासौ मात्सौमिकाद
वभृथादवभृथः अवभृथधर्मकधर्म इत्यर्थः अपयद्युक्त दर्शपौर्णमासिकं वभृथे गुणविधिरित्यनुवदति
श्रुततेरिवेदितिचेत्स्यति तत्राह न तत्राह न भक्तित्वादिति नैतत्र कुतः भक्तित्वाद्गौणत्वादवभृथशब्दस्य दर्शपौ
र्णमासयोस्तस्य मन्त्राभावादित्यर्थः इतश्च न दार्शपौर्णमासिकस्यानि देशा इत्याह लिंगदर्शनाद्वेति नापुव एम०

जिह्मेति न साम्नामापत्ति नाध्यासन मंत्रजपतीति सौमिकानामवभृथधर्माणां प्रतिषेधवत् तद्धर्मप्राप्तिं दर्शयती
ति सौमिकावभृथाद्धर्मप्रदेश इत्यर्थः तस्मात् प्राघासिकोऽवभृथः कर्मान्तरं सौमिकावभृथाद्धर्माणां ग्राहक इत्य
त्र चिंत्यते तत्राहावभृथं यन्तीति तं चैव तुषनिष्कासेनेत्युभयविधानवाक्यभेदापत्तेः ततः पुरोडाशद्रव्यकधर्माति
देशकमित्युक्तं तत्र प्राप्ते सिद्धान्तस्तत्र द्रव्यातिदेशेन द्रव्यश्रुतिसंयोगात् पुरोडाशस्तु नादेशेन प्रवृत्तेत्यादि तित्वादिति तु
षनिष्कासेनावभृथं यन्तीति द्रव्यादेशेऽपि तस्मिन् तद्द्रव्यः स्यात् तुषनिष्कासद्रव्यको विशिष्टः पूर्वकर्मान्तरं
कुतः श्रुतिसंयोगात् तुषनिष्कासेनेति प्रसङ्गश्रुतेः अयं चावभृथ इति नाम्ना पुरोडाशो विश्रुतस्तत्राह पुरो
डाशः अवभृथशब्देन गौणेन सर्वावभृथधारणो नानुयातिकः नन्वानुमानिकं किं न स्यादाह श्रुत्या देशे प्रत्यक्षा
प्राप्तौ नत्वनुमितिः विकृतिन्याये नापि धर्मप्राप्तिस्तस्मात्तुषनिष्कासात्पुरोडाशस्यावधानमिति अतिथ्यायां
मिष्टौ श्रुतं वैष्णवो नवकपालो भवतीति श्रुतं तत्राश्ववालादयः केचिद्धर्मा विहिताः राजसूये वैष्णवं त्रिक
पालं इति प्रयुज्यमानो वैष्णवश्चाग्नेयो हीत्रन्याये नातिथ्याधर्मान् नतिदेशोऽपि तु तत्र प्राप्ते सिद्धान्तस्तत्र गुणविधित्व
न गृहीतात्मत्वादिति आतिथ्येष्टेधर्मान्न गृहीयात् किं तु गुणविधिर्विकृतदेवतां गुणविधत्त कुतः आतिथ्येति लि

मी० ष्कवदेवतां विदधतो वैष्णवशब्दस्य प्रकृतिनः तद्धितः प्रकृत्यान्नापि गुणविधाने समत्वा गौणीवृत्तिमाश्रित्य धर्मा
८८ तिदेशादित्यर्थः अग्नीषोमीये पशौ निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति च यन्न इष्टकापाके प्रयुक्तं तथा दर्शपौर्णमासयो
र्बर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीति स च बर्हिःशब्दः पशौ प्रयुक्तः तथा ज्येन यूपमनक्तीति तत्र च बर्हिराज्यनिर्मन्थ्य
88 शब्दाः पाशुकस्य निर्मन्थ्यस्य दार्शपौर्णमासिकयोर्बर्हिराज्ययोर्धर्मान्नितिदिशन्तो दिशन्तो युरित्यर्थस्तत्र प्राप्ते
सिद्धान्तस्तत्र निर्मन्थ्यादिषु चैवमिति यथा वैष्णवशब्देन धर्मग्राहकस्तथा निर्मन्थ्यादिशब्दा अपि निर्म
न्थ्या धाज्य बर्हिर्लवनादिप्रकारस्य लौकिकत्वादित्यर्थः चातुर्मास्येषु श्रूयते हृपोः प्रणयनीति तस्माद्दर्भा
मेतानि तत्राक्षेपसूत्रं । सौमिकस्तु प्रणयनेन मवाच्यहीनवदिति तुः पक्षान्तरं निराह सौमिकाः सौमिकस्य
धर्मा यत्र प्रणयनेशब्देनातिदिश्यन्ते कुत हि यस्माद्दर्शपौर्णमासिकमितरप्रणयनमनवाच्यं चोदके न प्राप्त
त्वात् तस्माद्धर्मवत्सौमिकप्रणयनं विधेयमित्यर्थः २ तच्च सौमिकस्येत्याह उत्तरवेदिप्रतिषेधस्य तद्वदि
ति नचैष द्वे उत्तरवेदिषु पततीति तस्मान्नासीरीय इति उत्तरवेदिप्रतिषेधस्तद्वत्सौमिकप्रणयनप्राप्त्यर्थवान् एम०
प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य सौमिके च प्रणयने उत्तमवेदिः न दर्शपौर्णमासिके इत्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह

प्राकृतं वा नामत्वादिति वानार्थे सौमिकमिति न किंतु प्राकृतेन प्रणायनस्य वाचकमित्यर्थः यद्युक्तमेवाग्य हीन
स्त आह परिसंख्यार्थं श्रवणं गुणार्थमथवा प्रणयनस्य वाचकमित्यर्थं स्तावेति द्वयोः प्रणयतीति श्रवणं चानुवृत्ति
परिसंख्यार्थं श्रवणं ननु द्वाभ्यामेतीत्यर्थवादस्य प्रयोजनं गुणार्थं सौमिकधर्मातिदेशार्थं न त्वं पूर्वं प्रणयन
विधाने किं प्रयोजनं तत्राह अर्थवादो वा तस्मात् द्वाभ्यामीतिस्यार्थवादः प्रयोजनमित्यर्थं तत्र द्वयोरिति कयो
स्तित्राक्षेपस्तत्रं प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधादिति वैश्वसुनाशीरयोः प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः सौ
मिकप्रणयनधर्मातिदेशः कुतः न वैश्वदेववेदिमुपकिरंतीत्यादिना नयोरेवोत्तरवेदिप्रतिप्रतिषेधादित्यर्थः
एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह मध्यमयोर्गत्यर्थवादिति मध्यमयोर्वरुणप्रघासशाकमेधयोः पर्वणोरपूर्वप्रण
यनं स्यात् कुतः गत्यर्थवादात् उत्तरवायतोपस्यपद्वरुणप्रघाशाश्वशाकमेधावेति तस्माद्वाभ्यामेतित्युक्
त्वेन श्रुतिरर्थवादत्वात्तयोरेवेत्यर्थः उत्तरवेदिप्रतिषेधश्चतद्वदित्युक्तं तत्र किमुत्तरमित्याह औत्तरवे
दिको नारम्भवाद्प्रतिषेध इति अनारभ्य किंचित्स्यात् विशेषवचनात्मासिष्ठुत्तरवेदिराम्नाताउपाहवय
तीति एवं धामाग्निं निदधातीति वचनोत्तराभ्यां पद्य विशेषमारम्भवादतस्यानारम्भविधेरयं प्रतिषेधः

मी०
२९
81

अथ मोत्तरयोरौत्तरवेदिक इत्यर्थः गवामयने श्रूयते नत्तरस्मान उल्कास प्रदृष्टास्वरसामान इतिः तथान्यत्रापि ष्वः षड

होश्चैत्स्वरसामानो विति नियथा वैश्वदेव द्यावापृथिवी ए एककपाल इति तथा मैत्रावरुणपामिक्षा वारुण एककपा

ल इति तत्र स्वरसामानादि शब्दानी — गुणार्थो धेति तिलाद्व्रव शब्दवदनति देशाल्लान्नद्विकारकलमिच्छन्त्रं प्रा

प्ते सिद्धान्तसूत्रं । स्वरसामैककपाले मिक्षेव लिंगदर्शनादिति स्वरसाम — व एककपाले च आमिक्षा च तत्स्वरसामै

ककपालामिक्षधर्माणां प्रथमसंग्रहकमिति शेष कुतः स्वरसामत्वादिचोदनाशब्दो यवहंति भ्यो नन्यगतिक

लिंगेभ्य इत्यर्थः लिंगानि च भाष्यगम्यानि कुतः प्राप्तिस्तत्राह स्वरस्वसामत्वसामान्यादेवकपालभ्यसामान्या

प्तमिक्षात्वसमन्वाद्वा लिंगयस्य लिंगसमर्थ संमर्थसंयोगादित्वनेन प्राप्तिरिति वासोर इति मनोदत्तानीति

श्रुतं तत्र सिपसूत्रं कर्मजे कर्म स्यपवदिति कर्मजे क्रियानिमित्त एतस्मिन् वासस आरोहक्रयमाणोकं वेदन

क्षादिमित्तदेवोत्पाद्यं नन्तुपर्व सिद्धं तत्र दृष्टान्त यूपइत्युक्ते तस्य गारादि संस्कारक्रिया प्रतीयते तद्वदित्यर्थः

एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह रूपपात्कृति विशेषमतत्वादिति वानार्थं न क्रियानिमित्तावेतौ किं तु रूपमाकृति व

न वासः प्रम्यतिक कुतः न क्रिया तत्र शोधयाम तापेन क्रियायानि प्याचे वद्घा चत्रये येन तेन प्रकारेणाक्रि एम०

यथाग्निष्वन्यानिषु क्रूरद्धात्‌ पृथेत्प्रसक्ते वैदिकार्थे पर्यंतःस्थादि श्रुतेः। तत्क्षणाद्याः क्रियास्तस्मात्तत्र तथा
स्याहित्यर्थः। अग्निमुपधायस्तकवीतेति श्रुतत्वं तत्राग्नि वैदिकः स्यादाधानादिसंस्कृतस्य सर्वप्रयोगप्रयोजनत्वाप
स्थितेरस्मत्सूत्रे प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं विषये लौकिकः स्यात्तु वैदिकमर्थनिर्देशादिति लौकिकोऽपि वैदिको वेति
संशये लौकिकः स्यात् कुतः लौकिकस्य सर्वकार्यार्थत्वात्तु वैदिकं कुत अर्थस्य आहवनीये जुहोतीत्यादि प्रयो
जनविशेषस्य निर्देशान्न्यायाम्नायविनियोगो निराकांक्षत्वाल्लौकिकस्य सर्वत्र विनियोग आहवनीयादिनि
र्देशो नर्थक नर्थकः स्यादिति श्रुत्यपोपि नोपधीयत इत्याह। तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वादिति इतरेषा
धेष्माहीनां तथैव कार्यविशेषार्थं व्याधारणार्थमुत्पत्तिरुत्पन्नानां स्थण्डिलस्थानानां तेषां तेनैव व्याधा
रणेनेति निराकांक्षत्वाल्लोपधाने विनियोगः कुतः व्याधारणे प्रवृत्ते लौकिकेन समत्वादित्यर्थः पृथेक
द्विन्याश्रुत उपसमोपयोभवतीति यदश्मिरात उपश्राय इति श्रुते ईश्मिरा ततः स्थापित एकस्य श्रुते पश
यतस्मिन्न परिस्थानादयः संस्कारयतिदिशाः स्युः संस्कारनिमित्तत्वात् पृथग्वस्थे त्वाक्षेपसूत्रे। संस्कृतस्या
तुष्यत्वादित्यर्थः उपशयद्रव्यसंस्कृते तत्र संस्काराः स्युः कुत उपशायो यूपो भवति उपशयोपयशीय प्रयोगादि

मी०
८०
90

त्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह मन्त्रावा गुणो न पशुशब्दः प्रयुज्यते कुतः संस्कारप्रयोजकाभावात् पशुं नियोक्तु
पशुपः संस्क्रियेते न वनियोजनदेशस्तु पशुपेषु नत्वेकादशो दक्षिणातः स्थापिते कुतः। सर्वे वा अन्यरूपाः। पशुम
तो योपशायम एवापशुरिति तैत्तिरीयब्राह्मणोक्तेन पशुत्वशेषत्वान्नस्यनन्तु कथं पशो भवतीत्यत्राह गुणाभिधान
त्वाद्गुणानामपंक्तौ हीनामुपशयेकर्तव्याभिधानेत्वात् पशुशब्दः स्यादशाभिव धनेइत्यर्थः अग्निचयने
श्रुतं पशुरुपवपति ष्टेते इति तत्र ज्योतिष्टोमिकमाध्यंदिनसवनगतस्य स्तोत्रस्यनाम प्रयुज्यत इति प्रथमे त्रि
णीतं सोग्निहोत्रन्यायेन वषट्धर्मानतिदेशो तेन तत्कर्मणि स्तुतस्यात्तकानिस्सृष्टिस्यास्तेपस्त मेताः पशुश
ब्दः स्यात्तथाकृतोपदेशादितिस्तोत्राख्यकर्मगुणो वाचकत्वात् पशुशब्दः प्रकरणान्तर एव ध्रुतमेदग्नौत
द्धर्मातिदेशकः कुतः। कोऽपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीतिवत्तथाभूतस्य नाम्न उपदेशादित्यर्थः
एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह। अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधे द्रव्येषु पशुशब्दः स्यादिति। वा नार्थेन कर्मणि
पशुशब्दः। किं तर्हि द्रव्येषु अभित्वाशूर नोनुतमदुग्धाइव द्रव्येषु स्यात्ताचकः स्यात् कुतः अभिधानोपदेश
त् पष्टे हृपतिष्टते पशुसोधनैरर्थं तदादिति रग्निसमीपे स्थित्वाग्निसमिद्ध्यादिति। तान्न्यैवं व्याख्याने को राम०

देतुस्तत्राह विप्रतिषेधे इति उपान्मंत्रकरणे इत्यात्मनेपदानुशासनात्ताभिर्ऋग्भिरग्नेः प्रकाशनोपस्थानः स
करणं मन्त्राग्निहोत्रमुपस्थं स्यजुहोतिसामानाधिकरण्यात् कर्मपरत्वे मंत्रतयात्वे आत्मनेपदत्वे विप्रतिषेध इति
तस्मात् सुक्परो मंत्रात्मकरण इत्यर्थः इति श्रीमीमांसासूत्रदीधितौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः प्रावोश्रुत्या
विनाम्नाच पादयोरतिदेशनं नोक्तं तदुपोन्निषीतवोदनानुमितेनेनतर सोर्यचरुर्निर्वपेत ब्रह्मवर्चसकामः ते
त्रौषधीद्रव्यैः वघातादयो न प्राप्यते प्रापकप्रमाणानां नो श्रुतिलिंगादीनामभावादिसुत्तस्त्रे प्राप्ते सिद्धा
तसूत्रं इतिकर्तव्यताविधिर्यजतेः पूर्ववत्वादिति तत्र सोर्येणायागेनापूर्वं कृत्वा ब्रह्मवर्चसंभावयेत ब्रह्म
वर्चसकाम इत्यर्थे स्तातेविमतो याग इतिकर्तव्यतावान् करणत्वात् वैदिककरणवदित्याह यजतेः सोर्यादि
यागस्यापूर्ववत्व अनत्र सिद्धि इतिकर्तव्यताकत्वं कुतः इतिकर्तव्यताविधिः किं केन कथमिति अत्राये
क्षाविधिः तस्यात्रेति कर्तव्यताकत्वं कुतः इतिकर्तव्यताविधेः किं केन कथमिति अत्रापेक्षाविधिः तस्य
तात्रेति कर्तव्यताविधानाभावादन्यतो निर्देशः स्यादित्यर्थः सोतिदिश्यमानानां लौकिकः स्यादित्याशंक्य सूत्रं सलौ
किकः स्याद्दृष्टप्रवृत्तित्वादिति स इतिकर्तव्यतोपायः अनारभ्याधीतलौकिक स्यात्कुतः दृष्टात्मस्य प्रवृत्तिकाचरागाग्रेहान्नानि

कर्मणीति तस्माद्यागत्वाद् एवर्वाकाक्षितेति कर्तव्यता लौकिकी त्वनुमीयत इत्यर्थः न हि किं सर्वत्र लौकिकोव स्या
त्तत्राह वचनात्तु ततो न्यत्वमिति यत्र तु वचनमस्ति तत्र तत्सामर्थ्यात् लौकिकेतिकर्तव्यताया अन्यत्वं वैदिके
कर्तव्यतात्वं यथा उपत्तु गृहमेधीयते चेत्यर्थः एकदेशिमतमाह लिंगेन बाध्यत लिंगस्य तद्गुणत्वादिति प्र
याजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीइति सोपि चरौ वैदिकेतिकर्तव्यता लिंगेन वैदिकोवेति नियम्यते कुतः प्रयाजादि
लिंगस्योक्तस्य वैदिकपूर्वप्रतिगुणत्वादित्यर्थः परमरहस्यमाह अपि वा न्यायपूर्वत्वाद्यत्र नित्यानुवाद वचनानि
स्युरिति अपि वेति वा लिंगेनेतिकर्तव्यता वैदिकी च नियन्तुं शक्यते न्यायपूर्वत्वान्न लिंगस्य न्यायपूर्वं हि लिंगसाध
कं न चैतानि न्यायपूर्वाणि यतो वैदिकी इतिकर्तव्यता प्रकरणादिभिः दर्शपौर्णमासादिषु निबद्धा यत्र नासौ सो
मादिषु निबद्धा तत्र न भवितुमर्हति कथं तर्हि प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति तत्राह नित्यानुवाद वचना
नीति नानेन प्रयाजोद्देशो विधीयते उभयविधाने वाक्यभेदापत्तेः किं तु समिधो यजतीत्यादिना दर्शपौर्णमा
सयोर्विहितानामनूद्य कृष्णलहोमविधिस्तस्मात् लौकिकोवेति कर्तव्यताद्दष्टप्रवृत्तीत्वादिति चोन्मार्थे नैवमुभयो
रिति न तत्र भेद इतिकर्तव्यता किं न स्यात् तत्राह मिथो विप्रतिषेधाद्गुणानां यथार्थकल्पना स्यादिति चोनार्थेन चमुभ एम०

मयो रिति कर्तव्यतयो प्रवृत्तिः किंत्वस्या लौकिक्या कुत उभयो प्रवृत्तो मिथ्येति प्रति बेधात्परस्परयो निरपेक्ष
साधकत्वेनक येति कर्तव्यतयानिरपेक्षं कर्मापरानापेक्षत इति तस्याः प्रवेशो विप्रतिषिद्ध इति तस्मात् गुणा
नां धर्माणामयथार्थत्वथा प्रयोजनकल्पनास्यात् यधर्माप्रवृत्तकार्ये युक्तौ लौकिकोवैदिकेचोत्पन्नास्तेऽहवितेष
वृत्ताइत्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह भागित्वात् नियम्यंत गुणानामभिधानत्वात् संदधाद्यभिधानत्व यथाधिनुः
किशोरेणेति नुनार्थे नैवस्यालौकिकीति नियम्यंत इति कुतः इतिकर्तव्यतापेक्षावक्षापकत्वेन वैदिक्याऽ
पिभागित्वात् ननु तथा नियमे कोहेतुस्तत्राह गुणानां सोपादिष्टु वैदिकीतिकर्तव्यतायाश्च अभिधानत्वात् उक्त
त्वादभिधानवत् यथा कोऽपापिनामयनेऽग्निहोत्रमित्यभिमाने वैदिकर्मणो वाचकत्वात् नत्वाह चरितान्
धर्मानतिदिशति तद्वदत्र वैदिकीतिकर्तव्यता या नियम्यो न लौकिक्या वैदिककरणस्य वैदिक्या एव यो ग्यतया
स्ववधात् उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह यथा धेनुः किशोरेणाशोणाकिशोरा धेनुरित्युक्ते धेनुपदस्याविशेषाविशे
णाकिशोरेणाप्राप्तां नियम्यते शोणादृष्टसामर्थ्ये पि लौकिकार्थविहितत्वेनापूर्वहेतुत्वान्नोकनादिगुणास्या
प्यनिकरत्वादेवमिहापि योग्यता व्यलिंगेन वैदिकीतिकर्तव्यस्यार्थः पश्चात्तरमाह उत्पत्तिनामसमत्वाय थाधिकार

मी०
९२
92

भावस्यादिति वानर्थेनैव लिंगेन नियमः कृतः उच्यते नो प्राग्ये यागत्वेन प्रमाजादि विषयवत् प्रयाजादिविषया
णामसमत्वात्तुल्यत्वात्तयोरंगांगिभावाभावान्न प्रयाजादिप्राप्तावत्र याजादिप्राप्तिलक्षणा यथाधिकारं यथाप्र
करणं यस्यापूर्वस्याधिकारे धर्मश्रुतास्तेषां तत्रैव भावः स्यात् लिंगस्यासाधकत्वादित्यर्थः नन्वसो यजेत्
निर्वपेदिति प्रधानबुद्ध्या क्षिप्ता किमितीति कर्तव्यतां तस्या इतिकर्तव्यताकप्रधानासंभवादित्याशंक्याह उत्प
त्तिशेषवचनविप्रतिषिद्धमेकस्मिन्निति एकस्मिन् वाक्ये प्रधाने स्योत्पत्तिविधिः शेषाणामंगानां च वचनं वि
धानं उत्पत्त्या सह विशेषवचनमिति विप्रतिषिद्धं कुतः चोदनो यस्मादुत्पन्न प्रधाने मन्यदपेक्षते यदि प्रधानवि
धिनाप्यंगान्यचोद्येरन् न वस्तेषामपि फलसंबंधः प्राधान्यं स्याभागत्वं तस्माद्धेतोः किंकार्यवेतिकर्तव्यतेत्यर्थः ए
वं प्राप्ते निगमनसत्र विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनापावर्तेत तथा हि लिंगदर्शनादिवार्थेनत्यो किकीतिकर्त
व्यता किंतु सौर्यादिचोदनायां विध्यंतो विधेरंत इति कर्तव्यता प्रधानविधेरंत इत्यतः पुरोडाशादिसमर्प
कं ब्राह्मणं प्रवर्तेत कुतः तत्र हि तस्य फलासाधकत्वात् प्रकृतिवत्प्रकृतेनोपयाफलसाधकत्वेन विध्यंतापे
क्षा विकृतावपि तथैव वितथेति मन्त्रलौकिको वास्तु किं विध्यंते कल्पनया तत्राह न तथा हीति प्रयाजप्र राम०

याजेकस्कन्जान नु होतीति तथाहि लिंगदर्शनमित्यर्थः शंकते लिंगहेतुत्वादलिंगे लौकिकं स्यादिति यदि
लिंगहेतुदर्शनाद्वैदिकत्वी कार्यत्वं तर्हि लिंगे तल्लिंगश्रुत्ये ऐन्द्राग्न्यादौ लौकिकं स्यादित्यर्थः एतल्लिंग इह लिंग
स्य पर्वत्वाच्चोदनाशब्दसामान्याद्वैकेनापि निरूप्यते तथा स्थालीपुलाकेनेति स्यादेवं यदि लिंगहेतुकं वै
दिकमुपायः स्यात्तत्त्वसौ लिंगनुक्तं किं तु विध्यन्तः सोपि फलसाधनतानुपपत्तिनापः सर्वेषां मतानां कर्म
णां वैकृतानां लिंगवतामलिंगवतां वा तो लिंगपर्ववत्त्वात् स्याप्रसिद्ध विध्यन्तपूर्वकत्वात्तदतो विषयत्वाचो
दनाशब्दसामान्यात् प्रधानकर्मचोदनायां शब्दः समानः सर्वत्र विध्यादिरस्तीति न विध्यन्तो न स्तः कस्माच्चेक्ष
यान्यत्र श्रुतेन विध्यन्तेन संबध्यतेन तच्चैकेनापि निरूप्यते इति स्यात्पूर्वकलिंगदृश्यमानमन्येषामपि ध
र्मवत्तां गमयतीति तथा च दृष्टांतयतीति यथा स्थाल्यां तुल्यकानां पुलाकानामेकमुपमध्यान्येषामपि सि
द्धता ज्ञाती अव्यभिचारि सामान्यतो दृष्टमानेन सव्यभिचारिय सोऽतो
गत्यायादयो लौकिकीति कर्तव्यतकास्तस्माल्लौकिकीति कर्तव्यतेति वा शङ्कार्थः गवामयने ज्योति
गौरित्युरित्यादिसंज्ञकाया गाउत्पन्नात्तेषां गत्यागतपातित्वाद्वादशाहविध्यन्तो वाग्यो निर्णायकत्वेन ज्योतिष्टोम

विध्यन्तो वेति संशये पूर्वपक्षमाह सत्रत्वं द्वादशाहस्य द्वादशाहिकमहर्गणेन्द्रे हि कर्मकाधिगमात तत्स्वत्वं स्यादेकाह
मी॰ पदिनि अहर्गणेग वामयने द्वादशाहिकधर्मजातमिति देशात्स्यात कुतः गणो द्वादशाहस्येति वक्ष्यमाणा
न्यायात तस्य प्रकृतित्वाद्दशाह प्रकृतित्वादहर्गणेस्य न चैतं ज्योतिष्टोमविध्यंतो वेति संपदिति नामधेयबाधितं
स्यात तत्राह तदहस्य नामधेय ज्योतिष्टोमिकेभ्यो पस्तो त्र सिास्व विकारास्तेषां मागमा त्रायणाणां व्वत्स्यादेका
हवदिति यद्यतस्मिन्नेव ज्योतिष्वेकाहे ज्योतिष्वेकाहे ज्योतिः शब्दाधिकारागमाद्भवति अभ्यिकमेवधर्मजातं
93 नाम्नो बाधनं क्रतुत्वे दितमित्यर्थः इतोपि द्वादशाहिकं कार्यमित्याह। लिंगाच्चेति शाभ्यालोमावघातिद्वामां
मासमिति एवंघांडकानुक्रम्याह यद्वादशोपसत्को भवति आत्मानमेव तन्निरवदनयत इति द्वादशोपसत्वं द्वाद
शाहिकलिंगमिति तत्र यथा षड्उपसत्वे मैकाहिकं स्याहिकं स्यादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह नवाक्रत्व भिधाना
मधिकानामत्राशब्दमिति नैव द्वादशाहिकं कार्यं विकृतो विध्यंतस्य प्राप्तेरानुमानिकत्वात् किंत्वैकाहिकमेका
र्यं कुतः। क्रत्वभिधानात् ज्योतिरिति नाम्ना क्रतोः प्राप्तेस्तस्य च प्रत्यक्षत्वात ननु क्रतुनामाधिकार्यं स्यात राम॰
त्राह अधिनामाशब्दत्वमिति अधिकानां धर्माणां प्रापक शब्दो नास्ति ज्योतिरित्यादिशब्दः क्रम

नामधेयानीत्यर्थः यत्तु द्वादशोपसत्त्वलिंगदर्शनमुक्तं तत्राह लिंगसंघातधर्मः स्यात् तदर्थापत्तेर्द्रव्यवदिति लिं
गमेतत्संघातधर्मः स्यात् द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति ऋद्धिफला यद्द्वादशाहे हेतुः संघातेन गवामयनमप्यहः सं
घातात्मकं तस्मिन्नेव कार्ये फले सिद्धो विधीयते तत्कार्यापत्त्या द्वादशाहिकमेवाभिगम्यते इति न चोदकेन तत्र दृष्टान्त
माह द्रव्यवदिति यथा द्रव्ये श्रीणोष्णताधर्मस्तत्कार्यत्वे तत्प्रतिनिधीयते नीवारादिषु प्राप्यं तदस्यार्थः एत
न्निराह । नवार्थधर्मत्वात् संघातस्य गुणवत्त्वादिति न चैतत्संघातधर्मः कुतः अर्थस्यापूर्वधर्मत्वात् ननु द्वाद
शोपसत्त्वं संघातधर्मः इत्युक्ते तत्राह सन्निसादिनः संघातधर्मः संघातधर्मः संघातस्य प्रधानानामह्नां द्वादशा
हेनेति गुणत्वादिति पशौ यागात्मनो हानिफलवत्त्वं तत्सेवाधर्मकाङ्क्षा न संघातस्य प्रधानानामह्नां द्वादशाहेति गु
णस्येत्यर्थः यत्नोक्तं द्रव्यवदिति तत्राह अर्थापत्ते द्रव्येषु धर्मः स्यादिति द्रव्येषु नीवारादिषु योऽवघातादि
धर्मलाभः स्यात् स तेषामर्थापत्तेः यतो व्रीहिकार्यापुरोडाशकार्यापत्तेरेवेत्यवघातं विना पुरोडाशाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः
कथं तर्हि लिंगदर्शनं तत्राह प्रवृत्तानि यत्तत्स्याल्लिंगदर्शनमिति नुराशंकात्वं तत्र यत्र प्रकृतानामप्यानांषध
र्मविरोधस्तत्रैव कृतानाम नु यहो व्याप्य इति न्यायमाश्रित्याभिकानामयसां प्रवृत्त्यानि यतस्य द्वादशाहिकध्यद

शोपलत्वस्य लिंगदर्शनित्याघ्यमिति स्वर्यन्तस्यैकादशिन्यां विहारः शिष्टस्त्वेयदि सभवः पशवः स्युस्तनतस्मानवान्त्वानन्नि
मी० हनय लभेरन् आग्नेयमेवमग्न्यमे हन्यालभेरनु सारस्वती द्वितीये सौम्यं चतुर्थे वा हरणामे हंततइति श्रुतेनारभ्य
६४ शिष्टस्यायेवाहेस्तेषामुत्सर्गतः ज्योतिष्टोमस्यप्रकृत्यर्थत्वात् तत्र चान्तावकृत्वाभावेनापराप्रकृतिर्द्वादशा
हेगत्वाविद्यामयनेप्रवेशपुरेवसायानानां विहारदर्शनमित्यर्थः इति राघवानन्दसरस्वती विरचितायां मीमांसा
९५ सूत्रदीधितौ नवमाध्यायविकरणावयात्मकश्च्यन्तर्थः सप्तमाध्यायः समाप्तः वचनादभिधानतत्त्वयाति
दितं कृत्स्नमिहातिदेशान यत्रेमानवचनस्यापि समानयाभविता तत्स्य विशेषचिंतनं विध्यंताधिकरणोत्सो
र्थादि आनुमानिकेतिकर्तव्यताकेषु ननवचनेनैवेद्दिकीतिकर्तव्यतास्तीत्युक्तं तस्येवदानीं विशेषोवक्तव्यस्त
याचसत्राग्न्यविशेषलक्षणमिति अथशब्दार्थानंतर्यार्थंवृत्तात्साम भ्यातिदेशादनंतरं कस्यविध्यंतः क्व
प्रवर्ततइति विशेषलक्षणारंभइत्यर्थः पद्यपिवैदिकलौकिकयोर्विध्यंतयोः समुच्चयनिरासेनाकविध्यंता
नानिराकांक्षत्वेनास्यविध्यंतेत्रास्यनेति तियनार्थस्त्वं पस्यलिंगमर्थसंयोगादभिधानवदतिययस्य प्रकृतिक
र्मणोलिंगमुपलभ्य कर्मण्यन्तेवापयस्याविकृतौदृश्यते विध्यंतस्तस्याप्रवर्ततियथाग्नेपस्यसौर्यादिषुकृतः अ ग्मः

र्थसंयोगात् तस्यार्थस्य द्विगेन विध्यंत विशेषेणसंयोगादित्यर्थः अयमाशयः यजेतेत्युक्ते केन कथमित्या
काङ्क्षात्रयं स्यात्तत्र किं केनेत्यस्मात्तत्राह यत्सोर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यनेन निराकाङ्क्षीकृते कथमित्यस्या
काङ्क्षायां तदंशस्य सन्निधावनाम्नादिति कर्तव्यतायास्तत्त्वं वाक्यमुपमानेन वुद्धौ सन्निधीयते तच्च वाक्यमसं
निहितमासीयमर्थं सन्निधापयेदमनेनेत्युक्तं कुर्यादिति अभिधानवत् यथाग्निहोत्रपदं क्वाउयापि नामधने
श्रुतं नैमित्तिकाग्निहोत्रधर्मान् वुद्धौ सन्निधापयति तद्वदिति संक्षेपसूत्रस्यार्थः उत्तरोर्थः शिष्यहिताय न
दुक्तं विस्तो वहिमहत्वाले क्रम वि संक्षिप्य वा प्रवीन दृष्टं हि विद्वद्भिर्लोके समासव्यासभावणमिति अग्निहोत्र
दर्शपौर्णमासयोर्ज्योतिष्टोमे च मासहोमेनव धातनाभिधवादीति दृष्टार्थान्यंगानि निराकाङ्क्षीकरणसमर्थानि जे
ष्वनिराकाङ्क्षीकृते पुनातिदेशाकाङ्क्षा तथापि सो— मेस्तु दर्शपौर्णमासिकधर्मातिदेशं केनसिद्धनुनाशंकानि
राकर्तुं सूत्रं प्रवृत्तत्वादिष्टे सोमे प्रवृत्तिः स्यादिति सोमे पि विधिष्यंताकाङ्क्षायां दार्शपौर्णमासिकस्य प्रवृत्तिः
स्यात् कुतः दीक्षादिविधिर्देशादेविधिष्यंतस्य प्रवृत्तित्वास्यैव सोम्ये पि प्रवृत्तिरुचिता सोमस्य तदा न तर्या
दिस्वर्थः इतश्चैष्टिकस्य विधिष्यंतस्याह लिंगदर्शनाच्चेति तस्यैकशतं प्रयाजानुयाजा इति लिंगदर्शनाच्चैष्टिको

मी० धर्मः सोमेनस्मादैष्टिकसोमे विध्यंत इत्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह कृत्स्नविधानाद्वापूर्वत्वमिति वापूर्वेप
६५ क्षेनतत् अपूर्वं एव हि सोमोनेकुतश्चिद्धर्मान् गृह्णाति कुतः कृत्स्नविधानात् इति कर्तव्यताश्चेतपाठ्यजतेः प
र्वत्वमुक्तं विहिते कर्तव्यताकश्चायसोम इत्यर्थः इतश्चतथात्वगामिघारणाभावस्यनित्यानुवादादिति
95 स्रवंवदेवावज्रकृत्वसोममथनस्रचौवाहनस्मात् स्रुक्विसोमहविर्नासाद्य तेन सोमसाज्येनाभिघारयतीति त्र
पपद्यतेपद्यपूर्वेसोमोमथादर्शपौर्णमासिकविध्यंत प्राप्तोघ तेनाभिघारणांस्कचाहोमस्याभ्यतदभि
घारणाभावस्य नित्यानुवादेनोपपद्यत इत्यर्थः शंकते विधिरिति चेत् विधिः प्रतिषेधविधिकस्य विध्यंत
त्वेन प्राप्तस्य दर्शपौर्णमासिकस्येति चेत् पस्यासितत्राह न वाक्यशेषत्वादिति नायं निषेध कुतः अग्न
रं भस्तु स्तदेव सोमप्यायतामिति विधेराकांक्षितत्वेन वाक्यशेषत्वादित्यर्थः इतोप्यपूर्वसोम इत्याह शै
कते नानुषराणादितिास्यनुपोष्य प्रापात ग्री वावद्धमेनयमुष्मिन् लोके नेतीयेरन्निति निराशंकान
पुज्यते यदि दर्शपौर्णमासीक विध्यंतस्यात् तत्र नियतमुपोषणमेव कुतोनुपोषणशंकते त्यर्थः प राम•
दुक्तं तस्य शतमप्यानानूयाजा इति दर्शनं तत्राह दर्शनामैष्टिकानास्यादिति वाजपेयस्य पद्धति

यत्त हि स्रुती सोमायागानां कर्म्मणाम प्रयाजाये ब्रि कांतेपाससमुच्चयार्थतन्दर्थनमित्यर्थः यस्य लिंगमित्यादेः यथं
चन्द्रारभ्यते इति दर्शपौर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यादिति ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः सौर्यं चनि
र्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादि विधिर्दर्शपौर्णमासमो विधतस्यप्रवृत्तिः स्यात् न लौकिकस्य नाप्यनियमस्यो
द्गाथामतिगं संयोगादित्युक्तत्वे हेतुरित्यर्थः तथा हि प्रकृतिमितिशब्दत्वम तितेरिति चेत्तत्रपति तत्राह नेत्य
तिकत्वादिति। नरथं तरशब्दः कवतीरभिधत्ते कुतः नाभिधत्ते संबंधस्यौत्पत्तिकत्वान्नित्यत्वान्न हि नित्ये न ससं
नसंबंधेन यः शब्दायमर्थकत्वेन सोऽर्पितरं तेनैव वक्तुं शक्नोतीत्यर्थः कचशास्त्रं चेवमनर्थकस्यादिति शास्त्र
मतिदेशशास्त्रं शब्दातिदेशपक्षेनर्थकं स्यात् न्यग्शकार्याभिधानात् स्मान्नशब्दस्यातिदेश इत्यर्थः पक्षांतर
शकाते स्वरस्येति चेत् स्वरे घोषो नादः इति पर्यायः शब्दस्यातिदेशो युक्तः इति चेत्स इपाहितेत्राह नार्थाभि
धानात् ऋग्नेर्न संबंधः इतिस्वरे तिदिश्यते इति चेन्न कुतः अर्थाभावात् अर्थाभिवास विव्यंजको नादः स
वतीषु भावयितुमशक्यात् कवतीषु रथंतरं गायतीति तस्याश्रुतेः यद्यतो परस्य संबंधो नु पपन्नः स्यादि
त्यर्थः॥ किंच स्वरस्तत्र्यक्तिषुस्यान्मात्रावर्णविभक्तत्वादिति तुः पक्षांतरपरिग्रहे पद्यभिवतीस्वरः कवती

मी० ९६

96

षुसमावेशापित्तुमशक्यास्तथापि मात्रावर्णा विभक्तित्वात् वहयोर्मात्रावर्णोऽविभक्ता अभिवतीनाकवतीषु
विघनेन यातास्कवतीनामित्यतः कवतीषुरथंतरं गायतीतिस्वारस्यानुवादः इतश्चतया लिंगदर्शना
चेति रथंतरमुत्तरयोर्गायत्रपामीति विश्वामित्रपक्षे वृहदुत्तरयोर्गायत्रपामीति शिष्टइति स्थितं तस्य स्वरस्या
र्थवादे लिंगस्य दर्शनाद्विद्यमानादर्शनेनपक्षाआदेर्यतस्समार्थकत्वात्स्यादुत्तरयोरप्तिरथंतरं बृहद्येतिनयोरनु
वादइत्यर्थः अनुवादपक्षं निराह अशक्तेनविकारस्योत्तरोहपयाश्रुतिति तुल्यार्थेरथंतरमुत्तरयोर्गापतीत्या
दिनानुवादः कुतः उत्तरास्वस्य विकारस्याशक्तेरश्रवणात् ततः किंतत्राह यथाश्रुतिएवसतियथास्वाध्या
यकालेशक्तनस्तथा प्रयोक्तुमशक्यत्वात्तत्र रथंमुत्तरयोर्गायतीत्यादि अनुवादमात्रास्यानर्थकत्वात् तदहीकार
इत्यर्थः न स्वरस्य सामस्तशब्दस्तस्य चानुवादइत्याह शब्दानां चाचासामंजस्यमिति रथंतरमुत्तरयोर्वृहदुत्तर
योर्गायतीत्यत्रवृहद्रथंतरशब्दोस्वारसामशब्दत्वे स्वरसमुदाये अनुपपत्त्याविस्थिते स्याविशेषप्रयुक्तो वाह
तायस्मादेवं तस्मात्तेषां शब्दानामेकदेशिभिन्नत्वानुकवंधवामयोगस्यासामंजस्यमित्यर्थः ननुकवत्यादेशोरथंत राम०
रादिगेयमितिदेशलक्षणाम्भिनतरे प्रमस्तपमानेपृथिवीमनसाध्यायेदित्येवमादिधर्मारथंतरादि तत्राह पर्वस्यवा

विशिष्टत्वादिति पर्वस्य द्रव्यस्य हेतोर्मध्ये इकाजे ष्वविशिष्टत्वादग्निसंयोगात् इवी भवत्येवाज्यमित्यर्थः इति श्रीमी
मांसासूत्रदीधितावष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः चतुर्मास्येषु वाजिभ्यो वाजिनमिति वाजिहोमा श्रूयन्ते सौत्रामण्यां च स
यायहा आग्निनं ग्रहाति सारस्वतमेद्र मिति सौत्रामण्यां प्रभृतेषु सौमिकविध्यंतः स्यादुत नेत्यस्मिन्वाजिनो सोमपर्वत्वसौत्रा
मण्यां च ग्रहेषु न छन्देति वाजिनः सुग्रहयोः सोमपर्वत्वसौमिको विध्यंतः स्यात् कुतः सोमो वै वाजिनं सुरासोम इति
वाजिन सुरयोः स्तिष्ठद्वस्यतद्धर्मातिद्वार्थप्रयोगादित्यर्थः इतोपि सौमिको विध्यंतः स्यादाह वाजिनस्याग्नेवीहि त्वा
नुवषट्कृतेति सत्याद्वदिति अनुवषट्करोतीति अनुवषट्कारः सोमधर्मं दर्शयतीत्यर्थः इतोपि तथा समुपहूतभक्षणाच्चे
ति शेषं सोमवाजिभक्ष समुपहूयतीति समुपहूयभक्षणस्य सोमधर्मस्य दर्शनादित्यर्थः इतोपि सौमिको विध्यं
तः स्यादाह कृपया पुरोनुगुरणा पामपहरणा सारनवासो पनेहनं च तदिति सौमेन क्रीवाल्कस्पाइह कृपपुरोनु गुणया
मपहरणासा इनवासोपनेहनं चेत इति सौमेन क्रीवाल्कप्प कृपरां कुवले कृ तु भिराश्विनग्रहणातीति अयं ता एका
पुरोनुगेकाया ज्येति पुरोनुकर स्तीतो मच्छिन्नपत्वात् छिद्र राणाश्विनं ग्रहं गृह्णातीत्युपयामः गृहीत्वा सादयतीत्या
सादनं त्रिवारं सहनावसंति से मेवास स्यनपक्षो नितो क्षोनिशप्याणि भवंतीति वासोपस्या सादनं त्रिवारं नहने

मीः वद्वद्वैकृतमेतानि समस्तस्य वाजिनयोरन्तिदिशान्निसौमिकानीत्यर्थः कृष्णादीनां सीसकादीनां च विधाने नैकार्यानि स्यु
९७ स्तदन्तस्मुपकल्प्येत्यादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह हविषा वा नियम्येतत्तद्विकारत्वादिति वा नार्थः सौमिको विध्यंतः
किंतु हविषा पयपयोषधिसामान्येनैष्टिको विध्यंतो नियम्यते स्तरणवाजिनयोः कुतः तयोरोषधिपयसो विकारत्वात्त
रावाजिनयोरित्यर्थः नास्यार्थादिस्ववर्णं तत्राह प्रशंसा सोमशब्दः इति स्तरणवाजिनयोः सोमशब्दप्रयोगः प्रशंसार्थो
97 न तु धर्मातिदेशार्थ इत्यर्थः कृष्णलादीनां तूक्तं तत्राहि वचनानीतराणीति॥ सीसकादीनि कृष्णलादीनि वाजन्ति
कानि प्राप्तेरभावादगत्या वाक्यानां सगुणकर्मविधानेनानैकार्थ्यमित्यर्थः इतोपि सोमविकार इत्याह वा शब्द
शब्दश्च तद्वदिति शब्देनैव दीक्षणीयमाप्नोतीति नोच्यते प्रायणीयायामपि सिहं सोममभिरातिथ्यामति सोमविकार
त्वे दीक्षणीयादीनामप्रत्यक्षणाम्नाने तद्वदादिभिस्तदाप्तिवचने नोपपद्यते तद्वचनिकमित्यर्थः नैतेषां पशु
नां पुरोडाशा विद्यते इति ग्रह पुरोडाशास्त्वेते पशावइति पशुपुरोडाशाभावोग्रहाणां कृतं तत्र च हि त्रिवृतस्तत्र
पशुपुरोडाशस्य लिङ्गदर्शनमिति यद्यग्रहाः पुरोडाशधर्मकास्तदैतल्लिङ्गदर्शनमुपपद्यते तस्मात्पौरोडा
शिकस्तत्र च विध्यंत इत्यर्थः पशुपवग्नीषोमीये ष्टिको विध्यंत इत्युक्तं तत्राक्षेपसूत्रे पशुः पुरोडाशविकारः स्यात् रामं०

वताः सामान्यादिति पशुरग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेदित्यस्य पुरोडाशस्य विकारः स्यात्कुतः अग्नी
षोमीयमिति देवतासामान्यादित्यर्थः इतश्च तथा प्रोक्षणाच्चेति अग्नये त्वौषधीभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि पशुं प्रो
क्षयेतीति प्रोक्षणलिंगाच्चेत्यर्थः इतश्च पुरोडाशधर्मः पशुरित्याह पर्यग्नीकरणाच्चेति अविनीपाडुल्मुकेन प
शुं पर्यग्नीकरोतीति पर्यग्नीकरणं पुरोडाशधर्म इत्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वादिति
वानार्थेन पशोः पुरोडाशस्य विध्वंसः किंतु सान्नाय्यं पशोः प्रकृतिः कुतः तस्मात्पशोः सान्नाय्यं प्रभवती
तिमिथः प्रत्याप्रति लिंगं हविः सामद्देवता साम्यात् इतरेणचलीपश्चेत्यर्थः इतश्च सान्नाय्यधर्मो पशुरि
त्याह तस्य च पात्रदर्शनादिति तस्य सान्नाय्यस्य पात्रं पदिपशुरुषायां पठेदित्यवक्षणं तस्य च पशोर्दर्श
नादित्यर्थः सान्नाय्यस्य विकारो विपशुरीधिनविकार इत्याशंक्य सूत्रं दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यादिति दध्नो
विकारः पशुः स्यान्मूर्तिर्घनत्वं तत्साम्यं पशुदध्नो प्रत्यापतिलिंगमित्यर्थ एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह पयो वा
कालसामान्यादिति वापर्ववपक्षननपवः पयोधर्मःपशुः कुतः सद्यः कालतासामान्यत्वं योरितरेतरं व
हिरंगंत्वदधीत्यर्थः इतश्च तथा पश्चानंतर्यादिति पशोः पयोरंतरः साक्षान्नस्यात् सन्नातदधीत्यर्थः इतश्च

मी०
९८
98

पयो धर्मपशुरित्याह द्रवत्वाविशिष्टमिति पशुपयसोर्द्रवत्वमविशिष्टं समानं चोदयत पशुर्द्रवति पयोपि भवति
संचरतीत्यर्थः वैश्वदेव्यामध्यात् दधिपयसौ विकारइत्याक्षेपसूत्रे आमिक्षे भाव्यत्वादुभयविकारः स्यादिति उभय
भाव्यत्वादुभाभ्यां दधिपयोभ्यां भाव्यते निष्पाद्यत इति गमनाभावादुभयविकारः स्यादित्यर्थः लाघवादस्य विकार इत्या
हः एकावाचोदनैकत्वादिति एकं दधिपयो वा तदुपादानं स्यात् कुतः वैश्वदेव्यामिक्षेति चोदनाया एकत्वादेकेन
विध्यंतेन कार्य्यत्वादित्यर्थः तत्रैकस्येत्यादित्यर्थः तत्रैकस्यैवापेक्षायां पूर्वं वा ग्राह्यं दधि संघातसामान्यादिति द
धिवदामिक्षाया काठिन्यसामान्यादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह पयो वा तत्प्रधानत्वाल्लोकवदिति चोत्कृप
र्वपक्षं जातं निरासीपयशतहेहा रीतिकर्तव्यताकाक्षाकुतस्तत्प्रधानत्वात् पयसः प्राचुर्यात् किंच स्वल्पस्य द
धिद्रव्यत्वात्तस्य पयस्य पयसो घनीभावनार्थत्वात्तथापि कुतो विनिगमनाइति तत्राह लोकवदिति लो
केदुग्धस्य घनीभावनमल्पमात्रसाध्यं प्रकृते दधित्वदृष्टार्थमित्यर्थः इतोपि दुग्धप्रकृतिकासेत्याह धर्मा
नुग्रहाच्चेति संधः कालतो धर्मः सोनुगृह्यते पयोविकारत्वे दधिविकारत्वे तु वैश्वदेवस्य ग्रहसाध्यत्वं स्यादित्यर्थः प्रा
पणीयोतिरात्रपृष्ठ्यषडहं चयछंदोमा अविवाक्यमाह उत्तरस्य णीयोतिरात्र इत्यवमर्थ्रतो द्वादशाहः सचयाज्ञिकप्रसि

राम०

श्वासत्रमहीनं चेति द्विविधस्तयोश्च धर्मश्रुतावाप एकोव हवो वाहीनेन यजेरनु दीक्षिता या यजेयुर्गृहपतिः स मृद्ध्या
त्वयमत्विजो ब्राह्मणाः सत्रमुपेयुरित्यादय इति तेत्राहस्य सत्त्वं सत्रामहीनद्वादशाहस्तस्योभयथा प्रवृत्तिरेक
स्मादिति तत्राहीनसत्रयोस्तस्य तस्य विध्यतावच्यस्था यास्ता कुतः सत्राहीनद्वादशाहत्वेनैकैकस्यैवावस्था
पकविशेषाभावादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह अपि यजतिश्रुतेरहीनभूत प्रवृत्तिः स्यात प्रकृत्या तुल्यश
ब्दत्वात् अपि वेति नैवोभयवस्था किंत्व्यवस्था याहीनभूतस्य या विध्यंतस्तस्य प्रवृत्तिति द्वादशाहेन प्रजाका
मं यजेदित्यादिषु स्यात् कुत यजतिश्रुतेरेवं द्वादशाहवद्दिकामात्रयेयुरित्यादिषु सत्रस्य विध्यन्त प्रकृत्या विकृत
यजतिरित्यादेस्तत्तुल्यशब्दत्वादित्यर्थः तत्राहर्गणात् विभज्यते द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तहीनत्वं यजति
चोदनादितिः एकादशरात्रोत्तरवर्धद्विरात्राहीनामहीनत्वं तत्राहीनभूता प्रवर्तते कुतः द्विरात्रेण यजे
तेति यजतिचोदनादित्यर्थः इतोपि लिंगाच्चेति अग्ने सोमो वै श्रेयं प्रजापतिः सत्रतानेकाहानहृजत न मेन
द्विरात्रादयो हान्यवृन्त्स मस्मान्महोतीति न देशो महीनत्वमिति श्रुतिलिंग द्विरात्राहीनां महीनं दर्शयती.
त्यर्थः पंचदशरात्रकोऽपापि नामयने चाहीनाविस्पाष्ठे य सत्रे अन्यतरतोतिरात्रत्वात्वं च दशरात्रस्याहीनत्वं

मी०
९६
११

कोऽपापिनामयनस्य वलवत्तममेष्वहीनत्वस्य दर्शनादिति कुतः अन्यतरतोन्यतरत्वेनत्रिरात्रत्वात्ते नाहीनो क
थमेतत्तत्राह तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्शनादिति तद्भूतेष्वन्यतरतोतिरात्रभूतेष्वन्यतरतोतिरात्रस्ते नाहीनेति श्रुते रहीन
त्वादर्शनादित्यर्थः इतश्च तावहीनावित्याह अहीनवचनाच्चेति यदन्यतरतोतिरात्रस्ते नाहीन इति अहीनत्वस्य वच
नादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह सत्राद्वापि चोदनादिति वानार्थे एतो नाहीनो किंतु सत्रे कुतः य एव भूतिकाम
मिच्छतित एवं पंचदशरात्रमुपेयुस्तथा कोऽपापिनामयने विभूतिकामा उपेयुरित्या पापि चोदनादित्यर्थः इतश्च स
त्रे इत्याह सत्रलिंगदर्शनाच्चेति कोऽपापिनामयने गृहपतिस सत्त्वा सत्रमुपेयुरिति सत्रलिंगदर्शनाद्वयोः सत्र
त्वविध्यंत इत्यर्थः॥इति मीमांसासूत्रदीधितौ षष्ठमाध्यायस्य द्वितीयपादः अग्नावैष्णवमेकादशकपालं नि
र्वपेदभिचरन् सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुमिति तत्राग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचये सादिह
विर्गणास्तत्रास्त्येषु तंत्रे हविर्गतिपरमुत्तरस्य देशश्रुतामान्यादिति हविर्गण एतस्मिन् परं शुचिदेवतं कर्मोत्तरस्या
ग्नीषोमीयस्य विध्यन्तगं सा एवमाप्यवैष्णवं चरुमिति पूर्वस्याग्नेयस्य विध्यन्तगमात्विति कुतः देशसामान्या
तत्क्रमसामान्यादिह शुचिदेवतो द्वितीयवाग्नीषोमीयो पि तथा तथाग्नावैष्णवः प्रथमकृतो वाग्नेयश्चेति एम०

देशसामान्यातिसर्थः एवंप्राप्ते सिद्धान्तमाह देवतापायात् नियमेन शब्दत्वादितरस्याश्रितत्वादिति वानार्थेन देशे
न नियम्यते किंतु देवतया कुतः आग्नावैष्णवं मग्नये शुचयेऽति शब्दवत्वात् देवताया नैरन्तर्यस्य कुतः अश्रुतित्वान्न
देशाश्रयने किंतु प्रचयाद्धि म्नते तस्माद् तरंगत्वाद् देवता मुख्यातः श्रुति देवत्ये आग्नेयस्य विध्यतोग्नावैष्णवे आ
ग्नीषोमीयस्येत्यर्थः जनक सप्तरात्रे स्क तेच त्वारित्रि वह स्वहा निग्नि षोम मुख्यानि भवतीति तत्थान्यत्र नवत्रि
वत्स्वहानि भवतीति तन्त्रासेप सद्भे गुणचोदनाया यस्य लिंगतद्भवतिः प्रतीयेत आग्नेयवदिति चत्वारीसा
दिगणचोदनायामेव विधाया स्या पाग्निक स्याद्य यान्को लिंग त्रिवत्स सामान्यते न तस्य त्रिवत्तो विध्यंत उत्तरे
षुचनुष्वव्यावर्तनीय कुतः शब्दस्य त्रिवत्स सामान्यस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह नानाहा
नि वासंघात चत्वारि इस्वादि संघात शब्दाइति इतोपि तथा प्रवृत्तो लिंगेन चोदनानि सप्तरात्रे चोदनया प्रवृत्ता
नि नानाहानि दद्भाहहि कानि चत्वारि तान्यन्यत्रि त्वविधानुशंकानन्तु त्रिवत्सेन च चतुः संख्या विधानु
शंकामि जिप्रवृत्ति लिंगेन चतुर्षु चतुरात्रादि घाघातार्विध्यंत स्य चोदनात प्रवृत्तिरित्यर्थः इतोपि थेत्याह तथा
चान्यार्थ दर्शनमिति चत्वारि वत्सा नहनि मुख्यानी न्यार्थ दर्शनितदोष प चतेय दितेषामग्नि षोम प्रथमोने

मी:
१००
100

रेयथा घोमुखं त्वं मि ऽ छेद्दनमित्युक्तेन सर्वोपसंप्रतीयतद्यत्सर्वनाग्निष्टोमादूत्यर्थः षट्त्रिंशद्वात्रेष्वनंतं षडहा भवति यता
णे भवंतीति स्त्वेयमत्वं कालाभ्यासो विवादस्कि मे भेदादिति अहाः सहस्त्रा सोमयागा षट्संख्याव छिन्नाषडहान
पुनरनुसंख्याव छिन्नाश्चतुर्विंशतितावस्यामहः सकालाभ्यासे स्वेद्वादशाहिकस्य दशाहाद्वि ध्वंत स्य प्रव
त्तिरितिवादस्मिन्नन्यते कुतः कर्मभेदात् यस्मात्सोमानां कर्मणां चतुर्भिः संख्याभिः पुनरवच्छिन्नत्वेन चतुर्विंश
तिभेदभिन्नत्वादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धांतमाहतरावत्तिं तु जैमिनिरन्हाम प्रत्यक्षसंख्यत्वादिति तस्य पाक्षि
कस्य षडहस्य प्रत्यक्षस्यावृत्तिं विध्वंतजैमिनिर्मने कुतः अन्हा चतुर्विंशतेर्या संख्या सा षडहतुष्ट्ये नानुमे
यतः षड्विंशाहे मिलित्वा घः षडहाने चत्वारुद्दति प्रत्यक्षाधिगतान्यत्यर्थः शतो कथं भवति शतानि रात्र भवति
पंचाग्निष्टोमः पंचाग्न इत्यादयः स्थानत्राक्षेपत्वत्र संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतत्वक्षणाग्रहणा
दिति अतो कस्मिन्सादि संस्थागणेषु तस्य ज्योतिष्टोमस्य शतने कृबोभ्यासः स्वादिगुणाः प्रतीयेत कुतः
उक्थ्यं पोऽशीतिनातोऽग्निष्टोमइत्यादीनां ज्योतिष्टोमनामाकितानां विधीयमाने संख्यामात्रार्थग्रहणाद
न्यथा संस्थावसंख्ययो विधाने वाक्यभेदप्रसंगादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह व्यविकाराद्वा प्रकृति

राम॰

स्तद्विशिष्टाद्भिधानस्य तन्निमित्तत्वातिदिवानार्थेनैतदेवज्योतिष्टोमाभ्यासः किं न हि प्रकृतिर्द्वादशा
हिकाभ्यहानि तद्विशिष्टानि स्युः कुतः अधिकारात तान्यत्र चोदकेन प्राप्तानि तदनुग्रहाय ननु अग्निष्टोमादिभि
शब्दैर्ज्योतिष्टोमप्रत्यस्य विहितस्तत्राह अभिधानस्य संख्यानिमित्तत्वात्स्मादुक्तादिसंज्ञकाद्द्वादशरात्राद्दश
कृत्वोऽभ्यासमात्रः प्रत्यहमुक्थ्यस्तोत्रेण समानदशस्तोत्रक्थ्यानमतो प्रतिपद्यते एवमितरत्रापि योऽग्न
मित्यर्थः शतोक्थ्य भवति शतानि रात्रं भवतीति श्रुतं तत्र द्वादशाहिको द्वादशरात्रो दशकृत्वः प्रवर्तते इत्युक्त
कृतस्मिन्दशरात्रोक्थ्ये प्रतिदशकमभिनोद्यो क्रत्वग्निष्टोमा उक्थ्यस्य यावद्दर्शितत्वाद्विसप्तचीयमा
नेष्वक्षिपस्त्रं गणाद्दुपचयपक्षत प्रकृतित्वादिति एतेषु द्वादशाहिको विध्यनुक्थ्योपचयोपि कुतः
नत्प्रकृतित्वाद्द्वादशाहप्रवृत्तित्वादहर्गणानामित्यर्थः द्वादशाहसाद्यंतातिष्टोमो द्वादशरात्रधाम्यस्युमानौ
विशत्यग्निष्टोमाः स्युस्तेषां प्रत्यकमुक्थ्यनामकस्तोत्रं चतुष्टयं वर्द्धनीयमेवमतिरात्रेपि प्रत्यहं स्तोत्र
वृद्धिः एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह एकाहातेषां समत्वादितिवानार्थेन द्वादशाहादुपचयः किं ते काहात ज्यो
तिष्टोमात कुतः तेषां द्वादशाहिकानामितरैवकृतेः अन्यतः संस्थाकोशत्वेन समत्वात् ज्योतिष्टोम

ष्योऽस्यस्तत्रोऽसतिमत्वेन सर्वेभ्यो ह्रानुप्रमुत्वादित्यर्थः उपचयाच्चितानंतरमपचयोऽपि विचिंत्यते वाजपे
मी० ने षड्वाग्बृहस्पतिसवेन यजेतेति तत्र च बृहस्पतिसवे प्रकृतितो गायत्र अनुष्टभा रसुप्राप्ते षुनानाछंदोपतरात्तिप्र
१०१ ह्यागायत्र्यमेतद्ह भवतीति अत्र सत्त्वं गायत्रीषु प्रकृतीनामवच्छेदः प्रकृतसंधिकारात् संख्यात्वाद्दशेभ्यादि
ति यदेकसंख्यमेवस्यादित्यर्थः तथाच यस्य दशगावस्तद्वौपंचकौ गवामिति न स्यात्सयोगः इति भावः एवं प्रा
101 ने सिद्धांतमाह गुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यादसर्वविषयत्वादिति वा पर्वपक्षं नुतन संख्यापागायत्रीशब्दः किंतु चतुर्वि प
शत्यक्षरस्याक्षरद्रव्यस्य वाचकः स्यान्न कुतः गुणात् शोणो धावतीत्यादिवत्तन्न देव कुतः तत्राह अप्रसर्वविष
यत्वाच्चतुर्विंशतिसंख्यावच्छिन्नेगवादौ प्रयोगप्रयोग्यदृष्टेरित्यर्थः इतश्च अक्षरद्रव्यविशेषवाचीत्याह गोत्ववच्च
समन्वयइति यथा गच्छतीति गौरिति सामान्याभिधानेऽप्यश्वादिसाधारणाभिधाने च सास्नादिमत्स्वेव समन्वयः
तद्वद्योगस्य प्रचुरतान्यत्रेत्यर्थः इतश्च न यथासंख्या याश्च शब्दवत्वादिति चतुर्विंशतिसंख्यायाश्चतुर्वि
शतिशब्दात्तं रत्वात्तेनैवैकेन शब्देन व्यवहारोऽस्य नो गायत्रीशब्देनेत्यर्थः स्यान्नस्याद्वचनम् इत्यर्थः इतश्च एम०
अक्षरशब्दोऽपमित्याह इतरस्याश्रुतिलाज्जेति यदि गायत्रीशब्दसंख्याभिधायी न तदेतरस्य द्रव्यस्य व्यवहारापाश्र

तित्वात् संज्ञाशब्दाभावाद् गायत्र्या अवतारो न स्यात् ततो गायत्रीशब्दो ऽर्थवान् ततः संख्या या नि प्रयोजन इत्यर्थः प
त्तत्कमेव तद्व्यतिरेकात् तदारभ्येयत्वमिति गायत्रमेतद्धि भवतीत्यत्र गायत्रीषष्ठुनामवादकेन प्राप्तानां प्रा
कृतीनां तत्स्थपत्सु गतीनामनवच्छेदो लोप कार्यः कुतः मक्तस्याधिकारात् तदेकेन प्रधानात्त्वस्य पजगतीनामधि
कारात् तामतया आगमनेन प्रकृतताधिकारत्वाथ नतु प्रस्य स्वभक्ता गायत्र्ये अक्रवाग्रासावाधिष्यते तत्राह स
ख्यात्वात् गायत्रीशब्दस्य संख्यावाचकत्वात् अव्यतिरेको चतुर्विंशतिसंख्यायाः गायत्रीशब्दस्याविनाभावात् त
थाचाक्षरलोपस्तत्र दृष्टान्तो ऽग्निष्टोमवदिति दृष्टान्तो ऽग्निष्टोमे भवतीसम्यक्सो द्वादशाहिकानामह्नामुक्थ्यविलोपः
क्रियते द्ववेत्यर्थः इतश्चैतदेवं ह तन्निसवचनमकृत्सती षुथवनमिति तेन गायत्रीपदं निस्यवान्नि संख्यचतुर्विंश
तिसंख्यामभिधायि कुतः यतो गायत्रीभ्यः पृथक्सत्यां जगत्यामपि चिये हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति वचन
मुपपद्यते न हि तस्यामपि विद्व अतो प्रविशान इत्यर्थः शंकते न विंशतौ शेते चेदिति वेत्सृष्पासि न हि विंशं
तौ संख्या द्वपेगुरुरो दश संख्यागुरुणा प्रविशतीति तत्राह एकसंख्यामेव स्यादिति ॥ नक्रमः संख्याया विंशो
दिति किंचत्वारिंशान्तसंख्या द्वयेगुरुत्वो दशसंख्यावच्छिन्ने द्व्यक्षरे प्राप्यव मते षुद्धे चतुर्विंशतिसंख्ये अतोन

मी॰

१०२ अथ यावितिवद् संख्यासंख्यानयोः निवर्तनमग्निष्टोमवदिति तत्राह ख्यातेऽनिवेशनात् उक्थ्यलोपे विशिष्टस्यादि
ति गायत्रीशब्दस्य इक्ष्वेमिवेशवत ख्यातेरे ग्निष्टोमशब्दस्यानिवेशात्तेनोक्थ्यलोपमतयो द्वादशाहिकानाम
ग्निष्टोमानन्तानभवती स्यावश्यकोक्थ्यलोपविशिष्टमग्निष्टोमादिगम्यते नैवं गायत्री इत्यमस्तलोपेगम्य
त इति विषमोपन्यास इत्यर्थः इतश्चोक्थ्यलोप इत्याह शास्त्रलक्षणत्वाच्चेति शाताग्निष्टोमेः शास्त्रलक्षण
निशास्त्रीयाग्निमांतरवाध्यंतः हपुनः शास्त्रलक्षणायागायत्र्यमनुमातिकीमिति प्रजापतीमिर्वाध्यत इत्यर्थः
एहिहेमयञोसैका जगतीति संख्यायागायत्री शब्दोऽस्ति इति तत्राह अभ्यासेना मधेयत्वाद्नत्यापथकसतीषु
स्यादिति अविगायत्रीशब्दस्योससैवनिष्ट तथा नामधेयत्वात्पथकसतीषु जगतीषु पठविशत्यक्षरावेय
वेमपत्यमाणो गायत्रीद्धयसंतरेकं स्याजगत्यामिति नीतिभक्त्यापरिमाणसामान्यगुणोत्तमयोगः स्यादित्यर्थः शं
कते वचनमिति चेदिति एहीत्यास्ते विध्यभावात्तया स्तुतिष्टोमुष्टुभश्च्यतस्तोगायत्रीः करोतीति विधिवचन
मस्तू च्याचकलेनैतत्समंजस [redacted] मिति वेत्सप
मितत्राह इहैवैकत्र संख्यार्थो नान्यत्र कृदर्शनादिति यथालोकेऽमी पिष्टपिंडाः सिंहाः क्रियतामिति चेदपिष्टश्च

राम॰

पतिष्ठत इति यदिहैकत्र मन्त्रे विंशति स्वरसादि याज्यालक्षणा याज्ञिकार्येर्दृष्ट इति नामप्रदर्शनमुक्तमित्यर्थः इतश्च नेसंख्या
भिधायीत्याह अपूर्वैश्च विकल्पः स्यादिति संख्याभिधानमिति गायत्र्यापरिहृत्यादित्यपूर्वैर्दृश्यो एतैर्मासासाल्ये
कर्मणि गायत्र्यापरिहृत्यादिति श्रुतेः आजुहोति याग आयस्य कस्यचिच्चतुर्विंशत्यक्षरस्य विकल्पः स्या
तथा च आजुहोत यावाधः समागतो सर्वा साध्यस्तस्मान्नैतत्संख्याभिधानमित्यर्थः शङ्कते अगुणत्वान्नेति
चेदिति न प्रकृतो विकल्पः कुतः ऋचोत तत्रत्यानां सामिधेनीनां गुणतया प्रयोगस्य कृतत्वान्नेन चतुर्विंशत्य
क्षरसंख्याया मानुनालक्षणामिति चेत्तत्रैवमितत्राह तथा पूर्ववत्ति स्यादिति यथापूर्ववत् ऋगुणकप्रयोग
स्तथा तस्य वपूर्ववृत्तिवहस्पतिश्चैवो हकेशामाल्हस्य गायत्र्यां मद्धकृतमित्यगुणत्वं नबाधितमिति नाक्षर
लोप इत्यर्थः अतिप्रसंगाश्चाहगुणत्वेऽशब्दे सर्वत्रेति स्वार्थे गायत्र्यमेतदृह भवति यदि गुणस्य चतुर्विंशत्य
क्षरस्य ग्रहणात तत्तत्त्व सर्वत्रान्य संख्ये पगता या चावेशः स्यादित्यर्थः नातिप्रसंगमाह निष्पन्नत्वग्रहणा
नेति च इति यदर्थे निष्पन्नः प्रतिष्ठो गायत्रीशब्दस्तस्यैव ग्रहणान्न सर्वसंख्येयगतस्य ग्रहणमिति चेत्त
स्यमितत्राह लिङ्गस्यादिति यथा तत्र चतुर्विंशत्यक्षरस्य लिङ्गाया मध्ये प्रयोगस्तथेहाप्येगक्रान्तत्वस्य महन्नं भवति ॥

मी० १०३ 103

इत्यत्रापीत्यर्थः नन्वत्र यथा पिञ्चोदकानुग्रहाय संख्यावाचिनाम्ना तत्राह। यद्दिवा विशेषे नियमात्प्रकृतस्य पर्वं धाच्छ
देष्वपि प्रसिद्धः स्यादिति वा पर्वपक्षस्तु न तथा विषये संशय इति संशयविगायत्रीषु विहितः स्व प्रकृतस्य पर्वं धो
तस्मात् कृतानुते धादगायत्र्या जेगत्यादिकायां गायत्रीशब्दनियमः स्यात् तथा शरमयं बर्हिर्भवति इत्यत्रापि कोश
मेव बर्हिः कार्यं स्यादविशेषादित्यर्थः शंकते इष्टप्रयोग इति चेदिति येहि द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति चतुर्वि
शतिसंख्यायामक्षरगायां गायत्रीशब्दस्य प्रयोग इति चेत्प्रयोग इति तत्राह तथा शरमयनीति शरवनमेवेदं कुश
वनमिति शरेष्वपि इष्टप्रयोगः इत्यर्थं तत्राह। लक्ष्मेति तत्र शब्दो भाक्तत्वात् तस्य दीर्घत्वप्रयुक्तोऽस्तन्यत्राषे साहृत्य
मात्रयेति चेत्स्व इष्ट मिति तत्राह। तथेत्तरस्मिन् लिति। इतरस्मिन् द्वे हि गायत्र्या वित्यत्र तथा चत्वारि शत्वस्सरस मादृ
क्तिरित्यर्थः। इतोऽपि तथेत्याह। स्यार्थस्य वा समासत्वाल्लतासामेकदेशे स्यादिति अर्थस्याभिधानार्थमं
त्रप्रयोगः स चापि समासेन वाक्येन कर्तुमशक्यात्कुतः तासां तुष्टप्रजगतीनामेकदेशे समासत्वाद
तोऽपाशनव्याप्तुमस्त्रेऽप्यक्षरत्वविंशत्या क्षरात्म्यात्रकृत्स्नः तत्र वर्तमानाक स्त्रिरान्तरजातिविशेषभो
गमपि तत्र इत्यर्थः ॥८॥ ॥ ४॥ इति मीमांसासूत्रपद्धतावष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः संपूर्णः ॥ ॥ राम

श्रुतिः देशोनेति कर्तव्यता नाम्नाप्रिर्युक्ता तदपवादः आरभ्यते तत्र एकया जुहुयात् दर्विहोमं कुर्यादिति तत्र दर्व्या होमो
दर्विहोम इति व्युत्पत्ते द्रव्यरूपो गुणो विधीयत इत्येवं प्राप्ते सिद्धान्तस्तत्र दर्विहोमो यज्ञाभिधाने होमसंयोगा
दिति दर्विहोमशब्दो यज्ञस्य कर्मणः अभिधाननाम कुतः जुहुयादिति होमस्य कर्मणः शेषत्वेन दर्विरिति संबन्धा
दर्शनादित्यर्थः स्थितो नामत्वे लौकिकानां तन्नामेत्याक्षेपस्तत्र स लौकिकानां स्यात् कर्तुस्तदाख्यत्वादिति स
र्विहोमशब्दः लौकिकानां स्मार्तानामष्टकादीनां नामधेयं स्यात् कुतः कर्तुस्तदाख्यत्वात् श्रिनीनां दर्विहोमको
व्रास्तकाः इत्यादिनाम्नेषां कर्ता ख्यायत इत्यालोकरित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह सर्वेषां दर्शनाद्वास्तुहोम इति
वानार्थे न लौकिकानामेव किन्तु सर्वेषां लौकिकानां वैदिकानां च नामधेयमेतत् कुतः यदेकया जुहुयात्
दर्विहोमं कुर्यात् पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति सदेवद्वयेति वास्तुहोमे वैदिके दर्विहोमस्य दर्श
नादित्यर्थः एवं स्थिते चिन्त्यते यागहोमानां तन्नामधेयमित्युक्तं तत्र प्राप्ते सिद्धान्तस्तत्र जुहोति चोदनानां वा
ततसंयोगादिति वानार्थे नामयचोदनानां नामधेयं किन्तु जुहोति चोदनानां होमानामेवेति कुतस्तत्संयो
गात् जुहोतेर्वाचकहोमशब्दसंयोगादित्यर्थः स्थिताद्दुत्तरयदुत्ककर्मनामेति तत्राह द्रव्योपदेशाद्वा गुणा

मी० मिधानमिति वानार्थे दर्विहोमशब्दो न कर्मनाम किन्तु गुणाभिधानं गुणविधिः स्यात् कुतः इष्ट्यस्य दर्विहूयमस्य
१०४ दर्व्या होम इति तृतीयासमासेनोपदेशोपगमादित्यर्थः एवं प्राप्ते आह न लौकिकानां चारयह नात्वाच्छब्दवत्तो चाप्या
104 र्थविधानादिति साधं गुणविधिकुतः लौकिकानां समाचारान्तु तिर्यन्त्वितया मूलं दंउ पोदव्या जुहोती स्वरूपापा
दर्व्या महणात्वान्न विधयाचोप्यर्थः श्रौतानामपि स्रुवेण जुहोति चमसेन जुहोति साम्यानि होमार्थानि पुत्रा
णि विधीयन्ते यतः नहि विकल्पोक्त नत्राहशब्दवतां स्रुवादीनामनुमानिकदव्याविकल्पायोगादित्यर्थः इ
तश्च न गुणविधिरित्याह दर्शनाचान्यपात्रस्येति मतेभ्यस्तेत्य दस्रुवमुद्धृत्य नीति दर्विहोमो न्यस्य स्रुमप्यपस्य
पात्रदर्शनादित्यर्थः अथोच्यते अग्निहविषो कार्यं दर्विः स्यात् तत्राह तथाग्निहविषोरिति यथापात्रका
र्यं न दर्वैः प्रवेशस्तथाग्निकार्यं यदाहवनीये जुहोतीत्यग्नेः प्राप्ते नापि हविःकार्यं भुङ्क्ते उदाशादे हवि श्छन्नमात्रे
त्यर्थः इतश्चोक्तं चान्यदसमर्थमिति उक्तमग्निकार्यं दहन मत्रन प्रकाशनाख्ये हविईष्य समर्थमित्यर्थः
ते च दर्विहोमा सोमात्त्वत्वे नि कर्तव्यतो कारइसाक्षे पक्षं तस्मिन् सोमाप्रवर्तनाव्यक्तत्वादिति तस्मिन् दर्विहोमसो
मः सोमिकोविध्यन्तः प्रवर्तनं चाव्यक्ते तु सोमस्येति न्यायेन त्वाह च अव्यक्तत्वात् श्रौते रिति कर्तव्यत्वादित्यर्थः एम०

एवं प्राप्ते इति द्वांतमाह न वा स्वाहाकारेण संयोगाद्वषट्कारस्य च निर्देशात्रेनेन प्रतिषेधादिति न वात्र सो
मिको वषट्कारस्य प्रदानार्थत्वेन निर्देशात् ततः किंतमाह तेनस्याद्दि यदि सोमिको विध्यंत स्तर्हि वषट्कारेण
तेन तत्रेत्यनास्य स्वाहाकारस्य विप्रतिषेध एव प्रदान संबधितपानो विकल्पः यस्ते उभयोर्बाधः तस्मा
दपूर्वो दर्विहोमः इत्यर्थः इतोपि न सोमिकः इत्याह शब्दान्तरत्वादिति सोमेन यजेत इति यजते शब्दान्तरं दर्विहो
मात जुहोतीति तस्मादित्यर्थः इतश्चतथा लिंगदर्शनाच्चेति औदुंबरी होमे हि स्वाहाकारं विधाय ज्याविधि
परत्वा क्षेध्यते न द्यावापृथिवी आप्नवन्तंत एकस्मीन् जुहोति आ ए णोति। अंतान्ना कराति नयोर्मध्ये चे
दिति शेषः आमूलात् द्व स्त्रावयति भूमिगते स्वाहाकारे नीति सोमिविध्यने स्वाहाकारखाधो लिंग तस्मा
द्वादित्यर्थः लिंगदर्शनमित्याह उत्तरार्थस्त्व स्वाहाकारो यथा सामर्द स्यात अविप्रतिषिद्धत्व नप्रयुक्ति
लिंगदर्शनाः यत्युक्तवदिति औदुंबरे होमेपि द्ववत स्वाहाकारस्य दर्शनान्न सोमिको विध्यंत इति जेतत्राह
स्वाहार उत्तरार्थः वषट्कारेणावदद्वाप्रकृतिसोमादिवजे विवाग्न्यानि प्रदानानि दर्विहोमाले लुपगच्छेत स्वाहा
कारः यथा समन्द्रहामामिधेनीरन्वक्र्यादिति सामन्द्र इप वद्दपाव दद्वाप्रकृतिहित्वामिश्र विदा विकृति गच्छे

मी०
१०५
105

ततद्धदित्ति तथा च तत्र दर्विहोमो प्रतिषिद्धा सोमधर्मप्रवृत्तिपुनः शङ्कोत्थ यः प्रभुवति दियथाय श्रौ सामान्द
रूपेष्वप्य मात्रो न दर्शपौर्णमासिकी धर्मप्रवृत्तिर्विधीयते वाच नि कत्वात्स्वाकारस्यनसो नि कधर्मवत्ति विप्रति
षिध्यत इत्यर्थः एवं प्राप्ते आह। अनुत्तरयोर्वा आर्थवत्वाद्दानर्थक्याद्वि प्रकृतस्यो प ए धा त्स्यादिति वानार्थे
नोत्तरार्थे स्वाहाकारः किन्तु उत्तरया प्रकृत्यानिष्टहोमेषु पार्वणयोश्च पूर्णमासाय स्व एध से स्वाहेत्य
र्थतः इत्यनुत्तरार्थः कुतः उक्तरूपेणातत्रे चार्थवत्वात्स्वाहारः अत एव प्रकृतिपषकारेणानो रोधई
स्वाह प्राकृतस्येत्यादि हि यस्मात् प्रकृतौ स्वाहाकारतानर्थकस्तस्मात् प्राकृतस्य वषट्कारस्य नो पर नवा
धस्यादित्यर्थः शङ्कते न प्रकृतावपीति चेदिति प्राकृतावपि नारिष्टहोमाहौ न स्वाहाकारः किं त्वविशेषे
णा वषट्कारः ह्रास्ये वषट्कार एव वै प्रजापतियज्ञेऽभ्यत्यापतदित्यविशेषश्रुतेरिति जेत्यसित्तत्राह उक्तं
हि समवायो परदौर्वल्यं स्यामिति वाक्यप्रकरणयोरत्र समवाये मेलने पारदौर्बल्यं परस्य प्रकरणस्य दौर्बल्यं श्रु
।ति लिङ्गाधिकरणोक्तं स्वाहा यक्ष्ये इत्यादि सत्र यद्येनवत्तेन घावा पृथिवी अमुवत्तोत्यनेकवाक्यत्वात्
स्वाहाकारः प्रवलस्मान्न दर्विहोमासोमः प्रकृतवदित्यर्थः पक्षान्तरमाह नेतत्त्वोदनावेष्टेः प्रकृतित्वात्तद्विधिः॥ राम०

स्यादिति चापस्तात् परिग्रहे तस्मोदनाद्दर्विहोमञ्जुहोतीति यावोऽन्नाद्धि घृतेष्वपां प्रस्तोमासयोरङ्गकर्मविशेषा
णां नारिष्टहोमानां तद्येति कर्तव्यतानवत्तीकुतः इष्टेः सर्वास्ति दिषु पश्वतु वन्धेषु प्रवृत्तत्वादस्यापि प्रवर्तताम्मि
त्यर्थः इत्यत्रोत्तरमाह समर्थ्याद्येति दर्विहोमेनारिष्टहोमानां धर्मप्रतिस्यात् कुतः नानिष्टहोमानेन जुहोती
ति जुहोत्यादिविशेषसामर्थ्याचोदनसामान्याद्वा इतस्य लिङ्गदर्शनाच्चेति अग्नौ शृतम् अन्नवैदितिष्टन् सावित्रा
णि जुहोतीति तथाग्निहोत्रे यदि कीटोऽवपद्येतान्तः परिधिनपेदिष्टन् सावित्राणि जुहोतीति तथाग्निहोत्रे यदि
कीटोऽवपद्येतान्तः परिधिनपेदितिपरिभयोवेदस्याङ्गप्रधानार्थत्वाद्विशिष्टहोमानयदिनारिष्टहोमानां ध
र्मो दर्विहोमेः एकस्तत्र एतल्लिङ्गदर्शनमुपपद्यत इत्यर्थः एतल्लिङ्गं निराह तत्राभावस्य हेतुत्वात् गुणार्थ
स्याद्दर्शनमिति यदेतद्दर्विहोमगुणार्थे नारिष्टहोमानां प्रवृत्तौ दर्शनमुक्तं तच्चोपपद्यात् कुतस्तत्र अंक
होमेषु नारिष्टहोमदृष्टानामिष्टानां वर्हिर्योऽस्ताम्मिधनीनां चाभावस्य दर्शनेऽप्यवर्हिषेनद्यतन इत्यादिहेतु
र्दर्तोद्दर्विहोमानां नतु प्रकृतित्वेनघटं तद्यर्थः प्राकृते विधिरितिचेन् प्राप्तानां निष्पाही नोदर्विहोमेनेधा
वर्हिः संनह्यतइति प्रतिषेधपरित्रेवे स्यप्राप्तिस्तत्राह नवाक्यशेषत्वाद्गुणार्थे च समाधानं नानात्वेनापप

मी०
१०६
106

घृतइति नायं प्रतिषेधविधिः कुत आहित्सं घृतचरु निर्वपेन भुलेदुनरेस्य गृहे स्थिति विधरा काम्ति नते
नतस्यवाक्यस्य शेषत्वात् प्रतिष्ठितावैत्रयं वकारस्ते वमनुकीमास्यम्रवरणात् अतो गुणार्थेसमाधानेन
त्परिहारार्थमप्यस्तेन सहैकवाक्यतापादन्यर्थानानां विधीनामेकवाक्यतानोपपद्यतइत्यर्थः पक्षान्त
रमाह पयेष्वांवा परोहोमस्तेषां स्यादविरोधादिति सह पत्न्यानुहोतीति पत्नीसंयाजानां येषां यागानाम
मपत्योरहोमस्तेषांमप्रवृत्तिः स्यादविहोमेकृतः अविरोधात् इध्मावर्हिः सामिधेनीनां नन्दंगत्वाभावेन
तत्राभावस्यहेतुत्वादिति नविरुध्यतइत्यर्थः इयं पक्षं निराह तत्रौषधानिचोघृते नातिरुक्तानेनगम्यास्तन्नि
ति नव पत्नीसंयाजानांप्रवृत्तिः तत्राहविहोमेऔषधान्येवचौ घृतेयथा अवके भुपोरोडाशाः कर्तव्या
त्रातिनतं कृत्वा इत्येवमादीनि तानि स्वच्छा पत्नाज्यानु वाक्यमन्त्रातरेणानिवसतेष कारश्च स्वाहाकारेणात्यर्थः प
क्षान्तरं शंकते लिंगाद्वाशेषहोमयोरितिपिष्टहोमफलीकरणहोमयोर्वाप्रवृत्तिस्यात्कुतः लिंगाद्दोषध
मासामान्यासे वधधर्माण्निर्वपायेयोनुष्ठानयोग्याइत्यर्थः अयमपि पक्षो नसाधुरित्याह ।। प्रतिषतीतन्नेभवतस्त्यमा
तद्विकारत्वमितिद्रव्येमैमोप्रतिपत्तीप्रतिपत्तिकर्माणोहिनोपतस्तेभवतो दर्विहोमाख्यप्रधानेक मस्तिन एम०

न स्यादित्थं नवि स्पष्टत्वात्तद्विकारत्वेन दर्विहोमे तद्विकारत्तानयोः पिष्टकलीकरणा होमयोः प्रतिपत्तिकर्मत्वेन निर्वा
पाद्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः परमसिद्धान्तमाह सन्निपाते विरोधिनाप्रवृत्तिप्रतीयेत विध्युपपत्तिव्यवस्थानादर्थस्य परिसो
पत्वाद्वचनादिति देशः स्यादिति विरोधी नां सन्निपाते मेवनेः प्रवृत्तिः प्रतीयेत कुतः विधीनामुत्पत्तिः पाठस्तस्य व्य
वस्थानात् स्वस्वप्रकरणे नेति अतोर्थस्य विध्वंतस्य ततो न्यत्र परिलोनुपशक्यत्वात् नहि सर्वत्राप्रवृत्ति
स्तत्राह वचनादिति देशः स्यात् इष्टं दर्विहोमे तु याकाक्षा प एगग्रहणं प्रतिप्रा कासेवकलत्वीरणा स्याग एव निम
त्तीति ससक्षेपविस्तारकः साप वादः स इत्यनुमानात्तथा नामधेयात् अधीता द्वेवर्ष्यपत्मसौद्धेति देशः क
व्यामो छ इतः परंत्त रविंता इति श्री राघवानंदसरस्वती विरचित मीमांसासूत्रदीधितावष्टमाध्यायः समाप्तः
इति दृष्टमेध्यायस्समाधेनवमे पुनः अतिदिष्ट पदार्थी नामहा मह विचारणा अतो तयो रूपजीव्योपजीवकतात
त्रविविधश्चे हमत्र सोमंस्कार विषयः प्राधान्यतः श्चित्यते अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासस्सोमेषु पत्यगध मी
यश्रुतास्ते किमपूर्वप्रयुक्ता उत यज्ञिप्रयुक्ता इति सिद्धान्तेनोपक्रमस्तत्र्याजस्तत्र यत्कर्म प्रधानं तद्धि प्रधानमभ्र
तस्यद्रव्येषु संस्कारप्रस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वादिति यत्तस्य यजतेः कर्मकार्यसंपर्वतत्त्व प्रधाने छ न हि यस्मान्न तत्फल वि—

मी०
१०७
107

तिमते स्तस्यद्व्येपुनरीपेष्टुद्व्येपुपजेतेति यज्ञोत्वपः संस्कारः प्रतत्प्रयुक्तो कुतस्तदर्थत्वात् स्यापूर्वस्येति कर्तव्यता
र्थत्वे धर्माणां साकांक्षाणां योगवचने प्रत्यक्षसंबध्यते पतो पूर्वो प्रयोजनकनिमित्तत्वेवेस र्थः दर्शपौर्णमासो प्रतिप्रो
क्षितामप्यामुत्स्यवलमुपलाभ्यामवहंति प्रोक्षिताभ्यां दृशद्युपलाभ्यामपिनष्टीति श्रूतं तत्र प्रोक्षणाहतिपि प्रयुक्त
मिस्याक्षेपसूत्रं संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यादिति संस्कारे हन्ति पिष्याख्येप्रयुज्यमानानां प्रोक्षणाणी
नां तु हि ति विनष्टितत मप्युक्तं स्योत्क्तत नताद्यर्थ्यादृ तिपिष्यर्थत्वादित्सर्थः सिद्धान्तस्तु तेन तत्वर्थेन प संसं योगात्
द्धर्मसंबंधस्तस्माद्यत्नप्रयुक्तं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वादिति नु पूर्वपक्षस्तु तन न्वैतद् स्तिहंति बि प्रयुक्तं प्रोक्षणामि
ति किन्तु नहंतिना पिरावाण्याअपूर्वस्य संयोगस्तस्मात्तेणां पूर्वत्वाण धर्मस्य प्रोक्षणादेर्य स्मात्तं प्रयुक्तस्तस्मात्त्व ते
वा पूर्वेण प्रयुक्तं प्रोक्षणं कुतः संस्कारस्य तदर्थत्वात् अपूर्वार्थत्वादित्सर्थः एवं सोमे श्रूतयावत्यावाचा
कामपीतनावत्सादीक्षणीयामनुब्रूयान्मंत्रप्रायणीयामंत्रोत्कोतिस्वापामुपत्स्वपसंविनिएतत्ते दीक्षणी ये त्यप
र्वप्रयुक्तइत्सूत्तत्रपाप्ते सिद्धान्ते नेत्सादिने नत्वर्थनदीक्षणीयादिना यस्मात्स्यपूर्वसंबंधस्तस्मात्सर्मापूर्वमिबजा
नीयेन धर्मेत्ताध र्मवत्तस्मात्पाप्रयुक्तेने वजातीयकंदीक्षणीयानां साक्षात्तासाक्षात्तवध श्रवणाल्नवदीक्षणीया एम०

यापूर्वेति: प्रयोजनं तदर्थत्वात् सोमार्थत्वादित्यर्थः अंगत्वस्य संज्योतिषामेत्येकः अग्नेर्दृष्टिविति मनजैवमि
त्याघपरइतिज्योतिषाकर्मणानेन स्वर्गस्य अंगत्वमगस्मामध्यग्ने: साकाशादुन्निति उत्कर्षमुज्जेवनये मः दर्श
पौर्णमासयोः श्रुतौ मंत्रौ नयोः भयोः स्वर्गादिवौक्रमेण प्रयोजकौ कुतः तल्लिंगदर्शनात् तथा सति सोर्य
हो स्वर्गाग्नोरभावानास्य हइत्याक्षेपस्तत्र फलदेवतयोरग्नेति स्वर्गाग्न्योर्धर्मिप्रयोजकत्वं मन्त्रास्नान सामा
र्थ्यादित्यर्थः सिद्धांतस्तु न चोदनातो हि ताद्गुण्यमिति नैतत्स्वर्गाग्न्यादि प्रयुक्तं कुतः हि यस्मात्फलवत्त्वो ध
नेतदितिकर्तव्यकत्वमतयासंबध्यते तु फलवत्त्वं स्वर्गादि तस्माद्विकृतावूहेन मंत्रप्रयोक्तव्यमिति विता प्र
योजनमिति तथा चतुरवत्तसमगन्मेत्यस्योति — तिमूहेन — फलचिंता पर्वचिंता देवताविस्पात्तत्राक्षे
पस्तत्र देवताप्रयोजनये दतिध्विवह्नोजनस्यतदर्थत्वादिति यानार्थे नापूर्वप्रयोजकं किंतु देवताधर्मप्रयो
जयेत् कुतः भोजनस्य यागस्य तदर्थत्वाद्देवताप्रीत्यर्थत्वादिति यथा यावदर्थं परिचरणं तत्सर्वं तत्प्रयु
क्तमिति तद्वदित्यर्थः इतोपि तथेत्याह स्वाध्यायेत्याचेति अर्थपतिर्देवताकथं तावत्तेभ्यस्तेरूपवाराहुत्यार्थदर्शि
ताचेति ध्येयः सदासवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः केयूरवान्मकरकुंडलवान् किरीटहा

मी०
१०८
108

रीहिरण्यवपुर्धृतशंखचक्र इति स्मृतेर्विग्रहवती देवता तयोपचारात् यमं दण्डहस्तमालिखतीति कथयंति चेति जगत्प्राणो
दक्षिणाभिदृहस्तेति स्मार्थदर्शनाच्चेत्यर्थः इतश्चतथा नतश्चानेन संबंध इति नतो देवतास्तेन फलेन संबंध
इत्यर्थः एवं प्राप्तेऽभिधत्ते अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्मविधानं स्यात् गुणत्वे देवताश्रुतिरिति अपि वेति दे
वतायाः प्रयोजकत्वमित्यसंभाव्यं किं यज्ञकर्म यजतिजातेन कर्तव्यं देवप्रधानं कुतः शब्दपूर्वत्वात् ज्योतिष्टोमे
न स्वर्गकामो यजेतेति यागस्यैव फलत्वेनैव करणत्वशब्दैकप्रमाणकं यतः ननु यजतिचोदनाद्रव्यदेवताक्रियं समु
दाये कृतार्थत्वादित्यायेन देवतादितयात्राह गुणत्वे देवताश्रुतिर्भक्त भव्यमिति न्यायेन द्रव्यदेवनगुणाइत्यर्थः
कल्प्यांतरितभोगस्याप्यर्वमेव प्रभुत्वमुखसधिकारिणी देवतेति भावः तुल्यरूपवैनमिद्रः प्रजापापरुक्मिर्वर्ध इत्यर्थ
वादः प्रत्यादिविरोधादिति भावः यदुक्तमतिथिवदिति तत्राह अतिथौ तत्प्रधानमभावः कर्मणस्यानस्यप्री
तिप्रधानत्वादिति अतिथावागते तिथिः परिचर्यइत्यादिकर्मतत्रातिथेरेवप्रयोजकत्वं यागप्रधानं कुतः
न स्यादिति चेः प्रीतेरेवोद्देश्यत्वेन प्रधानत्वावगमादन्तस्तादृशस्यात्र यजकर्मणि साक्षात्प्रत्यक्षत्वेनाभावः देवतां
गचेतनामचेतनां वायोरूपद्रव्यविशेषो त्वगस्य चोदकमानत्वादित्यर्थः परमियोश्रुतवीहान मोक्षनीत्या रा५०

दित्यत्राह्ने यस्त्वं द्रव्यसंस्कारहेतुसमुदायं वाक्यमुत्पत्तिवाक्ष्यति संयोगादिति द्रव्यव्रीहिन प्रोक्षतीत्यत्र व्रीहिः
संस्काराचीनपरिधीनस्तस्मिन्धइतिहेतुः स्वर्गे याजुहोतितेनह्यत्रक्रियतइतितेन होतिसमुदायेचतुर्होत्रापौर्ण
मासीमभिमृशेदित्यादिकामन्त्रएतत्रानुरोगिसमाहारः एतेचत्वारः प्रोक्षणादीनांप्रयोजकाः कुतः व्रीहीन प्रोक्ष
प्रोक्षतीतिवाक्यान्नवाक्यात् व्रीहीनितिद्वितीयाश्रुतेश्चेत्यर्थः इतश्चतदर्थत्वमाह अपूर्वकारितेवद्वैराग्यस्थास्या
दितिआर्थे पूर्वतत्कारितेनत्वप्रयुक्तत्वेप्रोक्षणादिकेधर्मे सतिद्रव्येणाधर्मव्यवस्थानस्यात् यथापसामेत्रा
वरुणं प्रणीतिसक्तुभिर्मध्यितमिसादीत्यर्थः यस्मान्मैत्रावरुणोपूर्वस्यप्रयोजकस्तस्मात्तस्यैवसाश्चपि
स्यः ऐन्द्रवायवेपितेनैवशपितव्यमितिस्वव्यवस्थाइतीति द्रव्याश्रिपुरुषाः प्रोक्षणादयः किंत्वर्थापूर्वेतत्रापाद्व्या
रागप्रयोजकःस्यात्कुतः तस्यापूर्वस्यचोदनाविधिस्तस्येति कर्तव्यतयेतरे याजितं वाक्याभ्यागृणामृत्तस्यगतेनानि
विद्वितीयाश्रुतियोगात् इत्यादिसूत्रेयतापत्नेकल्पनापतेरपूर्वोपकारतोनुप्रोक्षणादीनाप्रकृतेनेकथा
नावशादित्यर्थः यत्तुक्तमर्थकारित्वत्राह अपूर्वत्वात् व्यवस्थास्यादिति अपूर्वत्वादिकाव्यवस्थास्या
त्कुतः मैत्रावरुणापकर्षादैन्द्रवायवापूर्वस्यान्यत्वाद्यतोमैत्रावरुणेन यत्रपयस्यांश्रियते न तदैन्द्रवायवेनेस

मी०
१०९
109

तोऽपूर्वत्वात् अयं च सूत्रस्यार्थः इतश्चान्नदध्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादय इत्याह तत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वमि
ति स्यादित्यनुवर्तते प्रोक्षणादेर्धर्मस्य तदिति दध्यादिचतुष्टयतेः प्रयुक्तस्येति चेत् तदिति प्रकरणात् नावच्छि
न्नस्य भविष्यति चेत् पश्यतीति तत्राह नाकृतित्वादिति नैव तदेवं कुतः प्रकरणायुक्ता व्रीहयो वसथ्याः प्रोक्षितव्या
ख्येतस्य वरणादित्यध्वर्युरिमे भक्तार्थी इमे कापीर्थी इत्यस्यार्थः नहि वाक्यवाधितं प्रकरणं धर्मान्नेयं तुमुत्सहते त्व
र्थः पुनः शंकते अधिकारादिति चेदिति प्रकरणाविरोधकत्वेऽप्यधिकारात् व्रतार्थान् प्रोक्षयतीति तत्राह तुल्ये
षु नाधिकारः स्यादचोदितः असंबंधः पृथक्सतां यज्ञार्थे नाभिसंबंधः तस्माद्यज्ञे प्रयोजनमिति तुल्याः इमे
व्रीहयो एवं उक्तार्थाः सन्त एव यज्ञार्थाः सन्ते पुनाधिकारः सिद्धः चोदितो यतो चोदितः केषांचित्कर्मणां संबंधात् पृ
थक्सतां च क्रमाद्ध्यानस्य निर्वपणेन नाभिसंबंधः कृतस्तस्माद्यज्ञे स्याद्यज्ञस्य प्रयोजनं प्रयोजनतां स
र्वासर्वविषयत्वं भवत्येवेत्यर्थः सोमेऽश्रुतं सर्वाण्येषां यस्तस्य न स्याद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपा
भुचरतीति वत्सस्यापगतिर्यथा वाकु निजक्ष्यत छन्दः प्रनाग विभवति शनैपदंन्यासो हविः प्राणि
धानमवादकरणं चेति तत्सर्वशाकुनिग्रहणीयतेर्थे वाच्यात् हस्या भुक्त्वानुष्ठानं च प्रगतिरूपमनुष्ठान रामं०

साधारणत्वान्निर्दिष्टापूर्वस्य परमापूर्वापसत्तिश्च परमापूर्वं प्रयुक्तत्वे कुण्डपायिनामयने ऽग्नीषोमीयपशोः प्रा
चीनेषु प्राग्वंशत्वं स्यादिह इत्याक्षेपसूत्रं दर्शपूर्णमासप्राग्वंशत्वं तेषां स्यात् श्रुतिनिर्देशात्तस्य च तत्र भावादिति अग्नीषो
मीयात्प्राचीनमिति दर्शपूर्णमासप्राग्वंशत्वं तेषामग्नीषोमीयादीनां स्यात्तत्प्रयुक्तं स्यादिति शेषः कुतः श्रुतिनि
र्देशात् अग्नीषोमीयादिति श्रुत्या प्राग्भावानापत्त्यर्थानां प्राग्वंशचरंतीति प्राग्वंशत्वं स्यधर्मत्वेन निर्देशान्न
तु नवराचनानां धर्मापेक्षात् आह । तस्यैव जातीयकस्य पूर्वस्य तत्र देशभावनादित्यर्थः सिद्धान्ते तु यजमानसंयो
गादिति वानार्थेन देशानां धर्मः किंतु यत्तस्य तज्जपरमापूर्वस्य धर्मे कुतः शरावाणं प्राचीनमिति
यजमानधर्मसंबंधावगमादित्यर्थः इतश्च तथानुवादश्च तदर्थवदिति । तदर्शपूर्णमासार्थवाद्येयच्छरावा
दस्याग्नी स्यर्थः इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति तस्याग्निं श्रुतयद्धके नाग्निं विकर्षतीति तेन सह शाखापाचका मिश्चा
ग्निं विकर्षति इति दर्शपूर्णमासकल्प सहस्रोपाग्निं प्रोक्षति दधामधु मिश्रं तां अग्निं प्रोक्षतीति तेन सह शाखमंडूक
वध्या तेन विकर्षतीत्यर्थः तत्राक्षेपसूत्रं अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात् पौर्णमासीवदिति अग्निधर्मास्ते विक
र्षणप्रोक्षणादय इष्टकामिष्टकां प्रतीति प्रतीष्टकं स्यात् कुतः संघातादिकासमुदायात् इति तिस्त्वस्याग्नेर्भावा

तौर्णमासीवद एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजत इत्यत्राग्नेयादय एव क्रियान्तरार्थान्तरमित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तः अग्नेर्वा सा
मी० द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वादिति वानार्थेन प्रतीएकं प्रोक्षणादि किं कार्यं किं त्वग्ने कुतः लाघवात्तद्व्यतिरिक्तस्याभिद्रव्य
११० स्यैकत्वात् अग्नेरतिरिक्तत्वे किं मानमिति तत्राह इतरेषामिष्टकानामभिरग्निं चिनुत इति तृतीयान्तस्यावयव्यन्तरसा
रम्भार्थकत्वादित्यर्थः षट्कं पौर्णमासीवदिति नत्राह चोदनासमुदायात्तु पौर्णमास्यां तथात्वं स्यादिति तथात्वं ध
110 र्मस्य कुतः चोदनासमुदायात्तत्समुदायस्यैव धर्मत्वेन चोदितत्वादिहतु समुदायादिहतु समुदायेऽप्योद्ध्यात म
ग्निरित्यर्थः द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्याहर्गणे तत्र श्रुतं पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति तत्रास्ते
षमन्त्रे पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामन्हां पत्नीसंयाजान्तत्वं स्यात् कुतः एतावत्सु पत्नीसंयाजैः समाप्तिर्नेतरेषां वि
तिविशेषवचनाभावादित्यर्थः सिद्धान्तस्तु लिंगाद्वा प्रागुत्तमादिति वानार्थेन सर्वेषां तदन्तता किंतु प्रागुत
मादन्हो यानीतराणि ग्रहस्तु पत्नीसंयाजान्तता कुतः लिंगात् पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते इत्यस्य बोध
शेषत्वेन वहरन् प्रचरन्त्यपरिच्छितो हि यज इति श्रुतेस्तत्र पत्नीसंयाजे सर्वेषामहां समाप्त्याख्या संस्थितत्वं व्या
हतसंतिष्ठ इति समाप्तिवचनं किं तर्हि समस्येव तस्मिन्नहसंवधि कर्तव्यशेषव्यापारोपरमाप्रत्वादित्यर्थः एम०

पक्षान्तरं शङ्कते अर्थवादो पत्न्यानक्तं संस्थापनस्येति यावत् पक्षान्तरेन प्रागुत्तमात् पत्नीसंयाजान्तं नाकिं तु सर्वेषां संस्था
वचनमर्थवादः पत्नीसंयाजान्तावचनं प्रशंसार्थं पत्न्यानक्तं संस्थापनस्यार्थवाद इत्यस्यार्थः तथा हि पौर्णमासीस्त्रिनोहोतान्ने
चैव रुणा पत्नीय द्विवा संस्थापयेदनुमुक्तो वरुणपाशान्मानक्तं संस्थाप्यो वरुणपाशान्मामेवोन्मुच्यते आ
त्मनो हि सा यादृति पत्न्यानक्तमेव मन्यथ विधिस्तस्यार्थः एतत्किरणस्याह्वाश्रनारम्भविधानादन्ते लिंगविरोधादिति वा
नर्थे नार्थवादः किंतु प्रागुत्तमात् पत्नीसंयाजान्तं तास्यात् कुतः अनारभ्यविधानान्नाह्यारभ्येति पमहरेषा विधी
यते पत्नीसंयाजान्तत्वं हानिर्भवतीति सामान्येन तत्रासंस्थितो हि यत्तदुसंतेन लिंगेन विरोधप्रसंगस्तस्मात्प्रा
गुत्तमात्पत्नीसंयाजान्तता तस्मादुत्तमस्यतिरिक्तानामहा पत्नीसंयाजान्तेतरव्यापारो परम इत्यर्थः करणीमयो
श्रुत सामिधेनीप्रकृतिः प्रथमान्त्वहत्रिरुत्तमामन्वाहेति सोभ्यासः पुरोजाइतविशेषस्यादिपाठस्तस्य धर्मः प्रथ
मामिति स्त्रीलिंगत्वेनानुपरितोपनेरित्युत्तरं अभ्यासः सामिधेनीनां प्रथमोत्तमस्थानधर्मः स्यादिति त्रिर्मिरित्या
भ्यासामिधेनीनां स्थानधर्मः स्यात् तद्गधर्मः कुतः प्रथम्यात् प्रथमेसत्वमग्निप्रदिकस्य प्राबल्यात् पत्र यमत्रि
रितिऋगाश्रयत्वेन प्राथम्यप्राथम्य मात्रेगुणवचनात्वशब्देनामाश्रयतो लिंगत्वचनानि भवतीति निस्यानुवादः

मी० स्त्रीलिंगनिर्देशस्तथा चेताः पंचदश संपद्यन्त इति वा देपिसंगतमत एव एककार्यसमर्थत्वे न वचनात् तासेत्तेन विकृति
१११ ष्वप्ययमस्त्वाने परितामचामहाभ्यासो स्त्विस्त्यर्थः पूर्णमयोः श्रुतौ अग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत द
र्शपौर्णमासावारभमाणास्त्वरस्वतै चरुं सरस्वते च इमिस्यारंभनीये ष्टस्तत्रास्येपसूत्रे इष्यादत्तो प्रयाजवदा
वर्तितारंभनीयेति इष्टेपूर्णमयोर्याच तुर्विंशमावृत्तो चारंभनीया श्रावर्तेतागत्वात प्रयाजेवघथा प्रतिपर्ववत्स्ये
तेन इदित्यर्थः सिद्धान्तस्तु सकृदारंभसंयोगात् ईति वानार्थेन प्रतिप्रयोगमावृत्तिः किन्तु प्रधानवघातवतुर्वी
यपाद्दर्शपौर्णमासो कर्तव्य विस्याविस्यावि ध्यवसाये सकृदेवकार्यारंभणीया कुतः॥ आधानवदारंभे सौ वास्याः सं
योगात्सकृत्तत्कृतः कृतः कृत एव शास्त्रार्थः इति न्यायात्त न प्रतिप्रयोगेनेसर्थः पूर्णमयोरेव स्यवत्ला सवि
तुर्प्रसवे स आग्निनोवरुर्वोर्बाहुभ्यां पुष्णोहस्ताभ्याम ग्नापुष्टं निर्वपामीति निर्वापमंत्र श्रूयत इति समवेता
र्थत्वमंत्राणां दृष्टार्थत्वाद्दृष्टसंभवायोहः स्यादिकृतादिसूत्रं प्राप्ते सिद्धांतसूत्रं अर्थाभिधानसंयोगात्तन्त्रे
ष्वपूत्रौ च भावः स्यात् तत्रा चोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानादिति सत्सं मंत्रेषु शेषभावस्तथाप्यत्र चोदितं सवि
त्रादि देवत्सं कर्म सवित्रादिशब्दा अत्र समसमवेन देवता विकृतौ न प्राप्तसमूहादि कुतः चोदितस्याग्नेरभिधाने राम०

नार्थैकत्वन्यायेन मंत्रस्य चरितार्थत्वादिति सपर्यः मंत्रस्थपदस्य विहितदेवताप्रकाशत्वं क्वस्य मंत्रन दभावाक
र्थप्रकाशकता तत्राह ततश्चावचनं सवित्रादिपदैर्न प्रकाश्यते किंत्वितरार्थमतत्वनिर्वापिलदर्थं तत्प्रंशसायुज्य
तेवक्तुं विधेयत्वात्तस्येत्यर्थः देवस्य सवितुः प्रसवे देवसवितर्यदिते अश्विनोर्देवध्रमोर्बाहुभ्यां पूष्णामीतिप्रयाप
जमानस्तद्धस्ताभ्यामिति सर्वो निर्वापप्रकाशनार्थोस्तस्मान्निर्वापस्य कृत्वेनैषामुच्चारणमितिस्तुतमहइतिभावः
लिंगे प्रतिपदिकार्थः प्रकाश्यते विभक्तिश्च स्वामुख्यादिपदार्थान्तरविशेषणतामाप्यते श्रुतेर्वलीयस्त्वादि
त्यहः तस्मिन्नेव वाक्ये विकृतावग्नयेजुष्टं निर्वपामीति जुष्टशब्दस्यातीतवाचि निर्वापकालेतदसंभवात्स्मिन्नद
स्याप्यसंभवे तार्थकत्वाभिन्नावपि वाक्ययोग्निः सोप्यप्रकाशते वैलक्षण्यापद्यत इति शंकते गुणशब्दशब्दस्तथेति
तत्रापि गौणः शब्द इति चेत्तत्राह न समवायादिति नैतदेव किंतु समवेतवचनोग्निशब्दः अग्नये जुष्टं निर्वपा
मीत्यस्य यथाग्निर्जुष्टं भवति तथा निर्वापे णाकरोमीत्यस्य समर्थस्तेन नोक्तदोषो नाथ्यनिज्ञापेतस्येदेवनायैनि
र्वाप इति तस्मात्समवेतवचनत्वाद्रूढ इति एवं वाप्रणयोः क्षतं धान्यसमधिषितुहिदेवानिति द्रव्यादितंदुला
नवपतीति तत्र तंदुले धान्यशब्दोक्तः समवेतत्वेन गुणशब्दस्तथा वचनाद्द्रइति चेत्स्य प्रसितत्राह न समवायादिति

मी० नोक्तदोषः कुतः लक्षणयाप्याधानशब्दस्य तंदुलेषु समवेतत्वात् तत्प्रोक्षो हो विकृता वितिमयो जनमासादिमयपुरोडाशे
ऊह इति परणीमयोरेडोपहूनमंत्रे वाक्यमेतत् श्रुतं दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहूता मनुष्या य इमं यज्ञसेवान्यज्ञप
११२ तिवर्धानितिये दैव्या अध्वर्यवो यज्ञपतिं वयं च मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयंति ते सर्वे प्यत्रोपहूता इत्यर्थः तेन यज्ञपतेरभि
वृद्धिकथनेनोत्साहजननेन समवेतोर्थः प्रतीतिस्तत्र बहुयजमानके यज्ञपतिशब्द ऊह इति न्यायत्स्तत्र ते प्राप्ते सिद्धा
112 तसूत्रं चोदितेतु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यादिति चोदितं यत्र समवेतमपि परार्थं विधिकीर्त्यते नत्वसंस्कारार्थं तत्र
प्य विकारः ऊहं जितः कुतः परार्थत्वाद्यजमानप्रोत्साह समर्थत्वाद्विधिवत् यथा जपमानेसमितो दुग्ध दोभवतीति
येन केनविद्यजमानेन सा विधिनिर्वहति गुणत्वात्तत्र य---ितितद्वदत्रे उक्तमप्यर्थवृद्धिविशेषणत्वाद्यज्ञपति
शब्दस्यातएकवचनेनाप्यसौ निर्वहतीति न समानाद ऊह इत्यर्थः परणीमयो श्रुतं स्तर्कं वाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति प्रस्तर
प्रहरणकरणत्वेन विनियुक्ते मंत्रे अयं यजमान आयुराशास्त इति तत्र पूर्वोक्तयज्ञपतिशब्दवद्यजमानशब्देपि मंत्रो
नोदितव्य इत्युक्तं तिरोधिस्तत्प्रधानत्वादिति विकारः ऊहः स्यात्तर्कस्मिन्सक्तिनत्प्रधानेतत्स्य यजमानस्याशा
स्य इति फलप्रकाशनद्वारा प्रस्तरप्रहरणात्प्राधान्येवगते सति ततः सर्वेषां यजमानानां फलभागित्वास्याद् राम०

हस्यार्थः सोमस्त्व ब्रह्मण्याह्वानार्थे निगदे श्रूत इन्द्रागछ हविव आगछ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने सत्वा
दि हविवाह इति वे आगछेति पर्व पक्ष देव प्रश्नो वा इन्द्रस्य हवीतान्यौ ह्येन सर्वे हवीति मेधातिथे मे षेतिमेषाति थ्ये मे
षेतिमेषाति थि हि कान्यमन्नं मेषो भूत्वा जारे होति वृषणस्य येन कानामत्व हिताभि नेका मगोरवे स्कन्दिन्निति
मगो भूत्वा राजा नं पिवतीति शक्रसमस्वेतं सोमं निगद्ये विकृतावग्निष्टुति चोदकनातिदिष्टस्तत्र चाग्नेयीस्तु
ब्रह्मण्यमभवतीति स्त्रग्निसंबधविधी दिदृये द्रूपारि परिलना अग्न आगछेत तन्दूः स्यातदिनरागितनो हित व्यानी
तिसिद्धांतस्तत्र असंयोगान्तदर्थेभूतद्विशिष्ट प्रतीपेतेति अग्निष्टुति सु ब्रह्मण्याम्यकर्मतद्धि शिष्टतेरन्नहि
नैहविवइत्यादिपदेरिंद्र पदे स्थानप्राप्ताग्निपदे श्रवि शिष्टप्रतीपन्नकुतः असंयोगात्तेषां हविवइत्यादि
पदानामिन्द्रस्याभिधानाकल्लेनतदर्थं भाष्यार्थं वृषिमुख्यायाव सानात्सर्वेणासंबधादन्तः ललितत्वाद
ग्नावपितत्प्रति नोक इत्यस्यार्थः शक्नेतेकर्मभावादिति चेदिति अत्र ऋक्ष्याख्यानेन शक्नोवतिति निवितर्क
प्रसंभवादत्र होनेस्यादितिचेस उपमितत्राह नपरार्थत्वादितिन हविः पदवः शक्नास्यार्थाः प्रमाणाभा
वाकिल्विद्रियस्य स्तस्य र्थत्वेन परत्वादित्यर्थः सोमे पशव श्रुता आग्नेयः पश्वग्निष्टोमत्राग्नेकम

ऐन्द्राग्नः पशुरुक्थ्यो ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि सारस्वती मेष्यतिरात्रे इति श्रूयते चाग्नीषोमीये विग्रहेण वचनं उपनयते नैध्या
मी० त्वरम्आश्रावणा नामेध्यपतिमामेध इति तत्राक्षेपसूत्रं लिंगविशेषनिर्देशात् समानविधानेषु प्राप्तासारस्वती स्त्री
११३ त्वादिति वचनं सरसारस्वत्यामेष्या न प्राप्तं कुतः प्राप्तो निभवतेति पशोर्लिंगे न पलिंगविशेषेण निर्देशान्मेषाश्च स्त्री
त्वान्नहि पुंवचनं स्त्रियमभिवदितुमलमित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं पश्वभिधानाद्वा चोदनं भूतं विषयं पुनः पशु
113 त्वमिति वापूर्वपक्षस्तु तन्नेदं तेस्यवचनमप्राप्ता प्राप्ता सारस्वती कुतः पश्वभिधानात् प्रकरणात् पशुमात्राभिधा
नात्। यदुक्तं लिंगविशेषादिति आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे आरभ्यवाइति चोदनापीभूतं प्राप्तं पशुत्वं प्राप्यास्त्र
स्त्रिवतेति सर्वनाम नत्संनिधौ पठितं पुंविषयं न पुनः पुंस्त्वं विवक्षितं इत्यर्थः। शंकते विशेषोधानात् एषत्वनिर्देशा
दि। वा एवं पक्षनिराहमारस्वतीना व्रजं प्राप्नोतीति यतः प्रमाणापापदावइति विशेषः पुंपशो विशेषकः कुतः
ता देश मर्थे पुमा समेष शब्दे निर्देष्टुं शक्नोति न स्त्रियमित्यर्थः परिहरति पशुत्वं चैकशब्दादिति पशुत्वं पशु
त्वापयमानं वचो ह्येव शब्दोः स्मादुत्ति कुतः एकशब्दाद्देकेन पदेन पशुः पशुत्वयोरेक शब्दवाचत्वादित्यर्थः॥ रामः
यदुक्तं लिंगविशेषादिति तत्राह यथोक्तं वा सन्निधानादिति वानार्थे न लिंगविशेषो निर्दिश्यते किंतु यथो ११३

तत्पशुत्वादिकरणं कुतः सन्निधानात्सर्वनाम्ना नव्यक्तिनिर्देशः पशुत्वशक्तिरित्यर्थः तथा चाग्नीषोमीयार्थत्वे
न पशुधर्माणामतिदेशेन पशुं तरं गमहृत्येनमेव्यामपि प्रवृत्तिरिति भावः सोमेयत्ताः पत्नी येन सक्तेति श्रुतं तत्र प
त्नीयत्तावोऽग्नये गिराचतदक्षसदृस्यसामसु व्यसन्नासोमयत्ना यत्नीयमिति तदेव्यगिवापदस्वगालोपे इक्षेवस्या
संवधि ध्येवनाद्राकृत्वा गायति प्रयोगकाले इत्यर्थः तत्राक्षेपमप्यत्र आम्नातादन्यदधिकारे वचनाद्विकारः स्या
दिति। अविकारे सोमप्रकरणे आम्नानोत्पत्तितादिराद्यपदान्यगिरादिपदं विकारो विकारानिति निवर्तयतीति गि
रापदनिवर्तकं स्यात् कुत एतत्कृत्वेऽप्यायतीति प्रत्यक्षवचनादित्यर्थः मतान्तरमाह द्वैवं वानुल्यसेनुत्वात्समान्यार्थ
द्विकल्पः स्यादिति वापक्षान्तरे द्वैध पूर्वे प्रकारौ गिरापदमिरापदं च स्यातां कुतः तुल्यहेतुत्वात्। गिरा गिरेति च ब्रू
यादैवं कृत्वोद्गायतीति पापकेहेतोस्तुल्यत्वादेतत् एककार्यास्तु विकल्पेरन्निति तन्निमाह सामान्यार्थाद्विकल्पः स्या
दिति गिरापदवचनावासाम्नात्ज्योतिष्टोमः साध्य इत्येकार्थत्वादित्यर्थ इत्यर्थः एतन्नैवैकल्प इत्याह उप
देशाद्वा सामइति स्वार्थे विकल्पस्तत्स्यात् कुतः श्रौतोऽर्थः हसति गिरा गिरेत्युत्पत्तिश्रौतीविनियोग तस्मादर्थ इ
ति द्वयोरविप्रत्ययविप्रकर्षतुल्यत्वाद्विकल्प इति इति भावः सिद्धान्तमाह स्तुतिविशेषादितरस्यात्तदर्थत्वेनेवि

इति विकल्प इति पक्षान्तरं निवर्तते इरापदस्य नियमः कुत एतदुक्तमेवेति अस्मात्तस्यैव विशेषाणामदृष्टत्वात् ननु गि
मी० रापदपाठसामर्थ्याद्विकल्पः स्यात्तत्राह एतस्मात्परार्थत्वेन श्रुतौन पांचदश्येन बाधितमिति तत्सामदृश्यं यथा मित्र छि
११४ द्रादि विकृतौ विज्ञातोऽतद्घटनाय त्तीयं पुच्छे गायत्रीत्यग्नौ तद्धारणि रापदप्रवेश इत्यर्थः गिरापदस्थाने इरापद नियत
मिति पूर्वपक्षे सत्यप्रगानात्छन्दान्यत्वेन तथा प्रत्ये पदे शुद्धादिति अप्रगीतमिरापदं प्रोक्तं कुतः प्रगानात् अगी
114 तान् तद्धितो स्वभावात्पवीपनिरूप्यापते वैरमिति शब्दान्तत्वेद्वारस्याधीभावे तस्या यथा प्रतस्योपदेशोपतस्त
तरेरमिति प्रयात्कव्यमित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्त तत्स्थाने वा तत्कीर्तिस्तस्य गिरापदस्य प्रगीतिः साइरापदस्य स्या
त् कुतः पदान्यत्वस्य गिरापदाद्न्यत्वस्यैवापदरूपस्य साधान्यान्तस्परत्वमात्रत्वादेतन्नाक्यस्य तत्स्थानापत्तेस्तत्प्र
मानगीतेर्न निराकारप इषाम इत्यर्थः इतश्च तथा गानसंयोगाद्वेति अस्यैवापदस्योद्देश मापीवाइवाचादक्षोमा
इति गानेन संयोगाद्वगमादित्यर्थः शंकते वचनमिति चेत् इहेगानवाचनिकं स्यान्नापत्येति चेत्तस्मादुपसित्रत्राह
नैतत्प्रधानं स्यादिति इरापदप्रधाने मिदं लिंगदर्शनं यतस्तस्मात्प्रगीति विधायकमित्यर्थः तत्र गिरापदेऽउपदिष्टे
इरापदेन निवर्तते तत्कृदन्तोगी संशः सगोयमपक्षे नेइरापदमविसामसाधेस्वरे साम संस्कार्यतो विना साधनी भवितु ११७०

मग्रहणं संस्कारमपेक्षत इति तन्न ग्रहणस्य च यस्याप्येतयोरन्यपरत्वात् प्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति इति मीमांसासूत्र
दीधितौ नवमाध्यायस्य प्रथमपादः सामोत्पत्तिबृहद्रथन्तरगीतापामृचि केवलोगाने वा गान एवेति संशये तत्समो
द्दितं सतिसामानि रथन्तरमुद्धरन्नेतस्य वैराजं करणं कुर्वीण जमिति अभिलापात् पूर्वतोऽन्यमहत्वादि दृष्टक्षत आक्षेपसूत्रं स
मानि मन्त्रमेके स्वल्पपदेशाभ्यामिति एतानि ऊहसामानि मन्त्रभूतानि त्वानीत्येके मन्यन्ते कुतः स्वल्पपदेशाभ्यां सामो
त्पत्तामनुष्यायराजनत्वेन निस्तत्व स्मृते ऊह उष्णिकी बिंन इति ब्राह्मणवाक्येन कर्तुमिष्टत्वोपदेशादित्यर्थः सिद्धान्त
सूत्रं स्कन्तदुक्तं दोषमिति ऊहस्त्रिकीर्षितः इति हेतुं वदतो भवानानित्यत्वेन मुक्तदोषमित्यर्थः स्मृतिरेवान
मात्वं कवयी बुद्ध्यं गीयतीति साम्नानुवादित्वादिति भावः सामशब्दवाच्येति सिद्धे ते मात्यं च प्रतिप्रधानमते त्याक्षे
पसूत्रं कर्मविशिष्टस्य गानविशिष्टावधारणकर्मप्रधानकर्मेव सामशब्दाभिधेयं कुतः रथन्तरं गायती सिद्धद्विती
याथ्य तेरग्निहोत्रं जुहोतीति वत् प्रधानविधेर्लक्षणमवगम्यते इति संस्कारार्थत्वे अवघातादिवत् कर्मकाल
तवस्यादृष्टार्थत्वमित्यर्थः ननु किमस्य सामोऽयं पत्नीति प्रधानतास्येति न चाह तेद्युत्पत्तिवचनात् पाकयज्ञवदिति न
पाकसद्युक्तं सामसाम्नाद्यस्थानीयाः कुतः ऋचं साम गायतीति वचनात् यथा पाकयज्ञे ऽभुज्यो धाना

संतुलाच्चाज्यमिति वा वृनिकद्रव्यमेव मिहाप्य द्रव्यमित्यर्थः इतश्चतत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्यांतरेव्यतिरेकाप्रदेशश्चेति
मी: च विप्रतिषिद्धमेतद्वीति मामसेति द्रव्यमपनिवर्तकं वाचनिकत्वात् सामान्यविहिते विशेषविहिते द्रव्यांतरे सामा
११५ न्यविहितस्य व्यतिरेको भावः प्रदेशः प्रदिश्यते तेतया चेद्रव्यव्यतिरिक्तं गीतिमात्रं वेह द्रव्यव्यतिरिक्तं गीतिमात्रं व
हद्रथंतर वा स्यात्तस्मात् प्रधानकर्म सामेत्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धमाह शब्दार्थत्वात्तु नैवं स्यादिति तु नार्थं न प्रधा
नकर्म सामे किंतु गुणकर्म कुतः शब्दार्थत्वात् शब्दप्रसंसेरणोपकारकं सामेत्यर्थः इतश्च परार्थत्वाच्च शब्दा
115 नामिति चास्तुवत इति स्तुतिरूपपरार्थत्वात् शब्दानामित्यर्थः तदुक्तं च स्वरार्थशरणामभिव्यक्तिः साम्नात
दृष्टं प्रयोजनं चाक्षरैश्चाप्यभिव्यक्तिः स्तुतिः कृत्वगतो विनेति इतश्च गुणभूतं सामेत्याह असंबंधश्च कर्मणा
शब्दयोः। पृथगर्थत्वादिति रथंतरं पृष्ठं भवतीति श्रूयते साम्नो गुणभूतत्वाभावेऽनयोः शब्दयोरर्थंतरगु
णकं पृष्ठमिति यत्समानाधिकरण्यं तन्न तत्स्यात्कुतः भवत्पक्षेनयोस्त्वान्तेत्रेणापृथगर्थत्वात्तस्य कर्मणा
कृतुना संबंधो न स्यादित्यर्थः शंकते संस्कारश्चाप्रकरणेऽग्निवत्स्यात् प्रयुक्तत्वादिति यद्यप्रकरणेऽकर्म
काले च संस्कारकं गानं स्यात्तथा कर्मप्रस्तावे पुनर्नसमप्रयुज्येत अग्निवरण्याधानवदुभयोरनारभ्यसंस्कृत ॥म०

त्वाविशेषादित्यर्थः एतन्निराह अकार्यत्वाच्छब्दानामप्रयोगः प्रतीयेति प्राक्तानांगानसहितानांकर्मकाले
तदाः प्रयोगः प्रतीयेतस्वकार्यत्वंकर्मकालेकर्तुमशक्यमथवाकालेओकर्मकालपर्यंतनशिष्टत्वचेत इत्तिन
तस्मात्कर्मकालेप्रयुक्तास्त्रासाधकासाधकाइतिकालेतादृशाप्पुनः प्रयुज्येरन्निति इतस्त्वकर्मः कालेगा
नंकार्यमित्साहाअन्वितत्वात्वेति औदुंबरीस्पृष्टोद्गायेतिसदोमंडपेगानस्य दर्शनात्कर्मकात्वाच्चितत्वमि
त्यर्थः शंकतेप्रयुज्यतइतिचेन्न अमावास्यांपौर्णमास्यांव्रतीत्युपाकृत्याईपंचमान मासान्स्वाध्यायमधी
यीतेति कर्मातिरेकेऽपि यद्वा फलार्थमपिगानंप्रयुज्यतइति चेत्सत्यमस्ति तत्राह ग्रहणार्थंप्रयुज्यतेति कर्मा
तिरेकेऽपि यद्वा फलार्थमपिगानंप्रयुज्यतइति चेत्सत्यमस्ति तत्राह ग्रहणार्थंप्रयुज्यतेति यत्स्वाकुग्रहणा
र्थंप्रयुज्यतेतेन तत्रफलाकुसिगानस्यमभिवत्कवत् प्रयोगप्राप्त्यभावाय दृष्टसंस्कारकतयाप्येयासिद्धे
प्रयोगकालीनस्यानुकर्मसिद्धहेतुत्वादित्यर्थः प्रयोजनंगीतेः प्रधान्येतदन्यथाभावपरिहारार्णायातिव र्गा
वशेनागस्यनुकर्मेति द्विहेतुत्वादित्यर्थः ममप्राधान्यन्तरयंतरमुत्तरयोर्गीयतीत्युत्तरवर्णान्वाधेनोतरव
र्णविशेनेति एकसामस्यचेकिमतस्तोत्रीयमितिसोमेश्रुतंतत्रापस्त्वेकेचेत्स्यात श्रुतिनिर्देशादिति कचेत्रे

मी०
११६
116

धाविभक्ते भूलामाशेष्वेकै(का)शए कैकस्यामृचि गेयः स्यात् कुतः एकस्य साम्नस्तिसृभिऋग्भिर्निष्पाद्नस्य शक्यता
निर्देशादित्यर्थः इत एकैकाशस्मृते गीयन्त इत्याह शब्दार्थत्वाद्विकारस्येति विकारस्य स्तोभाख्यस्य शब्दार्थः
त्वात् तदाश्रयत्वात् स च विकारः ऋचो गुणभूतो यथा अस्यं गाने क्रियत इत्यभ्यस लक्षणस्यादित्यर्थः इम
पार्दर्शयतीति ऋक् साम्नोवाच मिथुनी संभवावेति सो ब्रवीन्नवैवमपालनसि जायार्थ इत्येकाम्न चकामेच
निदिनान्ति स्त्रो भूत्वोसिभवो वृत्पुरामिथुनी संभवामेति बह्वीमानानाम्यचासां प्राप्तीकार दर्शनादित्यर्थः एवं
प्राप्ते सिद्धान्तमाह वाक्यानानुविभक्तत्वात् प्रतिशाक्व समाप्तिः स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वादिति तुः पक्षविसूनन
प्रतिशाक्व प्रत्येकं साम्नः समाप्तिः कुतः ऋक्वाक्यानां प्रत्येकं स्तुति निवर्तनं सामर्थ्येन विभक्तत्वात् भिन्नला
त्वात् संभव काशितानामपि साम्नावयवः साम्नः संस्कारस्तदर्थत्वात् स्तुतिभावनार्थत्वात् इत्यर्थः इ
तश्च प्रत्यक्षं साम समाप्तिरित्याह तथा चान्यार्थदर्शनमिति अप्याक्षरेणापथमापाम ऋचि प्रस्तोति प्रति घप्र
रेणोतरयोरिति प्रत्यावभेद दर्शनमन्यार्थदर्शनमित्यर्थः इतश्च प्रत्यक्षं साम समाप्तिरित्याह। अनवानोय
देशप्रवृत्तदिति अनवानं गायतीति आसाधारण्याप्यात् गायायतीति सपुच्या सज्य गानेनयानेत्ता इति ।।म०

तद्द्दस्मिन पक्षे सोऽविरुद्ध इत्यर्थः एकं साम त्रचे क्रियत इत्याह अभ्यासेनेतरार्क्कतिरिति साम्नो अभ्यासेनेतरार्क्क
क्सामा विशिष्टा क्रियत इति इष्टव्या रथंतरं पृष्ठं भवतीति रथंतरस्य विशेषणात्वेगुणात्मकत्वादित्यभिरे.व संस्का
रवधत इति इष्टव्या रथंतरसामाभ्यासो लक्ष्य इत्यर्थः तत्रान्तं समासमक्षरः नस्काक्ष्मगेयं विशेषाश्रवणादित्युक्त
त्रे प्राप्ते सिद्धांतसूत्रं तदभ्यासः ।।समासु स्यादिति नत्या साम्नो ऽभ्यासः समछंदासु स्यात्कुतः शरविलेशप्रस
गस्य नियामकत्वादित्यर्थः शरस्याह सापानेशोल्पताकूहि सायां लिश अल्पीभावदुःखनयोर्धान्तो रूप अस्या
गोद्वितीयोपमितिसमासु इष्टत्वाच्चेरतश्च समछंदस्कासु तदित्याह लिंगदर्शनाच्चेति ।।सछंदस्कासु समवधीयत
इत्याह पंचदह्न्यायत्रीषु क्रियते ककुप्स्केनानुस्रजतीति न चायं संभवतीति अभ्यासमयोमिति विछंदस्का
सु देवं ब्रुवन् समानछंदस्कासु गानं दर्श—तीति लिंगदर्शनमित्यर्थः सामैकं तरं रथंतरमुत्तरयोर्गीयते क्व
तीबृहद्रथंतरं रथंतरं गायत्रियघोन्यातदुत्तरयोर्गायतीति तच्चोत्तरेति संवधि शब्दत्वात्तयोन्यायस्पोत्तरयो
ऋचोर्दर्शनमित्युक्तसूत्रः प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं नैमित्तिकमुत्तरार्थमानंतर्यात्प्रतीयेतेति नैमित्तिकं रथंतरमुत्त
रयोर्गायतीत्युत्तरानिमित्तकं उत्तरसमाख्यापाप्रसिद्धायोग्यथात्तत्राधीनास्येव — — गेयामिति प्रतीयते कुतः

मी०
११७
117

अनंतर्योस्तरिभावितस्य निरपेक्षमस्यापकत्वेनाव्यवधानादित्यर्थः उत्तरास्वप्यसमधीतास्तृतास्वेव तदृ
भ्यासस्तस्याग्गानस्याभावः कुत एकार्थीदैकं किंचित्सामान्यविशेषयाप्रीत्याऽप्यच शाकप्रयोगादित्यर्थः अति
जगतीषु सूक्तवंतीति बहुवचनलिंगमविवक्षितं चार्थः सोमेभ्यः कतं नैव बृहद्रथंतरमेकच्छंदोपत्तयोः पूर्वाबृहतीक
कुभा उत्तर इति बृहद्रथंतरं तदेतत्सामद्वयमितरसामवदेकच्छंदस्कं न भवति यस्मात्कारणात्पूर्वो बृहद्रथंतरसा
म्नोर्वा अथ यमतास्वक्षु पूर्वा बृहतीछंदस्का उत्तरे तु द्वे च चौककुभच्छंदस्के इतरेषां वामदेव्यादिसाम्नामा
श्रयेऽन्यचेयस्थितास्तिस्र ककुभएकछंदस्का उत्तरार्थे ध्ये आम्नाताः संशयलेसपरिहाराय समाधानमाह इति
न्यायेन निर्मीत एव इहतुवाचनिकविषमछंदस्त्वाद्गानमित्यर्थः तत्र रथंतरसाम्निवदेककुभावुत्तरे ग्र
हीतव्ये यमेव मा पो बृहत्साम्न्यपीत्येव मा प्रे सिद्धांतस्तत्र प्रागाधिकं त्विति नपूर्वपक्षन्न प्रागाधिकसामं
गानकर्तव्यं पूर्वाबृहतीप्रत्ततपंक्तिः तथा प्रगथने कार्यमित्यर्थः तथाहि अभित्वा शूरेत्येषा बृहती प्रथमा
स्तोत्रीया तस्यामविकृतायामेव रथंतरं गातव्यं ततस्तस्याश्चतुर्थपादं पुनरभ्यस्येतरस्याः पंक्तेः
पूर्वार्धेन सह गेयनीयः सेयमष्टाविंशत्यक्षरात्रिपदा द्वितीया स्तोत्रीया सैका ककुप् संपद्यत इति इतश्चा न लम०

याऽऽयास्याह त्वेवेति एवं चेत् त्वेच्छंदसि गानं कृतं भवतीत्यर्थः इतश्च तथा प्रगाथे चेति यत्किंचित् पुनर्गायति सत्र
कृष्टः प्रकर्षेण यत्र गानं स प्रगाथस्तस्मिँल्लिङ्गं त्वयिः इतश्च प्रकृतयोः प्रगाथनं कार्यमित्याह लिंगदर्शनाद्व्यतिरेकं
चेति एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती या पदपुनः प्रारभते तस्मात् द्वाभ्यां मातरमभिहिंकरोतीति लिङ्गदर्शनस्य व्यतिरेके
यत् प्रकृतयोर्बृहतीपंक्त्योरेव प्रगाथनमित्यर्थः सामवेदे सहस्रंगीत्युपायागीनामक्रियाश्चान्तरप्रयत्नजनितां
स्वरविशेषाणामभिव्यंजिकाः सामशब्दाभिलप्याः यां नियतप्रयोगेयं परिमाणा याप्यगीयते तदुपाया स्तुतं तत्त
पादनार्थं अक्षरं विकारो विश्लेषो विरामस्तोभमिसेवमादयस्ते वै समधिगतास्तेषु सद्वीयते प्रयोगवचन
म्पसर्वाणोपसंहारित्वादित्यस्तत्र अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादिति एतेषां विकल्पः स्यात् कुतः अर्थस्यगीतिव
त्तिरूपस्यैकत्वात् ततश्चान्यतरप्रयोगेन गीतौ निर्वृत्तायामितरेषां प्रयोगवैयर्थ्यमित्यर्थः क्वचिद्विकृति
विशेषः कृतं मचा स्तुवते साम्ना स्तुवत इति अपाकृतं स्तोत्रं विधोश्च तं पद्यचा स्तुवते तद स्तरा अस्तरप
त्र यत्साम्ना स्तुवतं दस्त तनास्तरप्यनन एव विद्वान् साम्ना स्तुवीतेति अस्तरापत्नं नुगतां इति नञाक्षे यस्त
त्रे अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् कसामयोस्तदर्थत्वादिति पर्वन्यायेन विकल्पस्यात् कुतः ऋक्सामयोः ऋग

मी॰
११८
118

स्तुवीत साम्नाऽऽवेति तदर्थत्वात् स्तुत्यर्थत्वादित्यर्थः वं प्राप्ते सिद्धांतः वचनाद्धि नियोगः स्यादिति स्यादेतादृशिकल्यो
पविसामोऽस्तुवीतेति वचनात् साम्नो विनियोगो न स्यादित्युक्तं कीर्तनमस्तु एमगतिं दपासामप्रशंसार्थः न
स्मात् साम्ना स्तुवीतेति विधीरित्यर्थः उपोद्घातं समाप्योहातन्यते यद्योन्यात तदुत्तरयोर्गायतीति श्रुतं तत्र कयान
श्चित्र आभुवदित्येषु कर्पोहातन्यते यद्योन्यात तदुत्तरयोर्गायतीति श्रुतं तत्र कयानश्चित्र आभुवदित्येषु कयो
नित्तत्राक्षेराया निवर्त्यरूपेन गातव्यमिति कुतः यद्योन्यांत तदुत्तरयोरिति प्रमाणेन श्चित्रेसकारस्यविलोप
नलत्र स्थानापि भावेन गीतेरतरत्वासत्कृतत्वादित्यर्थः सिद्धान्तस्तु वर्णानुगादरियथाद्व्यद्व्यंव्यतिरेकादि
ति न योनिभाग वर्णवर्णांतर स्थापिभाव स्यागमः किंतु वर्णे च कारोपरि इकारे यथाद्व्यभिकानतिक्रमे
गायं कृतालव्यसायीभवतीति सामप्रसिद्धयाप्रक्रियावहसन्निकारए ऐकारो भवतीति तस्य सेध्यक्षरत्वात्को
रः पूर्वभाग इकार उत्तरभाग स्तावुभौ प्रकृतिवद्विभेदेनतीयमानाना वापिभावं प्रतिपद्येते कुतः कुत इव्यस्य
कारस्यापि भावेनाव्यतिरेकादन्यथा वर्णांतरक्लृप्तिप्रसंग इत्यर्थः कवतीषु रथंतरं गायतिरथंतरमुत्तरयो
र्गायतीत्यादिषु यत्र साम्ना मतिदेशस्तत्र स्तोभानान्यातिदेशः इत्याक्षेपसमंत्रस्तोभस्यैकेद्व्यांतरनिवृत्तिके राम॰

ष्वदि निदर्शनांतरे ऋगंते सामानि दृश्यंते यथा ता हा ओ हो हा यीत्यादिस्तोभाक्षराण्यनिवृत्तिर्ला निर्देश इत्येके मन्यं
ते कुतोऽगीतित्वेन साम्नामप्याभिन्नत्वात् तत्र दृष्टान्तः एतद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति गीतिमात्रमतिदिश्यते तत्र
प्रथममोऋचो वर्णाय यानातिदिश्यंते तथा स्तोभाक्षराण्यपीत्यर्थः सिद्धान्तस्तु सर्वातिदेशस्तु सामा
न्यालोकवत् विकारः स्यादिति स्तोभानां निवृत्तिरिति तन्निराह तेषामपि विकारातिदेशः स्यात् कुतः सर्वे
षां स्तोभान्तरकालाम्नाय विशिष्टापागीतेः सामशब्दवाच्यत्वेन तेषामतिदेशस्याप्राप्नत्वात् योनीनगक्ष
राणीव स्तोअप्यकंप कुर्वंति साम्नस्तत्र दृष्टान्तः लोकवद्यथा लोके गायनैरध्यासं वद्धान्यक्षराणि प्रक्षिप्यगी
यन्ते तद्वत्कालपरिच्छेदार्थानि स्तोभाक्षराण्युपवर्त्तेरन्नित्यर्थः इतश्च तथाऽन्ययवाधिदर्शयतीति यत्रो छिका
नि पदानि वर्तन्ते स्तोभा वा गे प्रानुप्रजन्तीति स्तोभानामन्वयं दर्शयतीत्यर्थः गेक्रूः सराः स्तोभा इति शंकते
निवृत्तिर्वार्थलोपादिति वा पूर्वपक्षनुत आश्लिष्टयतीत्येवं जातीयकस्तोभानां निवृत्तिः कुतः अर्थलोपाव
गीतिकर्मार्थं हि द्रव्याक्षरोपजपत्न्यप्योर्थः त्वेन सह स्तोभाक्षराणाम सम्बन्धादित्यर्थः अन्वयं इत्युक्तं तत्रा
ह। अन्वयो वार्थवादत्वादिति। अचीपुर्वा एवंजातीयास्तोभाः इह्योऽपि कुतः एतो वाक्यशेषोऽर्थवादः स्यादित्यर्थः

स्वते वर्णविश्लेषो विरामइ सेते धर्मगील्युपयोगित्वाद्युपयातिदिश्यते तथा सोमश इत्यादिति ऋगक्षरे भ्योर्थ
मी० प्रति पादके भ्यो योधिकेनो च्चार्यमाणो प्रक्रान्ता नवृत्ते कालमात्रा क्षेपके त्राव प्रयोगात् अभ्यस्तवर्णवारणार्थ
विकर्षमिति विशेषणमित्यर्थः वाजपेया दौ वा हिस्सत्सत्समित्यादितत्सक्तत धर्मोन्त्रिान्वीपुरिष्कृतस्तत्रं प्राप्ते
११९ सिद्धान्तसूत्रे धर्मस्याहृतार्थत्वात् द्रव्यगुणविकारव्यतिरिक्तमनिषेधचोदनानुवधः समवायादिति ततो बाहि
ष्मसंवहत्सम्प्रदश शाखं वंनिर्वपामीति द्रव्यतद्गो धावाएतर्हि वा भवति यर्हि यथा: षडुठः सति वृतेइति गुणाः नै
119 ऋते च स्तनरवा मीव पकवानां परिवृसाइति विकारः विधोपसु नि उनक्तीति व्यतिक्रमः नाग्निर्णगि रेति च्यास
म्मानमेव गिल्वे चैव कृत्वा ऊयपन्नीति निषेध एते पंचसु प्रोक्षणादि चोदनानुवधः स्यात् कुतः समवायात् सम
वैति हि तेषु प्राकृतो धर्मः कुतः धर्मस्याप्याप वपकृतवात तत्प्रयुक्तत्वादित्यर्थः अयमर्थः नैयहइसम्य
व्रीहि स्थानीयत्वे प्रमाणत्वाद्यथा व्रीहियस्तंडुलद्वारा हविर्निष्पादसाधनं तथा नीवारा अपितस्मात् तत्र प्रो
क्षणादयः स्युरयं न्यायो पूर्वधस्मनाशेयोज्यः।।सं ख्यिते पषेषडहमध्यमाश्येघृत वेलस्त्र षडह धर्मो घृतनियमा
दिर्मध्वश्यनेकर्तव्यः एजमस पनेकृत्तंच स्तनप्यो वपत्तानां मित्यत्रोक्तत्व ल्लमुषलपोर्धर्मप्रोक्षणं न स्वेषु क एम०

तस्य चानर्गानेषु परिधौ पश्वङ्गुजीतेत्यत्र यर्मः पशुनियोजनं विस्पष्टमेव परिधौ पशुतं सोमे एरंतः क्रत्वोऽस्य मिति जि
त्यपर धर्मख्यापीभावादिरिवापरे कार्यइतितत्र यपधर्मग्रामि शांकते नइत्यते स्क्र नि वृतिस्तत्क्रानत्वादिति नुः मि
स्रातद्विद् मध्यमेपर्वाणि परिधौ यूपधर्माणानि वृ तिस्यातकुतः नस्य परिधेराहार्ह्वनीयाग्निपरिधानो यो यूपत्नेस्त
थापितत्रे किन स्पृक्तत्राह तत्क्रनेत्वात नेषा नियोजनादि यूपधर्माणां पशुवंधनमात्रो त्वन्नत्वादन्यथा यूपा
पाश्यमा नयेतिच शब्दइत्यर्थः एतन्निराह आहे रपरत्न वार्थत्वात् संस्कारस्य तदर्थत्वादिति वा शंकानुयूपधर्माः
परिधानावेइष्येरन्विधीयेरन् कुतः अर्थवत्वात् धेनुसमर्थयते सामान्यादिना संस्कारस्य नियोजनादिरूप
स्य तस्य पश्वोरर्थ्या एवधनायो यपुत्वादित्यर्थः पतत्कं यूपा आख्या यूप इति पशुनियोजने धर्मे एता वेशा
द्विकृतौ परिधौ प्रयशाव्दः स्यात्कुतः प्रमाणान्तरागोचरत्वेन यूपधर्मस्याकर्तृत्वात् परिधेरविसत्वतो नि स्
द नियोजनादिधर्मवत्वेनतत्र स्वच्यतेत्यर्थः अस्कइ पेस्यो श्रुतं विशाएन मित्यादितत्रास्पेयसूचं पराथर्वत्वर्थे
समान्यसंस्कारस्य तदर्थत्वादिति मते वहइ घि निवस मितिपरार्थे यद्दनोप्रदानार्थे ह वि ष्येन्वोसन्नेदधि
विपयसिचप्रणीतधर्मानकार्यो यतो हविश्रपणार्थमुत्सन्नाउपसवनादिधर्मसंस्कृता आपः प्रणीतात

तोनास्ति साम्यं यत्र तत्रास्ति तत्र संस्कारोपि तस्यानर्थत्वात्। न हि प्रणीतदधिपयसो। किंचित्साध्यमस्तीत्य
मी० र्थः एवं प्राप्ते सिद्धांत क्रियान्तार्थनिवृत्तेरिति वानार्थेन स्युरिति न क्रित्वं स्वार्थमुत्पन्नयोरपि दधिपयसोः प्र
१२० णीताधर्मा क्रियेरन् कुतः दधिपयोरप्यास्रवणारूपार्थनिवृत्तेश्चंद्रोदयनिमित्तीकृत्य स्वार्थयोरपि चहस्र
पणाहेतुत्वस्यवाचनिकत्वादस्ति साम्यमतो प्राप्तिरित्यर्थः सोमेष्वान्तं चमस्यस्य भवति रथंतर बृहद्भवतीतियोः
120 बृहत्स्तोत्रसाधनत्वेन विकल्पितत्वेपि बृहति प्रस्तूयमाने मनसा समुद्रध्यायेत रथंतरे समीलयेदि
त्यादयो धर्माः स्कू तास्तत्राक्षेपसूत्रे एकार्थत्वादविभागः स्यादिति अविभागो धर्माणां संकार्यस्यात्कुतः
द्वौ हि पवत्यश्च समिद्रूपार्थस्य प्रयोनत्सैत्वा कदित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तः निर्देशाद्वाव्यतिष्ठेरन्निति।।
वानार्थे सोमप्रयत्ने भयधर्माः किंतु बृहद्गीयंवत्वं वषट्पमिति रथंतरे इत्येवं रूपवत् समुद्रध्यानादयोपि व्य
वृतिष्ठेरन् कुतः बृहदिति रथंतरमिति मेदनिर्देशस्यार्थवत्वापाय्यथा तेष्वर्थः इत्यर्थः पवादयोगनारैवाप
वेसाधनतानासाक्षात्सादितिभावः वैसर्गसोमकमूलरथतरम भवतीति अदि विहद्धकर्मणाकाविलत्राहरीत्यादिव्यव एम०
तिष्ठेरन्विकल्पेनेतर्पादित्यासाकमयसमानकृतवः तत्राक्षेपसूत्र उभयसाम्निचैवमेकापोपन्नेति उभयेबृह

द्यंतरे सामनी ताभ्यां साध्यं पृष्ठस्तोत्रं प्रकृतौ तस्मिन्नुभयसाम्नि एवं बृहत्युभयधर्मा रथंतरेप्युभयधर्मा एवं संकीर्येर
न्निति कुतः एकस्य पृष्ठस्तोत्रस्यार्थे प्रयोजनाय धर्मव्यवस्थानसंभवादीत्यर्थः प्राप्ते सिद्धांतः स्वार्थत्वाद्व्यवस्था
स्यात्। प्रकृतिवदिति वा नार्थैसकरेनापि विकल्पः किन्तु प्रकृतिवत व्यवस्था स्याद्रथंतरे रथंतरधर्मा बृहति बृहद्धर्मा इति
कुतः स्वार्थत्वाद्धर्माणां यतो यथा प्रकृतौ रथंतरप्रयुज्यमाने स्वांगप्रयुक्ते बृहत्यपि प्रयुज्यमाने स्वांगमेव प्रयुक्त
मेवमीहापीत्यर्थः पर्णमयो श्रुतेन स्रुवेण पार्वणहोमो मौत्रहोतो नित्यहोम प्रयाजादिवदारादुपकारकत्वात् सोयं
दिविकृतिष्वपि कार्य इत्येवं प्राप्ते सिद्धांतस्तत्र पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थयोगात्तत्कर्मीज्या हीति
नुएक्षेपनुवसीनार्थयत्नरूपं पर्वतथा वा प्रकरणावसेनाग्नेयादित्रिकं समुदायवाचिनो तत् पर्वणो विकृतिष्व प्रवृत्ति
र्नहि संघस्य विकृतिः सौर्यादिः किंत्वाग्नेयस्यैव हि यतः तस्य समुदायस्याभि पार्वणहोमावतः समुदायार्थयोः होम
योः समुदायसंस्कारकत्वादिति तेषु नास्ति प्राप्तिरित्यर्थः शंकते कालस्येति चेत् श्रीयते ही यते अग्नि न्नितिपर्व
कालः तदेव सो होमा पार्वणो कालस्येमावितिवेत नाप्रकरणत्वादिति समुदायस्यप्रकरणासद्भावात् तत्कर्मीज्या
ननुकालमीज्यातस्यप्रकरणत्वात्तत्प्रधानादित्यर्थः तत्राग्नीषोमयोर्व्यासक्तदेवतात्वदेवतात्वदेवकर्मणां तत्रैण
तत्रैणानिहितानावासक्तदेवतात्वनैकैकत्राम्नेनसमुदायदेवतात्सोम्यादिषु तदभावादप्रवृत्तिः शंकते तदभावे ऽ

मी०
१२१
121

ग्निवदस्ति चेत् तदभावे समुदायाभावे विविक्तेति षुपार्वणहोमोस्यातां यथाऽग्निमग्न आवह इति सन्निहितोः
सन्निहितो वाग्निरावाह्यते तद्वदित्यर्थः तन्निराहनाधिकारित्वादिति नैतदस्ति अधिकारप्राप्तानाग्नेयादीन
प्रत्येतद्वचनं नैवातत्र देवतास्तेषामयं होमो देवतार्थत्वे षामभावाद्विविक्तेषु न स्यादित्यर्थः अप्रयोजनस्तत्र
अनयोरविशेषादितिपर्वशब्दस्य कालवाचकत्वान्नस्याः संस्कार्यत्वादनयोः पूर्णामयोः सभौ होमावुभयत्र
स्यातां कुतः अविशेषात्सकरणाविशेषादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धान्तः पदुभिज्यावाति द्विषयाविति पर्वशब्
स्य समुदायवाचकत्वात्समुदायस्य संस्कार्यत्वाद्यदभीज्यायस्य समुदायस्याभीज्यात स्यैव सहोम उप
कारको नुपकारक इतरस्येति तस्माद्यो तयोस्त्व कार्ययोर्व्यवस्थया समुदायवैभीज्यत द्विषयोः वि
षयानुपकारकत्वाव विव्यवस्थिता इति सर्थः पूर्णामयोः समिधोयजतीत्यादि प्रयाजपंचकमेकं वं तत्र समिद
स्योदेवताः स्फ विज्ञं यजती व द्वितीयानिर्देशादित्याशंका सूत्र भयाजे पीति वेसतं न्निराह नाचोदितत्वा
दिति नेता देवतानहितेनचतत् र्थ्याविभासत्र लिंगो वा पुनः देवतासंयतिरिक्तत्वे द्वितीयानिर्देश स्य देवता
त्वेनाचोदितत्वादित्यर्थः॥ ॥॥ इति मीमांसासूत्रदीपिकायां नवमाध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः॥ ॥ ॥छ॥

एम०

समासंस्कारविषयश्चितितं मन्त्रविषयः सकृप्यते प्रकृतेरग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति --- नीवाराणामेषः समानस्य
समान इत्येव समूहेन कार्यः चोदकेन यथावस्थितस्यैवातिदिष्टत्वाद् इतस्तत्रैवाप्राप्तेसिद्धं तस्मात्रै प्रकृतौ यथो
क्तेति वचनमर्थान्तात यो तरस्यानतो नस्यकृतित्वाद् अर्थे चाकार्यत्वादिति गाढप्रकृतौ यथोक्तेतिः असूरे चोराणा
नतिक्रमेणाद्यो नाम स्मातीनो वचनप्रकाशकमंत्रेणाकृतं नयो नरस्याय पिततो विकृतौ तेनैव मंत्रेणार्थप्रकाश
नेकार्यकृतः नत्प्रकृतित्वात्सैवास्याप्रकृतिरिति त्वेति वा टंतयापि चोदनार्थेनानुरूपेन प्रयोक्तव्या कुतः अर्थे
कार्यत्वान्न तु शब्दस्वरूपे दृष्टप्रयोजनाय सर्पनीवारपदे त्र ऊहितव्येति अर्थः इतश्चोहः कार्य इत्याह लिंग
दर्शनाच्चेति न माता वर्द्धतेन पिता भ्राता नानस रव्येति अर्थक्रियानिषेधस्याविरोधान्मातरावित्यादिशब्दोहोन्निषेधो
लिंगमूहप्राप्तेरित्यर्थः अपर्यवसितमधिकरणमो ह्य च हं निर्वपेत श्रियै श्रीकाम इति श्रूतं तद्देदविहितं पुंडरी
कान्हि हवीषि भवन्तीति तत्र धर्मे स्तुतीति हरिणैरित्यस्तरणमंत्र श्चोदकप्राप्तस्तत्र दर्शपूर्णमासधर्म शब्दस्थाने पुंड
रीक इत्यूहो हरिन शब्दस्थनो ऽयं प्रकृतावदृष्टार्थत्वेन विकृतौ ऽतन्न यान्त्रं प्राप्ते सिद्धान्तसूत्र जाति नैमित्त
कं यथास्थानमिति दर्भैरिति जातिशब्दा हरिणैरिति नैमित्तिकोऽग्नवचनं तत्रो भावपि जाति श्च नैमित्तकश्च

मी॰ जातिनैमित्तिकं यथास्थानं महितव्यो जातिशब्दस्तेरेणोनैमित्तिकस्तेरेण साधनेऽह्ये इति तथा च प्रस्तरणाइ स्पुंड
१२२ रीकस्य दृष्टार्थपुराप्रत्यपायतद्वाचकः शब्द ऊहितव्य इत्यर्थः एव वा इतश्चोहः लिंगदर्शनाच्चेतिश्चेषां देवानामु
122 स्त्राणां छागानां वपानामेदसो ब्रूहीति जातिनैमित्तिकानां यथास्थानमूहितानां समुच्चारणं भवतीति देवतन्त्रेऽन्त
इतन्मंत्राणामर्थवचानो लिंगदृश्यते न्यथा स्वच्छागशब्दा वैवमप्रयुज्यातां तस्यैषामक्रियार्थानां वचनसम
र्थकं स्यान्नचात्रैतच्छब्दा विधीयन्ते विधायकपदाभावात् प्रयोगवचनस्य विधायकत्वे एषानुदृष्टतापत्ते
रित्यूहः अनूहं शंकते अविकारमेके नार्थत्वादिति अविकारमनूहमेके आचार्य मन्यते कुतः अनार्षत्वाद्वैदि
कत्वादूहस्येत्यर्थः इतश्च तथा लिंगदर्शनाच्चेति अग्नये वैकृतेपशौ कृतं अग्नये छागस्य वपाया मेदसो ब्रूहीति
यद्यूहः स्यात् द्विधानमेतस्यादिति चकारादग्नीषोमीये पशौ पद्येक पपमुपस्य शेदयते वा योरितिस्थाप्य द्विवे ए
तो वा प इति विधानमूहपक्षेन स्यादित्यर्थः सिद्धांतसूत्रं आचार्यमन्यते कुतः विकारो वा तदुक्तहेतुरिति वा नार्थे
नानूहः किंतु विकार ऊहः स्यात् कुतः तस्मिन्नर्थे उक्तो हेतुरर्थे वाक्यार्थत्वादिति अर्थप्रकाशपितव्ये दृष्टार्थत्वा
यमंत्रोत्तराणामूहनीयानि तस्यार्थस्याकार्यत्वात्स्याद् र्थः प्रकाशकत्वादिति हेत्वर्थ इत्यर्थः अग्नये छागस्य च व राम॰

षापामेदं सोग्रहीतिं यद्विलिंगमुक्तं तत्राह लिंगमत्रविकीर्ण्णार्थमिति मंत्रविकीर्णार्थे मंत्ररक्षाकर्मत्रयोरि
नत्वे मंत्रबाधः स्यादित्यर्थः यद्विलिंगमुक्ते तेनामुद्रत्यादि तत्राह नियमो वा भयभागित्वादिति नापर्वपक्षनुत
एतौ नेवामूपः इत्यु भयमंत्रद्वयं यूपसंख्यायानियम्यते कुतः प्रकृतावेकयूपसंबधिमात्रमित्यर्थः सोमेऽग्नी
षोमीयेपशौ स्कन्नं यद्घेकं स्पृशेद्देषनेवा यो इति ब्रूयात् यदि हातित्यादि तत्र लौकिके वैदिके वा स्पर्शे लौकिके ए
वेति रित्युक्तत्वप्राप्ते सिद्धान्तमत्रं लौकिके दोषसंयोगाद्यवत्ते हि चोद्यते निमित्तेन प्रकृतौ स्याद्भागित्वादि
ति। इदंयूपो स्पर्शननिमित्तं नि प्रायश्चित्तलौकिके स्यान्नवैदिके कुतः यूपो वै यज्ञस्य त्वरिष्टमामुच्यते यद्यूपमुप
स्पृशेद्यज्ञस्य त्वरिष्टमामुच्यते तस्माद्यूपो न स्पृश्य इत्याभिधाय प्रतिषेधदोषं यद्येकं यूपस्पृशेदित्यादेः प्राय
श्चित्तसंयोगावगमात्। दोषवत्त्वे किंके इतोपितथा प्रवृत्ते हि चोद्यंत निमित्तत्वेन प्रवृत्ते हि नोपस्पृश्य
नइति प्रतिषेधे सति उपस्पर्शनेन निमित्तेन प्रायश्चित्तनिमित्तत्वेन मंत्रश्चाद्यते तस्माल्लौकिक यूपोपस्पर्शे
प्रायश्चित्तं स्यान्नतुवैदिके भागित्वात्प्रतिषेधस्येत्यर्थः अग्नीषोमीयपशौ अदितिपाशं प्रमुमोक्तैतमित्य
दितिः पाशानप्रमुमोक्तैतानितिमंत्रोऽश्रुतोह्विपाशिकायां विकृतौ मैत्रेऽप्येनमालभेतवाहस्यांकृत्प्रमयां चोष

मी० धीनांच संबधाबन्न क्रामइत्यस्याम ति दिशेनत्राक्षेप सूत्र अन्यायत्त्वं विकारे त्यादृष्टांति घातित्वाद् विशेषाव्रतेना
१२३ स्येति अन्यायोत्तिगदोसमवेत प्रकृतावि निव हुवचनं ञ्जोः विकारेत्यान्द हेन प्रयोक्तव्य एकवचनात्तस्यच निवृत्तिः
कुतः एकपाशाके दृष्टमति छाताभावयोरप्य दृष्टा मति छातित्वा तेनास्या परास्य विकृतेषुप्रकृति तोः विशेषा
दित्यर्थः एवमात्तेनिधांतकारः वातदर्थत्वादिति वा नार्थे नवहुवचनां तस्य विकारे द्विवचनात्तत्वकुतः तदर्थत्वा
123 त पाशद्वप प्रकाशक तयादृष्टार्थत्वादित्यर्थपक्षांतर माह अविलन्याय संबधात प्रकृति वत्त परे ष्वपि यथार्थः स्या
दिति अपि वे ति बहुवचनात्तस्य नि वृत्तिर्न संभाव्या कुतः अन्यायमवत्का प्रकृति वत्त यथाप्रकृति यथा प्रकृताविं
कृतेव चनात चप्रवृत्तं परेष्वपि विकृति कर्मत्वेपि स्याद्यथार्थमे कवचनात तस्य स्थाने द्विवचनात स्यो हैनाभि
धानप्रतिः कर्तव्येत्यर्थः यथार्थत्वन्यायस्याचोदितत्वदिति तुनार्थे नाभिधानप्रतिपत्तिः कार्या किंतर्हि यथा
र्थे पाशाविति द्विवचनान्तम स्य बहुवचने निवर्तेयाता कुतः अन्यायस्यालोकवि रुद्धसावेदेनाप्य चोदितत्वाद
त्यर्थः नहिलोके द्वयोरर्थयोप्रति पत्तयेचैकवचनातो वहुवचनातोवाशब्द प्रयुक्तो दृष्टांत मिति भावः ननु
प्रकृतावेकपाशिकायाकथं बहुवचनातः समवेतार्थः तत्राह वदासित यथा दृष्टमिति छंदासित यथादृष्टमति के

म्नते तदतिक्रमे शब्दात्वप्रसंग इत्यर्थः अग्नीषोमीयं पशुमालभेत इत्य ग्नीषोमीयः पशुस्तत्रैवोक्तौ मंत्रौ श्रुतौ
तयोरेकत्वाभिधायी मंत्रः प्रकरणोसमवेतो ऽतः परः ऊहः स्थादित्युक्तं तत्र प्राप्ते सिद्धांतस्तत्र द्विप्रतिपत्तौ विकल्प
स्यात्समत्वात् गुणत्वे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वादिति वहुवचनात्तस्य मंत्रस्योत्कर्षो नुत्कर्षो वेत्य संशयविप्रति
पत्तौ विकल्पेन मंत्रयोः प्रयोगास्यान्नोत्कर्षः कुतः समत्वात् प्रकृत्यर्थस्य पाशस्य स्वार्थस्य कर्मणः उभयोः
प्रकृतौ भावात् विशेषानुत्लेव चनाशेऽन्यायकल्पनात्व स्य गुणा कुतः एकदेशत्वात्सदस्य तेनानोत्कर्ष इत्यर्थः
इतश्चैतथा प्रकरणाच्चेति प्रकरणप्राप्ति यदि कार्यो विशेषणा समवयत्वेवलान्नमुत्कर्षति प्राप्ति यादिकोग
मनेव चना गमेनादित्यर्थः॥ उत्कर्षो वा ग्रहणात् द्रव्यवदिति पक्षे तत्राह अर्थाभावात् नैवं स्यात् गुणानामत्र विनर
दिति प्रकृतेः प्रतिपदि धानमुत्क्रष्यत इति प्रत्येकं न मंत्रोत्कर्षः कुतः प्रकृतौ अर्थस्य यजमानतः द्वित्वस्याभा
वाद्द्विषमो पम्यास इत्यर्थः शक्नते द्यावो तत्थेति चेदिति यथा पोक्ष्म सावित्रद्यावापृथिव्याद्व मंत्राणामु
त्कर्षः तएव पाशावकुत्वाभिधानमपीति चेत्स्यरूप सितत्राह नोत्पत्ति शब्दानैतद्वनुमंत्रणेन तुल्यं कुतः पा
शानीहोत्पत्तौ शब्दोस्ति नास्ति दर्शपौर्णमासयो द्यावापृथिव्यादीनामुत्पत्तौ शब्दोस्तीत्यर्थः पूर्णमयोः

मी० अकृतं प्रोक्षणीवासादयेध्मवर्हिरुपसादयत्कचसंसृष्टिपत्नीसन्नह्याज्यमोदं होतितत्र पत्नीसन्नह्यति अत्रत्ति हि पत्न
१२४ मानएकपत्नीको बहुपत्नीकः तत्र द्विपत्नीकादाउहितव्यो मंत्रः समवेतार्थत्वापेसाम्येपत्तिद्धान्तसूत्रं अपत्नी
तविघतं पर्वप्रकृतिर्यस्तस्मिन्नप्रकृतिपर्वकं कर्मेति अविकारो अनूहः प्रत्नीपत कुतः अप्रदेशान्प्रकृति
124 विकारसाभावे सतियप्रदेशो तिदेशस्तस्याभावाद — — एकवचनान्तो ज्ञातव्यसर्वत्र नोह्य इत्यर्थः मास्तु प्रकृता
वूहः किंकृतो द्विपत्नीकायामूहः स्यादित्युत्सर्गप्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं विकृतोवापितद्वचनादिति वा शब्दानुत
विकृतौ द्वित्रिपत्नीयागप्वविकारेणानूहनप्रयोक्तव्यं कुतः प्रकृतावपि हद्वार्थत्वेनतस्यैकत्ववचनस्याविव
वक्षितत्वात् यथा तद्वेव वचनं सर्वत्र प्रकृतिकृतिष्वसवे विवक्षितकानित्यर्थः अग्नीषोमीयेपशौ द्विगो
अकृतं यस्मात् अग्रे यवतसक्लीतवर्हिरत्नेनं मातामन्यमनु पितानुभ्रातविंतत्रागो प्रास्मा इत्यादि पदमूहि
तव्यमित्याक्षेपे सिद्धान्तसूत्रं अभिगु सवनीयपशुतद्वत्समानविधानात्वेदिति सवनीयाः समानविधानाश्च
तद्रूपसवनीयेष्वधिगु अनूतद्वत्सत्याधिकरणवद् ऊहइत्यर्थः अकृतद्व्यापचारेसति प्रतिनिधिर्व्रीहिस्थाने
नीवाराः तत्र व्रीहितांमेधः इममनस्यमान इति समवेतार्थो पत्नीवाराणामेधः इत्याघहनीयइत्यत्र प्राप्ते सिद्धा एम०

तस्मत्त्वं प्रतिनिधौ वा विकारा इति प्रतिनिधित्वेन प्राप्ते नीवारादेोऽत्र विकारा इ विकारेणाप्रयोक्तव्यस्तथापि
मंत्रा ह्यनुग्रहीष्यन्त इति वार्थ इत्यर्थः स्याद्यद्य शब्दत्वमस्मिन्मंत्रे व्रीहीणां स्यादनाम्नानोऽत्र येत रे स्य नीवाराणां
मनुपलब्धेर भावः स्यान्नवोभयमस्ति तस्मादूहः इत्यर्थः एतन्निराह। नादृष्टा द्यातत्राणं स्यात् संस्काररविशी
ष्टत्वादिति वा नार्थे नोह्यो नीवारशब्दः किन्तु विकारेण मंत्रप्रयोक्तव्ये नादृष्टा तद्व्रीह्यर्थत्वान्नीवाराणाम
तस्तत्राण्ये नीवारद्रव्यं व्रीह्याख्यं स्यात् कुतः संस्कारैः व्रीहिनिष्टैः प्रोक्षणादिभिर्यागसाधनद्रव्यावयववि
शेषलक्षणया व्रीहीणामविशिष्टत्वादित्यर्थः ननु कथं व्रीहिगतो विशेषः नीवारे स्यात् तत्राह उक्तं च तत्
त्वमस्येति सामान्यतच्चिकीर्षेति षष्ठाध्यस्य त्रे इत्यर्थः कृतद्रव्यलक्षणार्थत्वेन तद्युक्ते सदवयवपरतया
नीवारेष्वपि साद्रूप्यसद्भावात् म्यथा व्यधाति व्रीहिरपि नास्तीत्यर्थः नद्दृष्टरूपयोक्तव्यत्वस्य प्रायेऽत्र प्रस्तरत्
कारिषु वानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालय इति अग्नीषोमीयेव शावधि गुरूपेषेपशु संवधिच क्षुर
हीना सूर्यचक्षुर्गमयतद्वातप्राणमनुसृजतात् दिशः श्रोत्रमित्यादि मेत्र श्रोत्रमालभेतवारू एकैकं प्रमिति वि
हितयोर्द्वयोः पार्श्वे मंत्रगताः श्रुत्यादिशास्त्रा द्विवचनात्त्वेनोहनीयाः पशुभिन्नत्वे तत्र चक्षुरादीनामेतादि

मी०
१२५
125

न्तरस्य संमार्गेषु चार्थेषु चार्थस्याच्छिन्नपरिमाणत्वादि समार्गेषु जलतैलादिवद्द्रव्यापर्थेषु न स्यात् कुतः अ
र्थस्य संसर्गितो दशम्यादेरच्छिन्नपरिमाणत्वादेकीभवनेनैवामेकवचनमुपपन्नं यतो रश्मीनामेव सर्पग
मनं न गोलकानां समुद्रप्रविष्टनदीवदेकत्वोपपत्तेन हेतुत्वं न दर्शयतीत्यर्थः अग्नीषोमीयं एकधाध्यस्या
त्वचमाच्छ्यतामिति घो छेदने इत्यस्य आच्यतां छिद्यतामित्यर्थः तत्र द्वयोः पक्षयोः एकत्वेऽस्य शब्दस्य नास्ति वैकार
एकधा गावतीत्यियुगपद्ये प्रयोगाय धेदर्शनादित्यत्र प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधा
नं स्यात्सर्वविषयत्वादिति विहृतौ द्वित्र्यादिपक्षेषु एकधेत्यस्य समभ्यासेनाभिधानं स्यात्सर्वविषयत्वादिति
विहृतौ द्वित्र्यादिपक्षेषु एकधेत्यस्य समभ्यासेनाभिधानं स्यात् कुत एकधेत्येकप्रकारकत्वं तेन तत्संयोगावगम
इत्ते सर्वेषु त्र्यादिपक्षेषु विषयेषु न स्यात्तस्मात्सर्वविषयत्वाभ्यसितव्य इत्यर्थः शंकते अविकारो वा बहूनामे
कमेवादिति वानार्थे नाभ्यसितव्यं अविकारो विकारेणां प्रयोक्तव्यः कुतः एकधावनादेकीर्येपात्वं विद्
तितथा एकधाप्राः पावतीति नाग्नौ कर्मत्वेकव हूतागे कत्वा नाभ्यास इत्यर्थः एवमिति महत्वे त्वेकधर्मत्वेनदे
कत्वाद्वाचोनुभिषेतं सकृतिलासरेखाभ्यासेन विवद्धावभिधानं स्यादिति तशंकानुत्तनो विकाकारः ष्टप्ते पि राम०

त्वया सितव्यः कुत एककर्म्भिः एककाले कर्म्मणए भिधायमाने यदि लिंचासह त्वं स्यात तदा प्रकृतौ त्वव एकत्वात्
न भिमेतस्यात त्वानुपपत्तेन स्मादेकैकयं सकेनैव प्रयत्नेन सच मार्थ्यनाविनितेन तत्प्रकृतित्वात् स्वरेषु विकारे भूते
षु पशुष्वपि वहुत्वात स्यात्से नोह नाभिधानं स्यादतो ऽध्यसितव्य इत्यर्थः अध्रिगुप्रैष निगदस्यापि समाम्नातं निग
दो नाम संवोधनं प्रधानो मंत्रः देव्याः शमितार उत्तममनुष्या आरभध्वमुपनेनत मेध्या दुर आशासाना मेधपति
भ्यां मेधमिति शास्त्वा नरेन्द्रमेधपतये मेधमिति अस्यार्थः शमितारः पशुघातकास्ते च दैव्या मानुष्याश्च ता
नुभयसंवोधय कर्तव्य विशेषान् होता निर्दिशति आरभध्वमारंभः कर्तव्य इति मेधो पसत्साधोग्यानुवरः हिंसा
हेतवनु पहरध्वमिति होतारमन्यत किं कुर्वतः प्रतिपत्तिभ्यामत्र पतयेऽपि यत्नमाशासानाः इति नत्राक्षेपस्तत्र मेधापतिर्ल
स्यामिदेकतस्य सम्भवात सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात् न्याय निगदस्त्वा तत्सर्वत्रैव वा विकारः स्यादिति सर्वत्र स्वामि
देवतादिषु विकारे नूह स्यात्कुतः मेधपतित्वस्य स्वामिदेवतयोः समवायात्तयोः समवेति पत स्वामि धेय पतिर्दे
वता चेति मेधस्य याशास्त्र यागास समवायात् सर्वत्र अधिपत्यमात्रे प्रयुक्तत्वात पतिशब्दप्रयोगदर्शनात्
तस्यैकवचनात स्वप्रकृतावाप्यन्यायतिग दत्वान्मेधपतिभ्या मिति पदिकेमात्र स्य सर्वो ह त्रिति तिषत त्व

मी० १२६

126

त्वादित्यर्थः एवं प्राप्ते सिद्धांतमाह अविवादि समवायो यत्र [redacted] त्वे यथासंख्यं प्रयोगः स्यादिति । अविवादेनैतदेवं कुतः यतो द्वि
कस्य एकवल्लिंगत्वस्य द्विवल्लिंगत्वस्य च समवायो स्ति न योरेकल्लिंगत्वः स्वामिनिष्ठो प्यते द्विवल्लिंगत्वः देवतयोरेव
मन्यार्थत्वेनावस्थिते यथासंख्यं गतोभुविक्रति पत्न्युषु द्विवल्लिंगत्वस्यो हेन प्रयोगो यजमानेष्वेकवल्लिंगत्वस्योहे
न प्रयोगः स्यादित्यर्थः शंकते स्वामिनो वैकशब्दादुत्कर्षे देवतायां स्यात् पत्न्या द्वितीयशब्दः स्यादिति वानार्थे
एकवचनातो द्विवचनात् अग्न्येधपति शब्दः स्वामिनो वाचकः स्यान्न देवतायाः कुतः एकशब्दादेकस्य मेधपति
शब्दस्य शाखाभेदेनोच्चारितत्वस्य भिन्नार्थकल्पनायोगात् यावद्देवतायां तत्सत्त्वे प्रकृतौ न स्यादग्नीषोमीयस्य द्वि
देवतत्वादेकवल्लिंगत्वस्य न तत्र उत्कर्षः स्यात् समयुक्तः ननु प्रकृतावेकयजमानत्वाद्द्विवल्लिंगत्वस्योत्कर्षः स्यादिति
तत्राह पत्न्या द्वितीयशब्दः स्यात् इयत्नोमे ध्वगंधनामेन्यात एकस्य विकृतावेवो होन्नवदुपयजमानकैः प्रकृतावुक
र्ष इत्यर्थः एतल्लिंगादेवताशीष्यासंभवत्वात् स्वामिसमन्वार्थका स्यादिति तः शंकानुतन स्वामिवचनं किंतु देव
तापरो मेधशब्दः कुतस्तत्राशिष्यानो धापतये धमिति मेधपतिभ्यां मेधमिसाधसानानाउपनयतइति देवतासंब राम०

ध्यशीष्टवास्त्वं यजमानस्त्वमित्यस्यार्थं प्राप्तत्वात दीर्घः स्वामित्वनर्थिकास्याः प्रदानन्तरं तु स्वामित्वासंभवादित्यर्थः
इन्नोपि देवतावचनमेधपतिशब्द इत्याह उत्सर्गोत्र भक्त्यात स्मिन्पातित्वं स्यादिति उत्सृष्टस्य यजमानेनेमेधार्थ
मेति तत्र पतित्वमुच्यमानं भक्त्या गौणेनेन देवतायां वमुख्यं मेधपतित्वमित्यर्थः ननूक्तं द्विदेवते एकवल्लिंगत्वे
पृक्तं तत्राह एकस्तु समवायात्तस्य तल्लक्षणत्वादिति तु वाशंकानुत एक एवल्लिंगदस्तत्रैव कर्मणि स्यान्नोत्कर्षे
नकुत तत्रैव समवायस्तत्राह तस्य देवतागणस्यैकवचनोनेन लक्षितत्वान्नोत्कर्ष इत्यर्थः इतश्चैकवचनांत
स्य नोत्कर्ष इत्यर्थः इतश्चैकवचनांतस्यनोत्कर्ष इत्याह संसर्गिलावत्वान्नेन विकल्पः स्यादिति एकवचनां
तो द्विवचनांतेन सह विकल्प्येत कुतः संसर्गित्वात द्वाव्योस्तु सपि नयैकत्रोगतस्तस्मादेकवचनांतो पि प्रकर
णाभिकिशातेसंसर्गत्वाद्विवक्षितयोन द्वचनान्तः प्रक्रांतानुपयसांभवादित्यर्थः पर्वप्रक्षमाद्रष्टुवचनमिदं मा
नावच्छेदेहेकत्वमर्थस्तथापि एकत्वेन गुणानामादिति एकत्वेन द्वित्वस्य विवक्षायामपि संगतिस्यात कु
तः गुणस्य मेधपतिरिति प्राप्तिपतिकार्थप्रकाशनरूपस्यानपायान्नोत्कर्ष इत्यर्थः आशानानाइत्यनन्तदे
वतापरत्वस्य स्थितत्वादेकवल्लिंगमिदं देवतास्वरूपसंख्यावशेनोह्यः द्विरल्लिंगदाधिष्ठान संख्यावशेनेति

मी०
१२७
127

पशुगणो भुक्त्वा वप्रदत्वविति भावः अस्ति बहुदेवत्यपशुः स एतान् पशूनादित्येभ्यः कामायालभेत तत यथा ऐन्द्र
देवं धर्म्मपालमेतेति तत्रा स्येयस्त्वं नियमो वा बहुदेवत्ये विकारादिति बहुदेवत्ये आदित्यादि बहुदेवत्ये कर्म
णी चारुकप्राप्त एकवल्लिगरूहितव्येन विकल्प इति नियमः कुतः विकाराद् दोहडवचनात् तत्वेनेत्यर्थः एवं प्रा
प्ते सिद्धान्तः विकल्पो वा प्रकृतिवदिति प्रकृतावेकवचनान्तोऽग्नीषोमीयपयोगणो ऊहव्यः ततेनदशादित्यानाग
णेकत्वं समानमिस्ये एकवचनान्तेन प्रकृतिवद् विकल्पः स्यादित्यर्थः यथैकादशिन्यामाग्नेयः कृष्णग्रीवः
सारस्वती मेषी सादित्यानानादेवकाः पशवः क्रतौ तत्र सौवाग्नेयेन वापयति मिथुनेसारस्वत्या करोतीस्याहे
पर्वोधिकरणन्यायेनाविकारस्तु तत्र प्राप्ते सिद्धान्तस्तत्र अर्थान्तरे विकारः स्याद्देवतापृथक्त्वादेकाहसम
वायात्स्यादिति अर्थान्तरेषु एकादशिन्यामेकं बल्लिगरस्य विकारः ऊहः स्यान्न विकल्पः कुतः देवतापृथक्त्वा
त्प्रति पशुभिन्नदेवतात्वात्तत्वेन गणाभावात् सार्गे तस्याप्यभावात् प्रकृतौ देवतापृथक्त्वाभावाच्चो नैकवचना
त्समसमवायाद्विकार इत्यर्थः मेषपतिशक्यस्य देवतापरत्वाद्यत्र गणा देवता तत्राविकारो यत्र देवतास्तत्पशुभे
दस्तत्रावश्यमस्त्रस्तस्माद्देवताभेद ऊह इति सिद्धान्तं इति मीमांसासच्चरीधितौ नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः संपूर्णः० ग्रं०

अधिगुणैर्येभ्यः कृतं षड्विंशतिरस्यवंश्यस्ता अनुबन्धयो र्वावयवतदिति अयमर्थः वन्हपोवक्तानिपश्चास्वीतित्ना अ
स्यपशोः षड्विंशति संख्याकानि एकैकस्मिन्पा--त्रयोदशानामवच्छिन्नामुद्धरणो करणात याविनियुक्तः किंतु
सेत्यनास्याकृपशोनीयमाने होत्रा प्रयुज्यते ततो समवेतार्थत्वात पशुगणोशुत्कृद्रस्य त्स्त्रैषा प्रैषे सिद्धांत सूत्रे
षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणेतत प्रकृतित्वात गुणस्य प्रविभक्तत्वात् अविकारिहितासामकत्से नाभिसंबंधो
क्विकारान्तसमासः स्यादसंयोगात्सर्वेभिरिति षड्विंशतिशब्दोऽभ्यासेन प्रयोक्तव्यः। यः पशुगणो द्विपश्वासे कुतः
तेषां पशूनां प्रकृते एकपशुकत्वात तत्र च षड्विंशतिरेवं वङ्क्रयोऽत्र च गुणस्यावक्रिसख्यापा प्रतिपशु प्रविभ
क्तत्वाद अविकारेण हेतासंवंक्रीणां षड्विंशतेः पशोपशोर्वक्रात्सैर्नाभिसंबंधः। सा वायुक्तो मंत्रवाधापत्तेः अ
थ समस्य वचने क्रियते तत्र विकारान्तसमासः स्यात विकाराणामेकशेषकृते षड्विंशतिशब्दो निवर्त्तेत तत
दार्थेयवाभिनं स्यात तथा च प्रतिपशुः सर्वाभिः षड्विंशति संख्यामधिछिन्नाभिर्वंक्रिभिर्नियमे न संयोगात्
--धमान्यूनाधिकं संख्यावच्छिन्नाभिस्ताभिः संबंध कल्पना यतेरिति अर्थः शंकते अभ्यासे पिनतथैवेदिति
अभ्यासेपि क्रियमाणेऽप्राकृतं कृतं स्यादिति वेत्समसि तत्राहानगुणार्थकत्वाच्चेति नैष दोषः कुतः गुणानाम्

मी०
१२८
128

सेनाश्रुतेनाविश्रर्थस्यप्रतिपत्तुः षड्विंशतिसंख्यामात्रवर्त्तिकस्याप्रधानस्यागप्रधानत्तिरोधनये ------
प्रुक्तत्वादित्यर्थः समासेपितथेतिचेत्चोदकानुग्रहाभ्यासः स्यात्तथावकास्छून वक्रयोघस्यन्वेइत्तिचेत्सशिनन्निम
----------- मिधानाद्बोदकानुग्रहः स्यादिति तत्राह नासंभवादितिनैनत्तदैवचोदकोहि वलीयान धर्माणामु
त्पादकः प्रापकस्य प्रयोगवचना ---- मनुग्राहकः तस्मिन्नविद्यमाने उत्तरकालीनस्याप्रयोगवचनस्यासम
स्यवचनादर्थविप्रकर्षणादस्यासंभवादत्तोभ्यसितव्यं वचन -------- पिनद्याद्वाभिश्चवचनं प्रकृतौ
तत्रेह स्यादिति प्रकृतौ त्वाभिः षड्विंशतिसंख्यावच्छिन्नाभिर्वक्रिभिरुपलक्षितः पशुरिहापि प्र ------
तथैवलक्षितव्यः सौभाग्यपशावनेनसमासे समासेहिसमुदायस्य संख्योक्तानतश्चनत्वाभिः षड्विंशतिरि
त्याभिरुपशवः उपलक्षिताः एकस्तस्मात ----- तदित्यर्थः समासपतेः श्रेयानित्याह वक्रीणां तु प्रधानत्वात्स
मासेनाभिधानं स्यात्प्राधान्यमधिगोत्तदर्थत्वादिति तुः षड्विंशतेरभ्यासत्वनुत वक्रीणांसमासेनाभिधानं
स्यात् कुतः षड्विंशतिरेत्तावक्रयः इति तासांप्रधानत्वावगमात् कुतः प्रधान्यं तत्राह प्रत्यादिक्रीणांमा

राम०

मीमांसा कौतूहल वृत्तिः